DON SLATER
FRAN TONKISS

RINKOS VISUOMENĖ

ALK

DON SLATER, FRAN TONKISS

RINKOS VISUOMENĖ

DON SLATER
FRAN TONKISS

Rinkos visuomenė

IŠ ANGLŲ KALBOS VERTĖ
RŪTA TUMĖNAITĖ

LIETUVOS RAŠYTOJŲ SĄJUNGOS LEIDYKLA
VILNIUS

UDK 316.3
Sl-12

This edition is published with the support from
the Open Society Fund – Lithuania and from the CEU Translation Project
of the Open Society Institute – Budapest.

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas ir
Atviros visuomenės institutas Budapešte (Vidurio Europos universiteto
Vertimų projektas).

Versta iš:
Don Slater and Fran Tonkiss,
Market Society,
Polity Press, 2001

Mokslinis redaktorius dr. Vytautas Rubavičius,
Kultūros, filosofijos ir meno instituto
vyresnysis mokslo darbuotojas

Copyright © Don Slater and Fran Tonkiss, 2001
© Vertimas, Rūta Tumėnaitė, 2004
© Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-39-365-5

Turinys

Įvadas

Šiuolaikiniuose požiūriuose į socialinio gyvenimo bei ekonomikos organizavimo formas rinkos idėjoms tenka pagrindinis vaidmuo. Nesvarbu, apie ką kalbėtume – apie neoliberalųjį išsivysčiusios kapitalistinės ekonomikos pertvarkymą, pokomunistinių visuomenių pereinamosios ekonomikos ar struktūrinio sureguliavimo besivystančiuose kraštuose programas, – rinkos modeliai pastaraisiais dešimtmečiais įsigalėjo socialinio ir ekonominio valdymo strategijose bei retorikoje. Žvelgiant plačiau, rinkos logika vis labiau įsiterpia į mąstymą apie socialines institucijas bei individus, tad konkurencijos, įmonės, naudos ir pasirinkimo sampratos galimos taikyti įvairiems žmonių profesinio gyvenimo aspektams, galimybėms naudotis viešuoju aptarnavimu ir netgi asmeniniams siekiams. Skirtingos rinkos versijos pasitelkiamos įvairiausiose srityse: tai gali būti praktinė koncepcija, kuria vadovaujasi reklamos agentas („kas yra mūsų rinka?“), sveikatos apsaugos vadybininko taikomas rinkos modelis ligoninės skyrių santykiams ar formalūs ekonometrijos paskaičiavimai. Nors kartais sunku suprasti, kaip siejasi šios įvairios rinkos, tačiau aišku, kad *rinkos idėja* siekia plačiau nei ekonominės veiklos koordinavimo modeliai ir paliečia esmingesnius visuomeninių santykių reguliavimo bei socialinio veiksmo principus.

Šioje knygoje tyrinėjami pagrindiniai rinkos supratimo šiuolaikinėje socialinėje teorijoje būdai. Svarstant „rinkos visuome-

nę“, pačios rinkos ir rinkos santykiai mums rūpi kaip visuomeninės santvarkos supratimo rėmai. Mintis, jog rinkos mainai gali būti įvairias socialinio gyvenimo sritis organizuojantis principas – šitai visai neseniai buvo itin aiškiai pastebima neoliberaliojoje politikoje, – nėra tokia nauja, kaip galėtume galvoti. Požiūriuose į „modernybę“ itin daug dėmesio skiriama rinkos formoms atsirasti ir išplisti, todėl, anot vieno jų, į šiuolaikinį pasaulį galima žiūrėti kaip į „ekonomikos mechanizme įtvirtintą visą visuomenę – rinkos visuomenę“ (Polanyi 1977: 9). Be to, šiuolaikinei socialinei teorijai jau nuo seno rūpėjo, kaip sudėtingose visuomenėse susiklosto tvarka ir kokios yra jos ribos: šiuo atžvilgiu rinkos pasirodė esančios problema ir kartu jos sprendimas. Kai kurių mąstytojų nuomone, rinkos santykiai iliustruoja pavienių moderniųjų laikų individų konkurencinę kovą; kiti tvirtino, jog rinkos mechanizmai laiduoja socialinę skirtingų privačių interesų dermę. Bet kuriuo atveju rinkų teorijoje visada glūdi platesnė socialinės integracijos ir reguliavimo teorija.

Šiuo atžvilgiu rinkos teorija pateikia platų spektrą atsakymų į klausimą, ar įmanoma derinti socialinius procesus ir kaip tai galima padaryti (Thompson et al. 1991: 1). Skirtingi požiūriai į rinką būdavo susieti su konkuruojančiais moderniaisiais projektais – tiek intelektualiniais, tiek politiniais, – kuriais siekta paaiškinti ir valdyti sociumą. Šie dalykai peržengia pavienių socialinių mokslų disciplinų ribas. Visai socialinių mokslų istorijai būdinga pastangos įtvirtinti skirtingas tyrimo sritis – pavyzdžiui, atskirti ekonomiką nuo sociologijos arba sociologiją nuo psichologijos. Įvykus tokiam darbo pasidalijimui, rinkos analizė tapo ypatingu ekonomikos mokslo uždaviniu, o dėmesys buvo sutelktas tam tikram tvarkos pobūdžiui aiškinti. Trumpai tariant, ekonominiams požiūriams į rinką svarbiausia yra

tai, kad stokojant išteklių tarp pirkėjų ir pardavėjų vykstančių mainų, tarpininkaujamų susitarimų dėl kainos, tinklai yra veiksmingas paskirstymo modelis. Vis dėlto dėmesys rinkai, kaip koordinavimo principui, nėra vien ekonomistų reikalas. Šioje knygoje mes siekiame rimtai patyrinėti rinką kaip plačiai aiškinamos socialinės teorijos objektą. Tolesniuose skyriuose rinkos sampratos aptariamos įvairiais teoriniais požiūriais. Šiuo atžvilgiu ekonomikos mokslas įterptas į platesnę minties tradiciją, kurioje rinkos formos laikomos priemonėmis socialiniams procesams bei santykiams aiškinti.

„Rinkos terminas atrodo ganėtinai akivaizdus“ (Frances et al. 1991: 6). Vis dėlto šis akivaizdumas nuslepia skirtingas rinkų įgaunamas formas, ir rinkai, kaip idėjai, priskiriamas įvairias prasmes. Nors šiuolaikiniame ekonomikos moksle „rinkai“ būdingas toks pat aksiomos statusas kaip „visuomenei“ sociologijoje ar „kultūrai“ antropologijoje, tačiau, kaip ir šios kategorijos, „rinka“ atsidūrė rimtos kritikos taikinyje. Konkrečiai kalbant, įvairiopa kritika, kilusi tiek iš ekonomikos mokslo vidaus, tiek iš išorės, buvo nutaikyta į neoklasikiniais požiūriais grindžiamą formalų rinkų modeliavimą ir siekė patobulinti ekonominę analizę arba perkelti ją į daugiadisciplininius ekonominės antropologijos ar sociologijos kontekstus (žr., pavyzdžiui, Ferber ir Nelson 1993; Friedland ir Robertson 1990; Granovetter ir Swedberg 1992; Smelser ir Swedberg 1994; Stiglitz 1994). Šia knyga siekiama ne atpasakoti neoklasikinės ekonomikos mokyklos kritiką, o pasvarstyti rinkos teorijas šiek tiek iš šalies – pagal tai, ką pačios rinkos ir rinkos elgesys galėtų reikšti moderniosios visuomeninės santvarkos kūrimui bei palaikymui.

Tad tai nėra diskusija už ar prieš rinkas. Siekiame parodyti, jog rinkos nėra paprasčiausiai geros ar blogos, nes jos labai

permainingos. Neskatiname susilaikyti nuo prasto ar gero rinkos padarinių ar rinkos vertybių svarbos ypatingais atvejais vertinimo, tik tvirtiname, jog analitiškai ir politiškai ydinga yra elgtis pagal tokią *carte blanche**. Esama rimtos įtampos tarp sudėtingos tikroje rinkos aplinkoje vykstančių sandorių visumos ir *idealios* rinkos, kuri vienodai traukia tiek jos šalininkų, tiek ir kritikų dėmesį. Atvirai kalbant, rinka nėra nei tokia gera, nei tokia bloga, kaip dažnai apie ją sakoma, nes ji labiau neapibrėžtas dalykas, nei galėtume manyti. Rinkos modeliai buvo taip dažnai taikomi kitose socialinio gyvenimo srityse iš dalies dėl to, kad rinkos sampratos iš pirmo žvilgsnio atrodo nepaprastai lanksčios. Paprastas modelis – laisvais mainais sutarta kaina tarp pirkėjo ir pardavėjo – ir būdas, kuriuo tokie mainai suaudžiami į sudėtingą tinklą, atveria plačią savarankiškų rinkų, abstrakčių teorijų ir kritinių idėjų sritį. Ekonomistai jau žymėjo, kad jų pačių disciplinos remiasi daugybe rinkos modelių (žr., pavyzdžiui, Brittan 1988; Hodgson 1988), kiti teoretikai suformulavo išplėstines rinkų, kaip socialinių institucijų, sampratas, dažnai tokiu būdu siekdami plačiau argumentuoti „socialinę" ekonominio gyvenimo prigimtį (žr. ypač Polanyi 1957 [1944], liet. 2002; žr. taip pat Lane 1991). Šioje knygoje mes nesusisaistome su jokiu pasirinktu rinkos variantu, o nagrinėjame, kaip įvairiu laiku tam tikros rinkos sąvokos būdavo pasitelkiamos socialinėje teorijoje visuomeninės santvarkos, racionalumo ir veiksmo klausimams gvildenti.

Kalbant apie šiuolaikinius požiūrius į rinkas, dažnai puolama rinkai palankių ir prieš ją nusistačiusių nuostatų – liberalios prieš romantinę, kapitalistinės prieš socialistinę, populistinės

* Veiksmų laisvė *(pranc.)*.

prieš konservatyvią – priešprieša. Neoliberalų įsivyravimas, apėmęs daugelį šalių nuo 1970-ųjų, „tikrai egzistuojančios“ socialistinės alternatyvos žlugimas ir globalinis rinkų išsiplėtimas prekių, darbo jėgos, finansų bei vaizdinių srityse lyg ir rodo šias priešpriešas esant nepagrįstas. Ne dėl to, kad rinka paprasčiausiai būtų „šventusi pergalę“. Veikiau tokios priešpriešos verčia kelti klausimą, kokio tipo rinkos likimas sprendžiamas kiekvienu konkrečiu atveju, ir ypač – kokios konkrečios visuomenės grupės, idėjos ir programos „švenčia pergalę“, prisidengusios abstrakčia rinka. Pastarųjų metų politinės ir ekonominės ortodoksijos laiko rinkas akivaizdžiu, pastoviu ir neginčijamu dalyku. Įsivaizduoti alternatyvas gali būti sunku, žinant begalinį rinkos išplitimą ir jų įvairovę. Vis dėlto atsižvelgus į daugybę rinkos susiklostymo teorijų, į skirtingus būdus, kuriais rinkos buvo kuriamos ir tiriamos, iškyla klausimai apie rinkos „imperatyvų“ neišvengiamumą, ypatingas formas, kuriomis šiuo metu jos veikia, ir rinkos vertes politinėje retorikoje bei ekonominėje ideologijoje.

Knygos planas

Ši knyga suskirstyta pagal temas ir klausimus, kurie pasirodė svarbiausi, mėginant suprasti rinkas kaip plačius socialinius – ir griežtai ekonominius – reiškinius. 1-ame skyriuje nagrinėjama rinkų kūrimosi istorija. Pradedama nuo rinkos santykių, kaip praktinio mainų būdo, ir nuo prekyvietės, kaip socialinės bei kultūrinės vietos. Ši esminė rinkų samprata gretinama su mūsų atliekama istorine „rinkos įsigalėjimo“ analize – sudėtingais suprekinimo ir monetarizacijos (pinigų reikšmės didėjimo)

procesais, kurie įvairius modernybės laikų socialinio gyvenimo aspektus pajungė rinkos mechanizmų valdžiai. Toliau skyriuje aptariamas politinės filosofijos atsakas į rinkos formų įsigalėjimą visuomenėje – naujųjų laikų mąstytojų, nuo Hobbeso ir Locke'o iki Benthamo ir Millio, pastangos išsiaiškinti, kokios yra rinkos visuomenėje susiklosčiusios santvarkos šaknys.

2-ame skyriuje dėmesys sutelkiamas į rinką kaip į formalesnį ekonominės santvarkos modelį, ir tyrinėjamos pagrindinės perspektyvos, kurias iškelia ekonominė teorija. Mus domina, kaip įvairių mąstytojų – Smitho, Walraso, Hayeko – mintys išreiškia ir socialinių klausimų analizę net tada, kai jie bando nusakyti ypatingą ekonomikos mokslo sritį. Šiuolaikinė ekonomikos teorija apibrėžiama rinkos modeliais, kurie teigia, jog tiek rinkos rezultatai, tiek visuomeninė santvarka kyla iš siekiančių maksimizuoti savo naudą individų racionalių sprendimų. Tačiau toks koordinavimo modelis ir toks požiūris į rinką, kaip į atstovavimo instituciją, buvo ginčijamas. Mes iš ekonomikos taško aptariame prastą rinkos veikimą ir jos *sutrikimo* perspektyvas, taip pat įvairius kritinius požiūrius į rinkos racionalumą kaip socialinio veiksmo modelį. Nors prielaidas, grindžiančias rinkos tvarkos ir privačių interesų supratimą, svarstė vidinės kritikos, jos buvo ginčijamos ir kitų disciplinų argumentais, nukreiptais prieš patį ekonominių požiūrių formalizmą. 3-iame skyriuje aptariamos klasikinės sociologijos pastangos suvokti moderniosios rinkos visuomenės logiką. Kokiu mastu – ir kokia kaina – visuomeninė santvarka gali remtis rinkos mainais ir asmeninės naudos siekiu? Marxas, Weberis, Simmelis, Durkheimas ir Parsonsas įvairiai kritikavo rinkos visuomenę esą ji teigianti abejotiną ir supaprastintą individo pavidalą ir tokią pat normatyvinės visuomeninės santvarkos atmainą.

4-ame skyriuje aptariami ekonominės antropologijos ir sociologijos argumentai, teigiantys, jog rinkos elgsena ir santykiai yra „įsišakniję“ platesnėje socialinės sąveikos aplinkoje. Mes svarstome pastangas susieti rinkas su platesniais požiūriais į socialinius santykius ir institucijas. 5-as skyrius skirtas politinės santvarkos problemoms, jame gvildenama rinkų ir valstybių sąsaja. Mes svarstome, kaip šios idėjos galėjo prisidėti formuojant politinius ir ekonominius darinius, kadangi besikeičiančios vyriausybės, siekdamos valdyti rinkos visuomenes, savo programose remdavosi konkuruojančiomis gerovės, korporatizmo ir neoliberalizmo teorijomis.

6-ame skyriuje, remiantis kultūros ir kritine teorija, nagrinėjami įvairūs ekonomikos ir kultūros sąryšiai, paskatinę šiuolaikinės socialinės minties raidą. Tai ir neslopstantis susirūpinimas dėl to, jog rinkos visuomenė menkina ar ardo kultūros darnumą bei vertybes, ir mūsų laikams artimesnis rūpestis dėl kultūrinių rinkos procesų dimensijų. Mes gvildename rinkos formas, atsižvelgdami į skirtingus kultūros apibūdinimus: ji suvokiama kaip visas prasmingas socialinis pasaulis, kaip atskira estetikos ar raiškos praktikų teritorija ir kaip vis labiau suprekinama socialinio skirtingumo ir ekonominės vertės kūrimo sritis. Pagaliau 7-ame skyriuje aptariamas „kultūros posūkis“ šiuolaikinėje teorijoje, kurioje rinkos suvokiamos reikšminimo ir tapatumo kūrimo procesų atžvilgiu. Rinkų atsiradimas ir išsiplėtimas grindė mūsų susikurtą požiūrį į modernybę, o vėlyvosios modernybės socialinių ir ekonominių formų analizėje net dar svarbesnė yra rinkos įsigalėjimo logikos samprata.

)1(

Rinkos visuomenės susiklostymas

Įžanga

Modernioji socialinė mintis kilo kaip atsakas į sudėtingus virsmus, sukūrusius sąlygas modernybei. Jau nuo XVIII a. šie virsmai buvo apmąstomi kartu su industrializacijos, kapitalizmo, mokslinės revoliucijos, demokratijos, šiuolaikinės tautinės valstybės atsiradimo bei urbanizacijos procesais. Su visu tuo glaudžiai susijęs ir kitas esminis moderniosios visuomenės apibūdinimas – „rinkos visuomenė“ arba „komercinė visuomenė“; juo nusakoma tokia visuomenė, kur visais aspektais įsiviešpatauja pinigais paremti prekių mainai. Svarbiausiais tampantys rinkos mainai iškėlė ir visiškai naują visuomeninės santvarkos, socialinės integracijos ir koordinacijos principą, būdingą moderniosioms visuomenėms ir sykiu susijusį su esminėmis tos visuomenės vertybėmis. Be to, šis naujas visuomeninės santvarkos principas nesiribojo vien ekonomika – nors, suprantama, kilo iš jos, bet veikiau žadėjo naujų politinės, socialinės ir kultūrinės sanklodos organizavimo būdų. Rinkos visuomenės samprata ypač paryškina perėjimą nuo senesnės santvarkos, tiesiogine žodžio prasme *ancien régime,* tvarkomos tradicinių teisių bei pareigų, įsišaknijusios socialiniame statuse ir kosmologinėje tvarkoje („didžiojoje būties grandinėje“), prie tvarkos, kur visuomeninė santvarka kyla iš savarankiškų individų nepriklau-

somų veiksmų. Individų veiklos sritis buvo apibrėžiama vien tik pagal jų turimas medžiagines priemones bei racionalumą, kuriais jie gali išskleisti savąją rinkos galią. Toks perėjimas suvoktinas arba kaip proto, laisvės ir pažangos išvadavimas iš iracionalių tradicijos varžtų, arba kaip bendruomeninio gyvenimo irimas ir visų socialinių vertybių, kurios stovėtų aukščiau vien ekonominio kainos mato, nuosmukis.

Šiame skyriuje tyrinėjami tie besiformuojantys socialiniai bruožai, kurie buvo labai svarbūs suvokti modernybę kaip rinkos visuomenę. Nors rinkos mainus galima laikyti vienu iš daugelio mainų tipų, rinkos visuomenė išsiskiria tuo, jog joje vyrauja vienas mainų būdas. Šitai išryškina rinkas, kaip tam tikras vietas, kur vyksta pirkimas ir pardavimas, priešinant rinkoms, kaip su niekuo nesusaistytiems procesams. Rinkoms įsivyraujant šiuolaikiniuose Vakaruose, socialinės minties atstovai sutelkė dėmesį į keletą bruožų, nusakančių naują socialinę ir ekonominę santvarką, – didelį darbo pasidalijimą, suprekinimą ir pinigais paremtus skaičiavimus. Šie procesai iškėlė nepaprastai svarbių klausimų apie individo laisvę, socialines vertybes ir politinę santvarką. Paskutinėje skyriaus dalyje nužymimos kai kurios išeities pozicijos, kurių laikytasi moderniosios socialinės minties raidoje, ypač gvildenant individo ir visuomenės santykius.

Rinkos ir mainai

Socialinis gyvenimas – iš tiesų žmonių gyvenimas – nesuvokiamas be mainų: žmonės nėra, o ir nenori būti visiškai savarankiškos monados, pasigaminančios sau visus reikiamus ar trokš-

tamus dalykus. Kalbant apie ribinį atvejį, socialinė reprodukcija priklauso nuo sudėtingų namų apsirūpinimo maistu formų, nes tik toks aprūpinimas leidžia kūdikiams išgyventi iki pilnametystės: mes *duodame* savo vaikams maisto. Socialinės formos, kurias gali įgauti mainai, nepaprastai įvairuoja ne tik pavieniais istorijos tarpsniais ar skirtingose kultūrose, bet ir vienu kuriuo metu toje pačioje kultūroje. Šiandien aš galbūt nugvelbsiu šiek tiek kanceliarinių reikmenų iš darbo, nusipirksiu produktų bakalėjos krautuvėje, apmokėsiu paskolos dalį tiesioginiu nurašymu nuo sąskaitos, pasikviesiu keletą draugų vakarienės, atsakydamas į aną savaitę jų suruoštą, paskolinsiu pinigų bičiuliui, paaukosiu labdarai, paremdamas dviračių lenktynes, palaikysiu susirašinėjimą elektroniniu paštu, gausiu atlyginimą, duosiu kišenpinigių vaikams, man sumokės už kiekvieną tūkstantį žodžių žurnale išspausdinto straipsnio, tačiau pateiksiu straipsnį (veltui) akademiniam žurnalui, tikėdamasis už tai sulaukti paaukštinimo, ir sumokėsiu už licenciją kompiuterinei programai per internetą kibervaliuta arba kredito kortele. Nors sąrašas atrodo begalinis, vis dėlto jame išvardytus dalykus sieja vienas bendras bruožas – visi jie yra pripažinti būdai, kuriais visuomenės nariai perduoda vieni kitiems daiktus ir paslaugas.

Jei pavyktų aiškiai suskirstyti visus visuomenėje paplitusius mainų būdus (taip pat ir mainomą medžiaginę kultūrą), gautume ganėtinai ryškų konkrečios visuomeninės santvarkos žemėlapį, kuriame aiškiai matytųsi socialiniai santykiai ir socialinių ryšių tinklai, vertybės ir prasmės, etika ir kultūros. Asmens įsitraukimas į Daviso (1992) vadinamąjį pilnutinį mainų rūšių „repertuarą“ paaiškintų mums, ką konkrečioje visuomenėje reiškia gyventi „visavertį gyvenimą“ arba būti „visapusiška asmenybe“:

„Mano nuomone, ne kas kita, o visapusiškos asmenybės įvaizdis ir troškimas būti laikomam geru savos rūšies atstovu verčia mus stengtis prekybos reikaluose elgtis pagal rinkos principus, draugystėje laikytis abipusiškumo principo, būti truputį dosniems ir iki tam tikros ribos altruistiškiems“ (46). Atvirkščiai, viso socialinio gyvenimo nusakymas tiktai vienos rūšies mainų atžvilgiu – būti visiškai altruistiškam arba *visus* socialinius sandorius matuoti tiktai pelnu ir kaina – laikytinas patologišku.

Negana to, ši mainų pavidalų įvairovė būdinga visiškai skirtingiems socialinių santykių tipams, kuriuose mainai veikia juos atgamindami arba teigdami: padaryti paslaugą bičiuliui nėra tas pat, kas parduoti paslaugą klientui, ir ginčas dėl to, ar mano poelgis buvo malonė, ar prievolė, visada yra ir aiškinimasis, kokie yra mūsų santykiai – draugystės ar komercijos. Todėl mainų būdai yra labai svarbūs, atgaminant tam tikrus santykių modelius ir koordinuojant socialinius tapatumus, funkcijas bei veiksmus. Prekių, paslaugų, informacijos ir kitų socialinių formų mainai susieja žmones ypatingais kultūriniais būdais. Labiau apibendrintai kalbant, visuomenėse, kur, tarkim, asmeninės paslaugos nusveria komerciją, bus įsigalėjusi ne tik kitokio tipo ekonomika, bet ir visiškai kitokia visuomeninė santvarka. Antropologai yra prirašę kalnus literatūros apie visuomenes, kuriose prekės cirkuliuoja vien giminystės santykių pagrindu (žr. 4-ą skyrių). Kaip jau sakyta, tai nereiškia, jog čia neveikia ir kiti mainų būdai, – šiuo atžvilgiu didžiąją dalį ekonominio ir socialinio gyvenimo derina šeimyniniai ryšiai, o ne, tarkim, nepriklausomų individų sudaromi rinkos sandoriai. Šie skirtingi mainų būdai svarbūs ne tik paskirstant išteklius ir tenkinant medžiaginius poreikius, bet ir įtvirtinant tam tikrus socialinių santykių bei vertybių supratimo būdus.

Šiuo požiūriu mąstymas apie šiuolaikinę visuomeninę santvarką „rinkos visuomenės“ pagrindu numato pirmenybę vienam – rinkos sandoriais pagrįstam – mainų būdui, kuris įsigali pertvarkęs ar nustūmęs į šalį visus kitus būdus. Dėl realios šio įsigalėjimo apimties iki šiol tebesiginčijama. Rinkos elgesys ir institucijos nepaprastai įvairuoja ir nesileidžia pakeičiami kuriuo nors vienu tipu. Kita vertus, šiuolaikinėse visuomenėse išlieka ir platus kitų mainų rūšių spektras – namų ūkiuose, viešosiose ir nepelno įstaigose, socialinių ryšių tinkluose, – galįs reikšmingai tarpininkauti rinkos santykiams (Carrier 1994; Gibson-Graham 1996). Todėl iki šiol nėra aišku, ar visiškas rinkos mainų įsivyravimas rodo tikslų šiuolaikinio socialinio gyvenimo paveikslą, tačiau svarbu, kad juo pateikiamas tam tikras *moderniųjų laikų* socialinio veiksmo ir santykių vaizdas. Mintis esą moderniojoje visuomeninėje santvarkoje vyrauja rinkos santykiai ar kad jie net ir nusako tą santvarką, buvo pagrindinis šiuolaikinės socialinės minties atstovų svarstomas klausimas, dažniausiai paremtas tuo, ką Carrieris įvardijo „Rinkos idėja“ (Carrier 1997). Čia jis turi omenyje tai, kad rinkos vaizdiniai – „rinkos prasmės“ – atliko pagrindinį vaidmenį, organizuojant šiuolaikinių Vakarų konceptualinį ir normatyvinį pasaulį. Carrieris teigia, jog rinkos idėja yra svarbiausia vakarietiškosios „kosmologijos“ ašis – pagal ją sutvarkomos normatyvinės socialinių veikėjų, veiksmų bei institucijų sampratos ir paverčiamos šiuolaikiniais socialiniais mitais. Pavyzdžiui, tokių mitų galia ypač aiškiai reiškėsi neoliberaliajame išsivysčiusių kapitalistinių ir pereinamųjų ekonomikų pertvarkyme, kuris vyko devintąjį XX a. dešimtmetį.

Turgavietės ir rinkos

Vienas būdų atsekti perėjimą prie rinkos visuomenės – remtis turgaviečių ir abstraktesnių šiuolaikinių rinkų perskyra. „Turgavietės“ yra matomi vieši įvykiai, vykstantys įprastu laiku ir įprastoje vietoje, susiję su savais pastatais, taisyklėmis, vadovaujančiomis institucijomis ir kitomis socialinėmis struktūromis: turgavietė yra tai, kas vyksta prie miestelio kryžiastulpio ar dengtoje turgaus aikštėje kiekvieną šeštadienio rytą, vertybinių popierių biržoje ar mokyklinių autobusų parke, kur kiekvieną savaitgalį vyksta prekyba iš automobilio bagažinės, ar milžiniškame prekybos centre. Turgaviečių išdėstymas erdvėje ir laike yra svarbiausias jų požymis; tiesą sakant, rinkos laiko ir vietos geografija savo ruožtu yra reikšminga tyrinėjimų sritis, kurią ypač gerai apibrėžia „centrinės vietos teorija“ (Plattner 1989; Smith 1983), aiškinanti, kaip turgavietės išsidėsto erdvėje, kad „suimtų“ kuo daugiau paklausos – juk, atsižvelgiant į laiko bei transporto kaštus, į turgavietes turi atkakti kuo daugiau po įvairias vietoves išsibarsčiusių gyventojų.

Turgavietės būdingos įvairiausiems visuomenių tipams, jos atrodo stipriai įsišaknijusios savose konkrečiose kultūrose ir sykiu apimančios skirtingiausius mainų ir socialinės sąveikos pavidalus, kurių tik nedidelė dalis yra grynai prekiniai sandoriai. Kitaip yra kuriantis moderniosioms rinkoms: pati rinkos idėja ima atsisieti nuo konkrečių vietų bei žmonių, įgaudama vis abstraktesnes prasmes, pavyzdžiui, „paklausa“, „pirkimo ir pardavimo galimybės“, „prekyba tam tikromis prekėmis“ (visi apibūdinimai iš „Išsamaus Oksfordo žodyno“). Tokios formuluotės byloja apie rinką kaip apie abstrakčią erdvę ir apima būdus, kuriais vartotojai, ekonomistai ar įmonės galėtų pla-

nuoti mainų pasaulį pagal savo komercinius tikslus. Kitaip tariant, šiuolaikinė rinka lyg ir sudaro vieningą ekonominį mainų pavidalą, peržengiantį visas konkrečias kultūrines aplinkas.

Kita vertus, turgavietė niekada nėra paprasčiausias pirkėjų ir pardavėjų susitikimas. Kaip įkūnytam įvykiui, jai visada būdingas tam tikras kultūrinis bruožas ir ji apima daugybę socialinių veiksmų bei santykių. Socialinis turgavietės tankis ir santykių įvairovė atsiskleidžia daugeliu lygmenų. Pirma, turgavietė yra liaudies suėjimas, turgaus lankytojai gali sutvarkyti daugybę reikalų, o ne vien apsikeisti prekėmis: tarkim, Braudelis (1982) pažymi, kad įvairiausių rūšių teisiniai kontraktai (pavyzdžiui, vedybų sutartys) būdavo sudaromi ir veiksmai vykdomi turgaus dienomis, šitaip teikiant verslo galimybes teisininkams, laiškų rašytojams ir notarams. Be to, turgavietė, kaip visuomenės susiėjimo vieta, pasitelkiama politinei ir religinei komunikacijai (pavyzdžiui, prozelitinei veiklai ar miniai sužadinti), taip pat skleisti informacijai bei gandams, galėjusiems daryti politinį, visuomeninį bei komercinį poveikį.

Antra, šis veiklos diapazonas patvirtina tai, ką Shieldsas (1992) praminė turgavietės vietos „socialiniu centriškumu": rinka, kaip turgus, turi galios sutelkti pačių įvairiausių individų, kurių kiekvienas siekia įgyvendinti skirtingus interesus bei troškimus, dėmesį į vietą, visų jų tapatinamą su viešuoju tos vietovės gyvenimu. Tokį turgaus minios dėmesio sutelkimą galima aptarti ir kalbant apie malonumus bei reginius (Slater 1993). Pavyzdžiui, turgavietė neretai suvokiama kaip gausybės ragas, semiantis gėrybes iš viso pasaulio, tikras vaizdinių ir pojūčių orkestras, išties neretai sukuriantis utopišką stokos nepažįstančio pasaulio paveikslą. Pačios prekės taip pat pateikiamos įspūdingai: stengiamasi atkreipti dėmesį jas nešiojančio prekeivio

dainomis ar šūkavimais, prekių išstatymu, reklamavimu bei demonstravimu, kurie yra nelyg vaidinimai ar pardavėjo išmoningų vilionių paveikslai, taip pat ritualizuota derėjimosi kova. Jausmas, jog su iš tolimų kraštų atkakusiais prekeiviais visos pasaulio prekės suplaukia į turgų, daro jį egzotiška ir sykiu pavojinga vieta (Agnew 1986), vaizdinga pasaulio svetimumo ir sykiu nuostabumo išraiška – nelyg regėtume „svajonių pasaulį", kur cirkuliuoja daiktai ir žmonės (Williams 1982). Negana to, dėl turgavietės atrakcionų ši vieta ima rodytis esanti spontaniškas ir ganėtinai pavojingas minių susibūrimas. Tie atrakcionai „kyla" pirmai progai pasitaikius, sutraukia vis didesnes minias, kol ima kelti grėsmę viešajai tvarkai. Pavyzdžiui, XVIII a. kaskart užšalus Temzei akimirksniu atsirasdavo linksmintojų ir palapinių, kuriose būdavo prekiaujama užkandžiais, gėrimais ir visokiausiais mažmožiais.

Trečia, turgavietės išsirutulioja iš dažnai sudėtingų santykių su vietine miesto valdžia. Pavyzdžiui, turgavietės reikšmė Europos istorijoje sustiprėjo kartu su bendru prekybos, politikos ir komunikacijų atsigavimu XII amžiuje. Vėliau Anglijoje buvo suteikta daugybė Karališkųjų chartijų, leidusių vietinei valdžiai rengti turgus. Kai kurios jų įteisino jau gyvavusias neoficialias turgavietes. Kiti panašūs raštai suteikė vietos politiniam ar bažnytiniam valdovui teisę steigti naują turgavietę ir šitaip palaikė naujesnio gyventojų centro kūrimąsi ar net prie įkuriamos pastovios prekyvietės su jos namais, dirbtuvėmis bei parduotuvėmis skatino statyti naują gyvenvietę. Visais atvejais, Braudelio teigimu (1981: 479), „nėra miesto, kuris neturėtų savo turgaus, ir negali būti jokių regioninių ar nacionalinių turgų be miestų <...>, kitaip tariant, miestas *apibendrina* turgų, paversdamas jį plačiai paplitusiu reiškiniu". Turgaus privilegija teikė vietos val-

dovui daugybę įvairiausių privalumų – galimybę aprūpinti maisto produktais augantį miesto centrą, gausias įplaukas (rinkliavas, muitus ir mokesčius, prekystalių nuomą) ir regioninės valdžios išplėtimą per iš turgaus nuosavybės teisės plaukiančias teisines privilegijas. Turgavietės niekada nėra „laisvos rinkos“ – jose glūdi taisyklės, draudimai ir tvarkos palaikymo funkcijos, kurios Europos istorijoje ėmė grįsti vietinių įstatymų leidybą ir priežiūrą, vietinių teismų kūrimą ir tvarkos palaikymą. Nors turgavietė skynė kelią aristokratiškos laisvės ir valdžios formoms, tuo pat metu ji rengė dirvą buržuazinėms pilietinėms laisvėms: miesto amatai, komercijos ir verslo įmonės bei finansinės paslaugos buvo neatsiejamos nuo judėjimo, informacijos ir bendravimo laisvių, kurios buvo svetimos feodalinei sistemai.

Ketvirta, nors turgavietės susijusios su vietine kultūra, tapatybe ir valdžia, jos taip pat yra ir „pereinamos“ sritys, kaip jas vadina Agnew (1986), kitaip tariant, bendruomenės pralaidumo svetimšaliams punktai. Užsienio pirkliai – ypač didžiųjų etninių ir šeimyninių prekybos tinklų atstovai, pavyzdžiui, žydai ir armėnai – atvyksta ir išvyksta, sugebėdami išvengti vietinio patikrinimo ir atskaitomybės: jie gali bet kada dingti ir pasislėpti toje egzotiškoje nežinia kur esančioje žemėje, iš kurios jie su savo prekėmis ir atsirado. Literatūroje pirklys vaizduojamas triksteriu, apgaviku – komiškos ar žavios apgaulės figūra, taip pat ir keliančiu tam tikrą pavojų, pavyzdžiui, besipelnančiu iš bado arba baisios nelaimės, ar kartu su savo užsienietiškomis prekėmis atgabenančiu svetimų idėjų bei religijų, troškimų bei prabangos užkratą ir pagedimą, kurį vietinio ištikimybės tinklo valdomame pasaulyje išreiškia kosmopolitizmas. Tuo pat metu į turgų einantys vietos pirkėjai įžengia ir į tą pereinamąją sritį, kurioje vietos normos ir griežtas žvilgsnis sušvelnė-

ja, kur nesilaikoma normų, o klesti geismai ir malonumai: štai kodėl karnavaliniai siautuliai vyksta turgavietėse (Bakhtin 1984; Stallybrass ir White 1986).

Penkta, turgavietė visada yra ne tik pavojinga, bet ir, minėjome, griežtai reguliuojama: čia veikia tvarkos palaikymo priemonės, taisyklės ir įstatymai arba papročių teisė. Svarbios yra tam tikros protekcijos bei draudimai, kuriuos paprastai užtikrindavo pačios turgavietės ir jų teismai: apsauga nuo falsifikavimo, išankstinio supirkinėjimo, vienos rūšies prekių monopolizavimo bei subsidijavimo (pažeidimai, kuriais tarpininkai manipuliuodavo turgaus pasiūla ir kainomis), spaudimas palaikyti sąžiningas arba teisingas kainas (Braudel 1982: 30; taip pat Adburgham 1979: 18). Daugeliu šių taisyklių siekiama užtikrinti deramą gyventojų aprūpinimą maisto produktais stygiaus tarpsniais ar netgi badmečiu: įtūžis dėl didelių kainų, o jas galėtų sukelti prekių monopolizavimas, net iki XIX a. išliko glaudžiai susijęs su realaus bado baime ar nuogąstavimu, kad pirkliai ne tik pasinaudos stygiumi, bet patys jį sukels, kaupdami maisto produktus. Štai kodėl daugelyje tradicinių turgaviečių egzistavo taisyklės, kurios reikalavo užtikrinti vietos gyventojams maisto produktus teisingomis kainomis: pavyzdžiui, 1795 m. Prestono turguje „niekam, išskyrus miestelėnus, neleidžiama pirktis pirmąją valandą, kuri trunka nuo aštuntos iki devintos ryto; nuo devintos valandos apsipirkti gali ir kiti; nė viena neparduota prekė negali būti išimta iš prekybos iki pirmos valandos, išskyrus žuvį" (Thompson 1971: 84; žr. taip pat Randall ir Charlesworth 1996).

Paskutinis turgavietės aspektas yra jos viešumas. Su turgaviete paprastai siejami egalitariniai įvaizdžiai: jas gali lankyti visų luomų žmonės, čia turtuolis trinasi alkūnėmis su vargšu. Maža to, turgavietė – kaip senovės graikų *agora*, kuri laikoma

ir turgaviete, ir piliečių susibūrimo vieta, – apima ekonominę, politinę ir socialinę viešumo reikšmes. Suprantama, nevienodi piniginiai ištekliai lemia gana skirtingą individų dalyvavimą turguje. Akivaizdų rinkos demokratiškumą dažnai užgožia hierarchiškas prekybos plotų išskirstymas: pavyzdžiui, gali būti išskirstytos mainų sritys – tam tikros rūšies mainai teisiškai priskiriami tam tikroms žmonių grupėms arba skirtingi gyventojų sluoksniai apsirūpina savose turgavietėse. Samuelio Pepyso dienoraštyje rašoma, kad jis didžiumą dienos praleidęs bevaikščiodamas tarp Londono biržos ir parduotuvių Vestminsteryje, abiejose vietose jis apsirūpinęs prabangos prekėmis (rašymo reikmenimis, dailiais drabužiais) bei politinėmis ir prekybinėmis „žiniomis". Tai buvo visiškai kitoniškos rūšies veikla („apsipirkinėjimas"), ir kitokia turgavietė negu tie nusidriekę palei Temzės upę žuvies, mėsos ir daržovių turgūs, kuriuose vyko pagrindinė prekybos veikla ir kurie buvo vietinės reprodukcijos pagrindas, kaip priešpriešа politinių ir prekybinių ryšių tinklui. Kartą, kai jų tarnaitės nebuvo namie, Pepysas kartu su žmona išėjo apsipirkti į maisto produktų turgus. Vaidindami tarnaitę ir liokajų, jie pavertė tai savotiška pastorale ar maska, kostiumine socialinio sluoksnio inversijos drama. Vis dėlto jie pasirūpino nusamdyti merginą, kuri parneštų krepšį namo, kad netyčia nepamatytų koks kaimynas (Adburgham 1979).

Šiuolaikinės rinkos

Turgavietės rodo konkretų ir viešą socialumą, kur mainai yra įtvirtinti vietinių kultūrinių, socialinių ir politinių santykių tinkle. Braudelis (1977, liet. 1994) „viešąją rinką" skiria nuo

jo vadinamos „privačios rinkos“ – šia perskyra grindžiamas jo garsusis veikalas *Civilizacija ir kapitalizmas*. Išraiškingais įvaizdžiais viešąsias rinkas jis vaizduoja kaip tam tikrą „klodą“ ar membraną, nusidriekusią per neužmatomą kasdienio materialaus gyvenimo kraštovaizdį, arba kaip vartus, pro kuriuos vietiniai veikiantieji asmenys, veiksmai ir objektai pereina – tiesa, retkarčiais – į „ekonominį gyvenimą“, priešingą save aprūpinančiai namudinei ar kaimo gamybai. Vadinasi, šis procesas įtvirtino rinkos mainus iš esmės nerinkos visuomenėse.

Braudelis skiria tokią turgavietę nuo pasaulinės prekybos, finansų, informacijos, didmeninės prekybos tinklų, taip pat nuo vertikalios prekybos linijų integracijos, kuri darėsi vis svarbesnė šiuolaikinei Vakarų visuomenei. Naujieji tinklai veikia virš, už ir tarp turgaviečių, jose įsikūrę įvairių luomų bei klasių žmonės. Šie veikiantieji asmenys sueina į „privačias rinkas“ – jie nėra minia žmonių, kurie susiburia draugėn vieni kitus matydami ir tiesiogiai bendraudami. Atvirkščiai, jų ryšiai, susitikimai ir veikla dažniausiai lieka nematomi tiems, kurie neveikia tame lygmenyje. Braudelis privačią rinką nusako kaip ekonominio elgesio būdus, susijusius su ilgomis aprūpinimo ir cirkuliacijos „grandinėmis“ – koks nors Antverpeno pirklys kinų šilką „sujungia“ su karaliaus dvaru Paryžiuje per Spitalfyldso cechus. Tokie pirkliai, finansininkai ir pelno ieškantys tyrėjai žvelgia į pasaulį nelyg iš aukštybių, jie veikia nevaržomi ekonomikos sektorių bei regionų ribų ir tiesiogiai bendrauja su politiniais valdovais. Jie susitinka ne prekyvietėse ar gatvėse, o mugėse, biržose ir teismuose, vėliau – klubuose ir valdybos posėdžių kabinetuose. Tačiau, Braudelio teigimu, jie yra modernizacijos variklis, tasai rinkos lygmuo, kuriame susikaupia šiuo-

laikiniam kapitalizmui reikalinga kritinė kapitalo, energijos, įrangos ir technologijos masė.

„Nesama jokios tiesinės rinkos raidos istorijos“ (Braudel 1982: 26). Vis dėlto įtakos centras palaipsniui pereina iš vietinių, viešųjų rinkų į vis sudėtingesnes privačias rinkas. Aptardamas Anglijos atvejį, Braudelis įrodinėja, kad Londono rinkų išsiplėtimas, įtraukęs visą Angliją ir dar užsienio prekybą,

> „sutrikdė <...> tradicinę atvirą rinką, viešąją rinką, kur nebuvo galima nieko nuslėpti, kur gamintojas-pardavėjas ir pirkėjas-vartotojas susitikdavo akis į akį. Atstumas (tarp viešosios ir privačios rinkos) darėsi pernelyg didelis, kad paprasti žmonės jį įveiktų. Pirklys, arba tarpininkas, Anglijoje jau nuo XIII a. ima veikti kaip miesto ir kaimo tarpininkas, ypač grūdų prekyboje. Palaipsniui susikūrė tarpininkų grandinės tarp gamintojo ir pirklio iš vienos pusės ir tarp pirklio ir krautuvininko iš kitos; <...> Tradiciniai įpročiai ar papročiai buvo prarasti arba sunaikinti“ (42).

Privačios rinkos plitimą Braudelis pirmiausia aptinka didžiosiose mugėse, kurių kulminacija buvo XVI–XVII a. valiutos ir kreditų rinkos Antverpene, Frankfurte ar Bezansone. Tokiose mugėse skirstymas į viešąją ir privačią rinkas dažnai įgauna tiesioginį pavidalą: publikai smagiai leidžiant laiką ir ganant akis po iš svetur atkeliavusių daiktų bei pramogų margumyną, įvairių kraštų pirkliai susitinka už uždarų durų sutarti dėl atsiskaitymų ir vekselių, įkurti valiutų rinkas arba leisti cirkuliuoti lėšoms, iš kurių būtų galima finansuoti atradimų ir prekybines keliones arba per Genujos finansininkus atsiskaityti su karaliaus kreditoriais, o gal ir paremti jo karines avantiūras.

XVII a. didžiosios mugės pamažu pradėjo trauktis, užleisdamos vietą sudėtingesnėms privačioms institucijoms – bankams

ir akcijų biržoms, kurios nuo XVIII a. ėmė virsti, Braudelio žodžiais (1982: 136), *antirinka,* įvairialype veikla greta „senojo prekybos branduolio, kurį ji sunaikina“. Daugeliu atžvilgių šis ekonominio svorio centro pasislinkimas iš viešųjų į privačias rinkas yra didėjančios abstrakcijos judesys, perėjimas nuo turgavietės, kaip konkretaus ir įkūnyto dalyko, prie konceptualios, strateginės, abstrakčios skaičiavimo ir komercinių galimybių rinkos erdvės. Dabar jau rinkas galima apibrėžti abstrakčiai – kaip galimybes pirkti ir parduoti: nuoroda į ateities medvilnės sandorių rinką arba rinkos nišą „Ferrari“ automobiliams paprasčiausiai reiškia galimybę sudaryti pelningą sandorį, o ne konkrečią vietą, laiką ar instituciją. Šitaip suvokiant rinką pati galingiausia įmonė – visai kaip Fuggerio* laikais – yra finansų kapitalistas, kurio pinigai visada apyvartoje, greitai juda nuo vienos galimybės prie kitos, neįsipareigoję jokiai vartojamajai vertei, neprisiekę ištikimybės jokiai bendruomenei ar valdovui. Toks požiūris į rinką ir vyrauja ekonomikos moksle, verslo ir vadybos studijose, rinkodaroje ir kitose rinkos pažinimo srityse: rinka – tai pasiūlos ir paklausos struktūra, kurią galima kiekybiškai išmatuoti ir kurios žemėlapį galima nubraižyti; rinka – tai skaičiavimų erdvė. Negana to, šiuolaikinė abstrakti rinka nėra regima kaip tam tikras įvykis, ji sukuriama instrumentiniu žvilgsniu, kuriam rūpi „galimybės pirkti ir parduoti“. Pavyzdžiui, „rinkodaros“ sąvoka vėliau išsirutulioja į tam tikrą visetą praktinių veiksmų, organizavimo būdų ir diskursų, kurių funkcija yra „kurti rinkas“, suderinti paskirstymo kanalus, produkto tapatybes, pardavimų pajėgas, medijas, viešuosius ryšius, mažmenininkus ir kitus dalykus.

* Fuggeriai – garsi Vokietijos bankininkų giminė. *(Vert. past.)*

Reikia aiškiai pasakyti, kad privačią rinką turi palaikyti labai konkrečios praktikos bei įvykiai: pačios abstrakčiausios finansinės rinkos, kaip ir senosios viduramžių mugės, yra įkūnytos konkrečiuose prekybos namuose, kuriems būdinga tam tikros architektūros bruožai, bendravimo ir bendruomeniškumo būdai, informacijos srauto technologijos, neformalaus ir formalaus bendravimo priemonės, pasitikėjimo, sąžiningumo, įsipareigojimo ryšiai (Callon 1998a; Lazar 1990). Vis dėlto šios moderniosios rinkos reikšmės, palyginti su senąja viešąja rinka, kildina visiškai kitą ekonominės veiklos organizavimo būdą. Tiesą sakant, skirtumas tarp viešųjų ir privačių rinkų arba tarp turgaviečių ir šiuolaikinių rinkų yra persmelktas ironijos. Svarbiausia, jog nors privati rinka ir iškyla kaip šiuolaikinės kapitalistinės rinkos visuomenės variklis bei pavyzdys, ji pažeidžia pamatinius „rinkos idėjos“ principus, o tuo neapkaltinsi tradicinės ar senovinės turgavietės. Viena vertus, nors viešoji rinka yra labai reglamentuota, ji vis dėlto grindžiama gausybės pirkėjų ir pardavėjų, kurių nė vienas nėra pajėgus ilgėliau įsivyrauti rinkoje, „skaidriais mainais“. Tad nors viešoji rinka ir yra senoviška, ją galima laikyti rinka, grindžiama atvira savarankiškų individų konkurencija, o ne susijusių žmonių sąmokslu. Vadinasi, galėtume manyti, kad viešoji rinka yra artimesnė šiuolaikiniam rinkos modeliui. Kita vertus, privačią rinką kildina pastangos išvengti kaip tik tokio reglamentavimo, kuris padarė viešąsias rinkas konkurencingas ir skaidrias: galimybės naudotis privačia rinka ribojamos, o narystė apima vien būrelį stambių pirklių ir finansininkų, pažįstančių vienas kitą ir veikiančių už konkurencingos rinkos nugaros – jie perka tiesiai iš gamintojų gamybos vietoje arba užeigose (o ne turguje, kaip visi kiti).

Braudelis savąją viešosios ir privačios rinkų perskyrą prilygina tradiciniam XVIII a. natūralių ir dirbtinių rinkų skirtingumui. Pavyzdžiui, pačioje šiuolaikinio ekonominio liberalizmo pradžioje Adamas Smithas, išgarsėjęs savo karštais raginimais panaikinti visokius laisvos prekybos suvaržymus, vis dėlto juos grindžia akivaizdžiai tradiciškai: „Vartojimas yra vienintelis bet kokios gamybos tikslas ir rezultatas, o ir gamintojo interesai turi būti tenkinami, bet tik tiek, kiek tai gali būti reikalinga vartotojo interesams skatinti“ (Smith 1991 [1776] II: 55). Vartotojas, kurį turi omenyje Smithas, yra vietos liaudis, priklausanti nuo turgavietės, aprūpinančios ją svarbiausiomis reikmėmis, pavyzdžiui, grūdais, ir nuo seno jaučianti neapykantą bei nepasitikėjimą visiems, kurie įsiterpia tarp ūkininko ir miestelėnų. Tarpininkai, kaip jau buvo minėta, iš tradicijos buvo laikomi kraugeriais ir plėšikautojais, kurie užkelia kainas, dirbtinai sukurdami stygių, ir veikia pasauliniu lygmeniu, iš arbitražo gaudami neuždirbtą pelną (pasinaudodami kainų skirtumu tarp rinkų). Dėl tos pačios priežasties Smithui rūpi, kad gamintojai ar tarpininkai nesudarytų jokių išankstinių susitarimų, šitai apibūdina jo garsusis samprotavimas: „Vienos prekybos šakos žmonės nedažnai sueina draugėn, nebent pasilinksminimams bei pramogoms, tačiau ir tada pokalbis baigiasi sąmokslu prieš visuomenę arba kokia nors gudrybe, padėsiančia pakelti kainas“ (Smith 1991 [1776]: 117). Nors, kaip jis toliau teigia, jokie įstatymai negali tam sukliudyti, kai kurie įstatymai tą skatina. Taigi Smithas nepritaria gildijoms ir korporacijoms, nepritaria nė valstybiniams prekiautojų registrams, kurie juos pasidarytų vienas kitam žinomus ir prieinamus. Čia vėlgi Braudelio privačią rinką – pasaulio pertvarkymo į kapitalistinį modelį variklį – galima susieti su dirbtinėmis kainomis ir sąmokslu prieš

visuomenę, o senesnioji turgavietė yra normatyvinis ekonominio derinimo modelis.

Jeigu privati rinka tampa modernizavimo varikliu ir svarbiausiu naujos visuomeninės santvarkos elementu, kas tada nutinka turgavietei? Būtų galima teigti (žr., pvz., Slater 1993), kad viešoji rinka išlieka ir toliau egzistuoja vartojimo, apsipirkimo ir mažmeninės prekybos srityje. Ji yra dalis šiuolaikinio ekonominio ir socialinio gyvenimo reginio – tai atsispindi specializuotų parduotuvių rajonuose (Ritzer 1999), supermarketuose, kur stengiamasi pamėgdžioti turgui būdingus vaizdus, universalinėse parduotuvėse, kurių skirtingi prekystaliai savaip primena turgaus palapines. Kitaip tariant, iš turgavietės perimti vaizdai grindžia dideles parduotuves, universalines parduotuves, supermarketus, o dabar ir prekybos centrus – visur stengiamasi patraukti dėmesį išraiškinga prekių gausa ir sutraukti kuo gausesnes minias, tad siūloma pačių įvairiausių reginių bei pramogų, šitaip kuriant tikro turgaus įspūdį. Šiuolaikinėse apsipirkimo erdvėse dažnai sąmoningai kopijuojama prekyvietės aplinka: pavyzdžiui, rytietiškas turgaus atkartojimas „chaotiškoje-egzotiškoje“ prekių ekspozicijoje XIX a. universalinėse parduotuvėse (Williams 1982), viduramžių organiškumas būdingas postmoderniam prekybos centrui (Jameson 1984). Šį naują rinkos patirčių sukonkretinimą galima suvokti ir kaip aukščiausią abstrakciją: anapus universalinės parduotuvės ar prekybos centro veikiausiai gyvuoja privačios finansų ir kapitalo rinkos, veikia strateginiai prekiautojų ir miesto projektuotojų apskaičiavimai bei įtakingų maklerių tinklai. Kitaip negu modernybės tarpsnio pradžioje, kuri šiuo atžvilgiu taip domino Braudelį ir Smithą, viešosios ir privačios rinkos sąsajos šiandien gali būti ir žymiai aiškesnės: parduotuvių rajonas arba pagrindinė pre-

kybos gatvė ir visos parduotuvės, nuomojančios ten patalpas, greičiausiai priklauso didžiulėms organizacijoms. Išties tik nedaugelis žmonių pasaulyje neįstengtų mintyse nubrėžti tiesios linijos, vedančios nuo jų vietinio „McDonald's" restorano iki jį valdančios milžiniškos tarptautinės korporacinės imperijos, o gal ir toliau – iki atogrąžų miškų, pasaulinio atšilimo ir globalinės nelygybės. Kita vertus, šios įsivaizduojamos linijos gali būti ir gana neryškios: prireikė masinių propagandinių kampanijų, kol visuomenėje ėmė bręsti supratimas, kad „Nike" firmos dalyvavimas gatvės stiliaus kūrimo rinkoje susijęs su ta „Nike", kuri masiškai išnaudoja pigią Trečiojo pasaulio šalių darbo jėgą (Ross 1997).

Nuo turgavietės prie rinkos visuomenės

Konkreti turgavietė yra įsišaknijusi vietos socialinėje tvarkoje, o išplėstinė rinkos sistema, regis, veikia aukštesniame lygmenyje – jau nevaržoma konkrečios socialinės aplinkos ypatumų. Ką tad reiškia pasakymas „rinkos visuomenė"? Daugumoje socialinės minties mokyklų pamatinis įvaizdis labiausiai grindžiamas griežta tradicinės ir šiuolaikinės visuomenės priešprieša, neretai apibūdinama statuso ir sutarties, *Gemeinschaft* ir *Gesellschaft*, arba bendruomenės ir korporacinės tvarkos, opozicijomis. Pagal šias koncepcijas ikimoderniojo laiko gyvenimą labiausiai ir valdo ne iš ekonominės tvarkos kylančios vertybės, o grindžiamos, pavyzdžiui, visuomenine padėtimi, kilmės laipsniais, giminyste ir religija. Čia socialinės vertės šaltiniu laikomas ne individas, o bendruomeninės socialinės formos, kurios perduodamos iš kartos į kartą. Nors neretai tos formos

buvo suromantinamos – esą jos palaikančios organinę ar prigimtinę bendruomenę, Apšvietos laiku jos imtos laikyti iš esmės iracionaliomis ir despotiškomis. Susiklosčiusios rinkos veiklos sritys, priešingai, buvo jau laikomos ir racionaliomis, ir nukreiptomis į individą. Taigi rinka tapo nauja veiklos ir santvarkos principų paradigma, pagal kurią nuo nieko nepriklausomas individas siekia savo *(sic)* apsibrėžtų troškimų ir vertybių, nevaržomas visų pripažintų ar visuomeninių įsipareigojimų. Negana to, jis tai daro racionaliai numatydamas ir paskirstydamas savo interesus bei priemones jiems įgyvendinti.

Tradicinę visuomeninę santvarką galima apibūdinti kaip statusu grindžiamus pastovius ir priskirtus žmonių santykius. Tokioje visuomenėje, bent jau formaliai, niekas negalėjo nei pasirinkti, nei nusipirkti savo statuso; žmogus jau gimdavo tam tikros padėties ir užimdavo savo vietą bendruomeninėje santvarkoje, kuriai buvo „natūraliai“ būdingi tam tikri pajamų šaltiniai ir gyvenimo būdai. Todėl mainų santykiai statuso santvarkoje laikėsi istorinių kilmės ir priedermės linijų: pavyzdžiui, patronato santykių namų ūkiuose (įskaitant ir išplėstinius galingųjų ūkius), senųjų šeimininkų ir jų pavaldinių, žemvaldžių ir jų nuomininkų teisių bei priedermių. Mokesčių mokėjimas savo viršininkams ir pastarųjų priedermės pavaldiniams buvo mainų būdai, kurie tiek ekonominiu, tiek simboliniu atžvilgiu palaikė statuso santvarką. Ne tik socialiniai santykiai buvo suvokiami kaip nekintami, bet ir nuosavybės formos: mintis, jog žemę galima parduoti – pažodžiui, kad žemė „perleidžiama“ ir ją galima atskirti nuo dabartinio turėtojo, – sukeltų visuotinį pasmerkimą ir reikštų nustatytos tvarkos išdavystę, kadangi turėtojas buvo suprantamas ne kaip savininkas, o tik kaip vienas senojo giminystės linijos santykio su žeme įsikūnijimų.

Perėjimas prie rinkos visuomenės buvo revoliucinis tuo atžvilgiu, kad atsirado visuomenės priedermių tarpininkas – sutartis. Rinkos sandoryje dalyvaujančios pusės yra individai, sudarantys ribotą susitarimą patys apsispręsdami. Išties prievarta sudaryta sutartis teisiniu požiūriu yra niekinė. Sutartį sudaro išdėstytos priedermės arba įsipareigojimai; jei sutarties sąlygos įvykdomos, ją sudariusios pusės eina kiekviena savo keliu be tolesnių įsipareigojimų. Statuso santykius įsipareigojimų įvykdymas *reprodukuoja,* o sutartimi pagrįsti santykiai (bent jau iš principo) įvykdžius įsipareigojimą yra *nutraukiami.* Individai paprasčiausiai toliau sudarinėja sutartis su kuo panorėję. Rinkos sutartys, kaip tvarkos principas, yra ne tik individualios, bet ir beasmenės. Vienintelis jų patvirtinamas socialinis santykis yra formali individų laisvė, o ne tų individų vieta kultūrinėje santvarkoje. Negana to, tokiuose santykiuose lemiamas yra pinigų vaidmuo, nes tradicine prasme pinigai reiškia kraštutinį „atskyrimo“ tašką: bet kokią prekę galima ne tik parduoti, bet ir paversti formalia skaičiavimų išraiška – jai gali būti suteikta kaina arba piniginė vertė. Pasitelkus ankstesnį pavyzdį, žemė ne tik atskiriama nuo giminystės linijos, bet ir gali būti paversta tam tikra abstrakčia verte, kita kapitalo forma.

Nesvarbu, kaip buvo žvelgiama į šiuos naujus principus – ar jie laikomi pažanga, ar sugedimu, jau nuo XVII a. pabaigos jie buvo visuotinai pripažįstami neišvengiamais senosios santvarkos griovėjais. Jei bet kas galėjo pirkti ar parduoti bet ką, paisydamas tik savo norų ir išteklių, tai aišku, jog visiems statuso įsipareigojimams atėjo galas. O ir senąją santvarką grindžiančios vertybės (tradicija, garbė, religija) negalėjo atsispirti ekonominių kainos ir pinigų vertybių įsiviešpatavimui. XVIII–XIX amžiai buvo kupini baimių ir vilčių dėl niveliuojančio rinkos

visuomenės pobūdžio: dėl to, jog bet kuris piniguočius galėjo nusipirkti žemės, titulus, kultūrą, išsimokslinimą, mobilumą, galią ir visas kitas gėrybes, kurios iki tol buvo skirstomos visiškai kitokios tvarkos pagrindu. Išties pirmąją XVIII a. pusę rinkos visuomenė buvo laikoma savotiška kolektyvine beprotybe, kurią iliustruoja finansiniai „muilo burbulai" ir rinkos isterija, o XIX a. romanų autoriai, pavyzdžiui, Dickensas, savo siužetams mėgdavo pasitelkti istorijas apie staigų buržua nuskurdimą arba klerko iškilimą ir virtimą magnatu; šios istorijos buvo laikomos finansinių spekuliacijų ar verslo avantiūrų padariniu.

Atskleisdama tradicinės ir šiuolaikinės rinkos visuomenės kontrastą, šiuolaikinė socialinė mintis išskyrė tris pagrindinius veiksnius, kurie padarė esminį poveikį besikuriančiai socialinei santvarkai: tie veiksniai yra darbo pasidalijimas, suprekinimas, pinigų bei apskaičiavimo įsigalėjimas. Kiekvieną jų aptarsime iš eilės.

Darbo pasidalijimas ir socialinė integracija

Pagarsėjusi yra Adamo Smitho pastaba, kad rinkų augimas priklauso nuo darbo pasidalijimo masto, nuo aiškiai matomos pavienių, tačiau viena nuo kitos priklausomų gamybos operacijų sekos, kurią turi suderinti prekyba. „Darbo pasidalijimo" terminas nurodo du skirtingus procesus. Viena vertus, didėjantis *socialinis* darbo pasidalijimas reiškia, kad vietoj daugybės įvairių prekių, kurios gaminamos vienoje vietoje, – tarkim, namų ūkyje, kur siuvami drabužiai, auginamos maisto žaliavos, daromas alus ir pan., – atsiranda begalė skirtingų įmonių, kurių kiekviena specializuojasi gaminti kurią nors vieną prekę: kiekviena įmonė

keičia savo gaminamą prekę į kitas jai reikalingas prekes. Specializuota gamyba lemia didėjantį našumą (dėl didesnio efektyvumo, apimties ir pagerėjusių įgūdžių), tačiau sykiu didėja ir tarpusavio priklausomybė: visos įmonės *priklauso* nuo rinkos mechanizmų, nes tik rinkose jos gali mainytis prekėmis.

Kita vertus, didėjantis *techninis* darbo pasidalijimas reiškia, kad darbo procesas vienoje gamybos įmonėje – tarkim, drabužių siuvimas – yra suskirstomas į tam tikras pavienių žmonių atliekamas operacijas. Šis procesas susiję̨s su racionaliu planavimu, darbo procesų kontrole ir daugeliu atžvilgių yra ne tiek rinkos santykių įsigalėjimo priežastis, kiek to įsigalėjimo padarinys, kadangi gamintojai, norėdami būti konkurencingesni rinkose, stengiasi didinti produktyvumą bei našumą. Kad ir kaip būtų, dėl techninio darbo pasidalijimo nepaprastai išaugusi gamybos pajėgumų apimtis rodo, kad firmoms tenka parduoti daugiau prekių, tad jos ieško daugiau ir didesnių rinkų. Klasikinis atvejis yra „fordizmas“: intensyvus srovinės gamybos racionalizavimas paskatino masinio vartojimo rinkų ir rinkodaros poreikį.

Mintis, jog darbo pasidalijimas kildina tarpusavio priklausomybę, o visos specializuotos gamybos įmonės yra susisaisčiusios per rinkos mainus, skatina žvelgti į rinką kaip į būdą siekti socialinės bei ekonominės integracijos. Nepanašūs ir net vienas kitam prieštaraujantys mąstytojai Montesquieu ir Smithas XVIII a., Durkheimas XIX a., Simmelis bei Hayekas XX a. vienu balsu tvirtino, kad šiuolaikinėje visuomenėje, kuriai būdingas sudėtingas darbo pasidalijimas, žmonės laiko save ir labiau individualiais (pasižyminčiais tam tikromis specializuotomis socialinėmis funkcijomis), *ir* labiau susijusiais su kitais. Hirschmanas (1977, liet. 2001) įrodinėjo, jog kaip tik dėl to daugelis

mąstytojų laikė rinką priemone, kuria galima sukurti taikaus bendradarbiavimo visuomenę. Išties nemažai XIX a. mąstytojų, gvildenusių rinkos visuomenę, pasitelkdavo organiškumą ar ekologiškumą reiškiančias metaforas. Specializuotos darbo pasidalijimo srities dalys funkciškai dera viena su kita nelyg vieno kūno organai ir sudaro funkcionuojančią visumą. Kitaip tariant, tokie požiūriai į rinkos visuomenę pažymi ne tiek konkurenciją, kiek socialinę integraciją. Panašiai ir intensyvėjančio darbo pasidalijimo koordinavimas rinkoje tapatinamas su geografiniu rinkų, kaip ekonominio koordinavimo sistemų, išplitimu. Pirkliai, kurių veikla neretai aprėpia milžiniškus plotus, plytinčius tarp vietinių rinkų, egzistuoja kone visuose istorijos tarpsniuose: pavyzdžiui, išnaudodami kainų skirtumus ir vietinius nepriteklius, jie atveža brangiai kainuojančių prabangos dalykų, tarkim, prieskonių ar šilko audinių. Vis dėlto istorija liudija, kad tokie pirkliai labiau stengėsi aptarnauti miesto elitą, o ne suartėti su vietos gyventojais. Kita vertus, rinkos visuomenė yra tapatinama su procesais bei „įrenginiais", kurie nelyg savaime susaisto rinkas ir ekonominę veiklą globaliniu lygmeniu, – tai transportas ir komunikacijos, piniginiai instrumentai, pakavimas ir prekės ženklo kūrimas bei valdymas, mažmeninės prekybos politika ir infrastruktūros, leidžiančios firmoms didelius regionus laikyti vientisomis pardavimo sritimis.

Šiuos procesus skatino ne tik troškimas parduoti kuo daugiau prekių, pagamintų vis sudėtingesnio darbo pasidalijimo sąlygomis ir vis didesnėms rinkoms, bet ir poreikis aprūpinti reikalingomis žaliavomis bei detalėmis racionalizuojamus gamybos procesus. Šiuolaikinių rinkų raida glaudžiai susijusi su „atradimu" – Europos imperijų vykdytu pasaulio užkariavimu ir kolonizavimu, kurio metu Atlanto prekyba skatino sudėtin-

gą ir anaiptol ne taikų darbo pasidalijimą: buvo susietos geografiškai išsklaidytos darbo jėgos (vergų), pasiūlos, žaliavų ir gamybos vietos. Šiandieninis šios istorijos palikimas – Šiaurės ir Pietų takoskyra – taip pat įgyja prekybos formą – prekybos, kuri susieja regionus darbo pasidalijimo tarp žaliavų tiekėjų, plačiai pasklidusių gamybos, paslaugų bei finansų įmonių pagrindu. Kitaip tariant, rinkų ir darbo pasidalijimo ryšys nėra vien socialinės integracijos proceso dalis, – jį nulėmė naujų globalinių, institucionalizuota galia bei viešpatavimu pagrįstų visuomeninių santvarkų susiklostymas.

Kapitalizmas ir suprekinimas

Darbo pasidalijimo sąvoka rodo rinką esant mechanizmą, grindžiamą socialine bei technine tarpusavio priklausomybe, tačiau kita rinkos visuomenės samprata iškelia kapitalizmui būdingą sistemišką pelno ir kaupimo vaikymąsi. Nors rinkos ir suderinamos su iš esmės nekapitalistinėmis ekonomikos sistemomis, pastarosios būna veikiau marginalinės arba neoficialios. Pavyzdžiui, esant menkam darbo pasidalijimui, gamybos pajėgumui ir pinigų vaidmeniui, didžiuma gyventojų tik retkarčiais įstengs pirkti rinkoje, ir tai tik prabangos dalykų, tam tikrų reikmenų ar žaliavų (pvz., įrankių ar sėklų).

Vis dėlto kapitalizmo neįmanoma suvokti be rinkų. Šiuo atžvilgiu kaip niekur kitur tinka klasikinė marksistinė formuluotė: vyraujant „primityviems“ gamybos būdams, rinkos mainai gali egzistuoti tik „jų pakraščiuose“, tie mainai paprastai yra prekių pertekliaus pardavimas – parduodamos ne rinkos mainams (kaip prekės) gamintos gėrybės, o paprasčiausi liku-

čiai patenkinus poreikius. Viso pasaulio turgavietėse pilna (dažniausiai) moterų, kurios išdėlioja priešais save kelis pomidorus, bananus, puskilogramį ryžių bei kitų produktų ir visa tai pardavinėja, norėdamos užsidirbti šiek tiek pinigų arba iškeisti į namuose negaminamas gėrybes. Taigi tokia gamyba nėra nukreipta į rinką (todėl dažniausiai nėra įvertinama pinigais).

Kita vertus, kapitalizmas yra visiškai nukreiptas į rinkai skirtą gamybą, kurios tikslas – gauti pelno. Įdomu, kad žodis kapitalizmas buvo menkai paplitęs Vakarų mąstysenoje, kol nebuvo išleistas Sombarto (1902) veikalas *Šiuolaikinis kapitalizmas* (žr. Berger 1986: 18); Marxas šį žodį vartojo retai, o Smithas apskritai nevartojo. Kita vertus, žodžio kapitalas istorija ilga ir audringa, siekianti XII a. (o „kapitalistas“, kaip kapitalo savininkas, atsirado XVII a.). Nusakomas kaip „prekybinės atsargos (įskaitant nuosavybę ir įrengimus) ir/arba pinigai, naudojami verslui“ *(Chambers)*, kapitalas apima arba prekes, paverstas pinigais, arba pinigus, paverstus prekėmis, be to, jis yra „produktyvus“. Vadinasi, kapitalas yra vertės visuma, kuri nėra suvartojama, o cirkuliuoja gamybos ir mainų ciklais, kurdama kaskart daugiau vertės. Kapitalas privalo nuolatos keisti pavidalą: pavyzdžiui, iš pinigų virsti gamybos priemonėmis, iš gamybos priemonių – pagamintų prekių asortimentu, o iš jų vėlei pinigais (tikimasi, didesniais), gaunamais pardavus šias prekes. Taigi kapitalas ženklina glaudų gamybos ir rinkos santykių susisaistymą.

Reikšminga čia yra ne tiek požiūris į kapitalizmą kaip paprasčiausią rinkos veiklos vyravimą, kiek tai, kad verslininkas laiko „kapitalą“ produktyviu turtu, įgyjamu reprodukcijos cikle, kuris neišvengiamai apima rinkas. Marxo įsitikinimu, rinkoms būdinga „šuolis“, kurio baiminasi kiekvienas kapitalis-

tas, – tai akimirka, kada jie mėgina pardavinėdami prekes realizuoti visą kapitalą, kuriuo rizikavo investuodami į gamybą. Išties monopolinio kapitalizmo teorijos (garsiausia jų Galbraitho 1972, bet ir marksistinės Lenino, Luxemburg, Barano ir Sweezy 1977 [1966], taip pat Mandelio 1976) daugiausia dėmesio skiria būdams, kuriais kapitalistai siekia suvaldyti šį bauginantį momentą arba jo išvengti, – valdyti arba apeiti rinkas, administruoti kainas arba įgyti politinių užtarėjų, kad apskritai išvengtų rinkos konkurencijos.

Kapitalizmo ir rinkų ryšys iškelia tą aplinkybę, kad visi gamybos veiksniai – darbas, žemė ir kapitalas – pradedami laikyti prekėmis, kurias galima pirkti ir parduoti rinkose konkurencijos sąlygomis, siekiant mažinti išlaidas ir didinti pelną bei produktyvų turtą. Taigi šiuolaikinių rinkų istorija neatsiejama ne tik nuo funkcinės gamybinės veiklos specializacijos, bet ir nuo visų šios veiklos elementų suprekinimo. Čia atsižvelgiama į tai, ką Marxas vadino už pačios rinkos glūdinčiais socialiniais gamybos santykiais. Šiuolaikinė mintis, o ne vien marksistinė tradicija (taip pat žr. feministinius veikalus apie apmokamo „produktyvaus" darbo atsiejimą nuo namų ūkio, pvz., Jennings 1993; Nicholson 1986) svarbiausiu ėmė laikyti istorinį perėjimą nuo namų ūkio gamybos savam vartojimui prie tokios padėties, kai namiškiai dirba darbdaviams, mainais už tai gaudami darbo užmokestį; taigi dabar jie užsitikrina pragyvenimą sau ir savo išlaikytiniams, „parduodami savo darbo jėgą" kaip prekę darbo rinkoje, užuot gaminę prekes būtiniausioms savo reikmėms patenkinti. Pats savaime šis procesas yra dalis platesnio vyksmo, kurio esmė ta, kad žmonės atskiriami nuo gamybos priemonių arba iš jų atimama tų priemonių nuosavybės teisė. Nebegalėdami patys gamintis gėrybių būtiniausiam var-

tojimui, šiuolaikiniai darbininkai (arba jų „duonpelniai“) priversti pardavinėti savo darbo jėgą darbo rinkose mainais į pinigus, už kuriuos gali pirktis prekių vartotojų rinkose.

Darbo jėga ir žemė (kurie, kaip įsitikinome, ilgainiui tampa „perleidžiami“) pasidaro tokie takūs, judrūs ir konkurencingi kaip ir pats kapitalas, nuo šiol juos valdo nebe tradicinės socialinės struktūros, o rinkos mechanizmas. Taigi šiuolaikinių darbo rinkų šaknys siekia žemės ūkio valdymo pokyčius: jos kyla iš baudžiavos panaikinimo, kuris sukūrė sąlygas laisvai palikti žemę ir gauti piniginę rentą, ir iki tol egzistavusio valstybinių žemių aptvėrimo, teikusio pagrindą kurtis stambioms žemės ūkio įmonėms ir paskatinusio bežemių darbininkų atsiradimą – jie buvo priversti eiti dirbti į tas įmones arba keltis į pramoninio samdomojo darbo rinką. Šiuos procesus galima laikyti liberalizacijos, dereguliacijos ir modernizacijos proceso dalimi: darbo santykiai atskiriami nuo asmeninių ar paprotinių priedermių, nuo statuso, ryšių su žeme ar bendruomene – taigi darbininkas tampa „laisvas“ parduoti savo darbo jėgą kur nori ir kam nori už esamą rinkos kainą. Tačiau tai, ką vieni patiria kaip liberalizaciją, kiti pajunta kaip naują prievartos aparatą, tradicinių teisių, protekcijų ir garantijų praradimą, o sykiu vieno teisės išnaudoti kitus įgijimą (Randall ir Charlesworth 1996). Darbo jėga, rinkose parduodama kaip prekė, kuriai nebūdingas produktyvaus gamybinio kapitalo bruožas, turi konkuruoti dėl darbo užmokesčio – ji gali būti samdoma ar atleidžiama, atsižvelgiant į rinkos sąlygas, ir privalo atitikti racionalizuotus darbo procesus, kuriuos jau mažai gali arba išvis negali valdyti. Pagaliau kapitalizmo sąlygomis darbo jėgos kaina (atlyginimas) yra susijusi su rinkoje vyraujančia darbininkų konkurencija, o ne su už darbo pro-

duktus gaunamu pelnu, kurį Marxas aiškino pasiremdamas išnaudojimo samprata (žr. 3-ią skyrių).

Žvelgdami į rinkos visuomenę pirmiausia kaip į kapitalistinę visuomenę, šiuolaikiniai mąstytojai daugiausia dėmesio skiria formaliai dereguliacijai, pagal kurią visi gamybos veiksniai yra „laisvi" konkuruoti rinkose, siekdami gauti kuo didesnį pelną arba darbo užmokestį. Sykiu toji formali laisvė iš esmės yra nuosavybės teisių į gamybos priemones atėmimas, kildinantis rinkoje didžiulę nelygybę ir prievartą: darbininkų ir kapitalo savininkų konkurencijos sąlygos yra nevienodos, tradicinės moterų galimybės naudotis rinkomis yra daug menkesnės negu vyrų, o vergiškas darbas ir mokinio darbas šeimininkui pagal sutartį rodė rinkos visuomenės pasiryžimą vaikantis pelno nepaisyti net ir formalių liberalaus kapitalizmo laisvių. Tad nauja visuomenine santvarka laikoma rinkos visuomenė buvo nelyg dviveidis Janas: iš vienos pusės – formali laisvė ir veiksmingas koordinavimas, o iš kitos – sistemiška nelygybė bei priespauda.

Galų gale suprekinimas buvo susijęs ne vien su gamybos veiksnių pajungimu rinkos konkurencijai ir pelno siekimui. Rinkos visuomenės idėja reiškia, kad apskritai daugiau dalykų yra mainomi per rinkos procesus bei institucijas. Be abejo, reikšminga tai, kad žodis prekė *(commodity)* įgijo šiuolaikinę „mainomosios gėrybės" prasmę tik XVIII a. Iki tol šis žodis tiesiog reiškė naudingą gėrybę: kitaip tariant, buvo apibūdinamas labiau pagal vartojamąją, o ne mainomąją vertę (Rowling 1987: 7). Ši reikšmė iki šiol išlikusi, prekės sąvoką taikant gėrybėms, kurios gamybos atžvilgiu reiškia žaliavas, bendras ar pagrindines medžiagas („prekių rinkoms" tiekiama kava, grūdai ir medvilnė). Tik moderniaisiais laikais žodis „prekė" naudingus daik-

tus visiškai susieja su rinkos mainais. Konkrečiau kalbant, suprekinimas dažniausiai reiškia dvejopą priklausymą nuo rinkų: daiktų ir paslaugų gamybą visiškai valdo būtinybė parduoti daiktus rinkoje, o kasdienio gyvenimo ir kultūros reprodukciją valdo būtinumas rinkose pirkti daiktus. Žmonės vis labiau tenkina vartojimo poreikius ir norus pirkdami plataus vartojimo prekes, o ne patys gamindami reikalingus daiktus. Šitai apima įvairių rūšių pirmo būtinumo reikmenis, kuriuos anksčiau buvo galima pasigaminti namuose turint tam tikrų įgūdžių (drabužiai, maistas, būstas). Vadinasi ir visokia veikla, pramogos, laisvalaikis bei socializacija sukasi apie perkamus dalykus.

Svarbu suvokti, kad šiuolaikinės gėrybės vis dar gali būti įsitvirtinusios ir neprekiniuose santykiuose. Pavyzdžiui, žmonės vis dar dovanoja vieni kitiems savo darbo dovanas arba gamina daiktus, kuriuos vartoja patys. Štai bakalėjos prekių pirkimas yra išeities taškas namų maistui gaminti, kuris aiškiai skirtas ne rinkos, ne prekiniam, o pačių namiškių vartojimui. Namiškiai taip pat gali gerokai išprekinti įvairius namų ūkio dalykus. Gėrybės gali įgauti plataus vartojimo prekės statusą, o gali ir jo netekti, taip pat gali atsidurti įvairiose nuosavybės, mainų ir valstybinio kainų nustatymo bei reguliavimo aplinkose – tą procesą Appadurai (1986) pavadino „socialiniu daiktų gyvenimu“. Pavyzdžiui, vestuvinį žiedą arba iš kartos į kartą perduodamą kokį paveldimą daiktą galima laikyti neatsiejamu nuo asmeninių ryšių, kuriuose jis įsitvirtinęs, išskyrus kraštutiniausius būtinybės atvejus. Tačiau socialinio daiktų gyvenimo samprata lygiai taip pat leidžia manyti, jog kapitalizmo sąlygomis *bet koks* daiktas tam tikru momentu gali būti parduotas ar imamas laikyti plataus vartojimo preke. Sunku būtų paneigti, kad esminė nūdienio gyvenimo įtampa kyla iš visada esančios

galimybės suprekinti bet kokį daiktą, įvykį ar veiksmą. Bet ką – net motiną – iš tikrųjų galima parduoti nustatant jos kainą (Thomaso Hardy romanas *Kasterbridžo meras* pradedamas pasakojimu apie žmogų, kuris turgaus dieną pardavinėja savo žmoną). Rinkos santykiai plinta visuomenėje, išmoningai suprekindami įvairiausius dalykus, kurie paprastai laikomi neperleidžiamais (vanduo, oras), taip pat parduodamais objektais paversdami socialinius reiškinius – šie anksčiau nebuvo šitaip suvokiami (patarimas, meilė, globa).

Apie tam tikrus kultūrinius šių procesų padarinius galima kalbėti pasitelkus „rinkos tarpininkavimo“ supratimą. Šiuolaikinė gamyba ir vartojimas vis labiau virsta plataus vartojimo prekių gamyba; taigi svarbiausi socialinės reprodukcijos aspektai yra tarpininkaujami rinkos procesų. Kadangi dauguma mūsų suvartojamų gėrybių yra ne tik pagamintos, bet ir *sukurtos* (įgavusios kultūrinius pavidalus) pelno siekiančių firmų, tad didžiąją dalį savo kasdienio gyvenimo mes paprasčiausiai vartojame medžiaginę kultūrą, kurią valdo ne tiek tiesioginiai mūsų poreikiai, kiek rinkos interesai. Šį tarpininkavimą galima sieti su dominavimu ir teisių perleidimu, nes poreikių ir gėrybių ryšys jau ne tiesioginis – jį valdo į rinką nukreiptos verslo įmonės. Kita vertus, šitai aptarsime (6-ame ir 7-ame skyriuose) galima teigti, kad žmonės kūrybingai nusavina kapitalizmo produktus: kaip tik vartodami mes suimame tą didžiulį kapitalistinės produkcijos srautą, perduodamą rinkos procesais, ir savaip įtvirtiname jį kasdieniame gyvenime (žr. Miller 1987, 1995; Slater 1997a; Willis 1990). Kad ir kaip žiūrėtume, rinkos tarpininkavimas dažnai būdavo laikomas nenumaldomu ar nesustabdomu globalizuojančios šiuolaikinio Vakarų kapitalizmo galios įsikūnijimu. Jei viskas gali būti perkama ir parduodama,

tai esama nuolatinio perėjimo nuo kultūrinių ar kitų socialinių vertybių prie ekonominės vertės. Tik šiuo atžvilgiu rinkos visuomenė daugelio buvo suprantama kaip ardanti kitas vertybių sistemas.

Pinigai ir skaičiavimas

Plataus masto rinkos santykių įsigalėjimas – rinkos mainai išplinta ir tampa socialiniu principu – yra susijęs su pinigų įsigalėjimu. Suprantama, rinkos mainai gali vykti ir barterio principu (tiesioginiai gėrybių mainai), be to, šiuolaikiniame mainų pasaulyje esama didelių neformalios ekonomikos, juodųjų rinkų sričių, kuriuose gali vykti ir nepiniginiai mainai, cirkuliuoti pusiau legalūs ar nelegalūs pinigus (žr., pvz., Ledeneva 1998). Nepaisant to, rinkos santykių išsiplėtimą, laikytiną visuomeninės santvarkos režimu, mes siejame su infrastruktūra, kurią suteikia moderniaisiais laikais institucionalizuoti piniginiai instrumentai. Iš tradicijos pinigai gali veikti kaip mainų tarpininkas, vertės kaupimo priemonė, apskaitos vienetas bei apmokėjimo būdas. Taigi pinigai „veikia vienu metu kaip mainų alyva ir nepriklausoma vertės išraiška" (Leyshon, Thrift 1997: žr. taip pat Dodd 1994). Ne visi pinigų pavidalai vienodai gerai atlieka šiuos vaidmenis (tai viena priežasčių, kad visada egzistuoja daugybė pinigų pavidalų), be to, negalime apibrėžti „pinigų" vien abstrakčia ekonomika ar rinkos funkcijomis (žr., pvz., Zelizer 1997, 1998).

Pinigų vaidmens ir rinkos santykių įsigalėjimo ryšys nepaprastai sudėtingas, jis konkrečiais istorijos tarpsniais vis kitoks. Pavyzdžiui, suprekinimas pinigus ir pinigų skaičiavimą palaips-

niui paskleidžia kasdieniame gyvenime, kadangi vartojimo prekių atžvilgiu žmonės ima vis labiau priklausyti nebe nuo namų gamybos, o nuo rinkų, be to, jie ima vis labiau priklausyti nuo darbo jėgos rinkų, kuriose gaunama pinigų pragyvenimui. Šis procesas yra labai nelygus: pinigai gali būti laikomi tik kokioms nors ypatingoms gėrybėms pirkti ar renginiuose dalyvauti (prabangos dalykams pirkti iš prekeivio ar mugėje), o kasdieniame gyvenime apsirūpinama iš vietinės gamybos ir asmeniniams poreikiams pritaikytų mainų. Istorijos eigoje dažnai desperatiškai priešintasi pinigams kaip svetimai, kolonizuojančiai jėgai: pavyzdžiui, kai kuriose valstiečių bendruomenėse (Taussig 1980), Zelizer (1997, 1998) teigia, jog pinigų įtraukimas į kasdienį gyvenimą yra labai sudėtingas, su sutartomis jų reikšmėmis susijęs vyksmas. Pavyzdžiui, XX a. pradžioje staigus pinigų įsiveržimas į paprastų žmonių namus pareikalavo permąstyti pinigų reikšmę: pinigų perėjimas iš vyro atlyginimo čekio į žmonos valdomą namų biudžetą galėjo būti laikomas užmokesčiu, teise gauti atlygį arba dovana (1997: 42). Kiekviena tų reikšmių labai skirtingai paaiškintų šių žmonių santykius ir jų ryšį su rinka.

Apskritai pinigų įsigalėjimas yra susijęs su dviem lemiamos svarbos procesais, kurie abu yra esminiai rinkos visuomenės bruožai: nuasmeninimas ir skaičiavimo bei kiekybinio mato didėjimas. Nors, pasak Zelizer, pinigai suderinami su asmeniškesnio pobūdžio santykiais ir juos galima juose suasmeninti, vis dėlto pinigų įsigalėjimas yra susijęs su platesnio masto nuasmeninimo procesais, kurie glaudžiai susiję su rinkos santykių įsigalėjimu. Klasikinę šių procesų formuluotę pasiūlė Tönniesas (1957), pateikęs *Gemeinschaft* ir *Gesellschaft*, bendruomenės ir visuomenės perskyrą, turėdamas omenyje santvarką, grin-

džiamą jau ne organiškais asmeniniais ryšiais, bet sutartiniais ir korporatyviniais saitais. Pavyzdžiui, feodalinių asmeninių darbo ir lojalumo priedermių pakeitimas piniginiais atsiskaitymais, tarkime, mokesčiais, yra ryžtingas žingsnis prie santvarkos, grindžiamos privačiais individais, sudarančiais nustatytas ir ribotos atsakomybės sutartis. Atsiskaitymas pinigais reiškia, jog įvykdžius tam tikrą įsipareigojimą (suprantamą kaip ribotos atsakomybės sutartis) santykiai tą pačią akimirką yra nutraukiami; nors asmeniniais santykiais paremtos feodalinės priedermės galioja visą laiką. Simmelis (1990 [1907], 1991 [1896]) tokį nuasmeninimą laikė svarbiausiu šiuolaikiniu laimėjimu, o sykiu ir didžiausia problema, nes pinigai išlaisvino individus iš institucijų ir priedermių, kurios „buvo apėmusios visą asmenį“ (1991 [1896]: 18): „Mokėdamas pinigus, asmuo jau nebesiūlo savęs, o tik tam tikrą daiktą, nesisiejantį su individu“ (22). Tai stiprina individų objektyvacijos ir susvetimėjimo jauseną. Tačiau sykiu individas perkeliamas į prekybos ir tarpusavio priklausomybės ryšių tinklą, kuris stiprina kitokią socialinio susietumo, taip pat individualumo ir asmeninės nepriklausomybės pajautą.

> Šie santykių tipai kaip tik ir kildina stiprų individualizmą, nes žmones vienus nuo kitų atitolina ir verčia pasikliauti tik savimi pačiu anaiptol ne izoliacija nuo aplinkinių. Veikiau tai kitų anonimiškumas ir abejingumas jų individualybei, santykis su jais, nepaisant, su kuo konkrečiu atveju turima reikalo (21).

Piniginių mainų beasmeniškumas taip pat yra susijęs su formalios laisvės sąvoka ir suprekinimu. Šis rinkos santykių įsigalėjimo aspektas reiškia, kad žmonės gali pirkti ką panorėję, jei tik turi tam pinigų. Tai prieštarauja tradiciniams apribojimams,

kuriuos nustatydavo išlaidų reguliavimo įstatymas (dažnai grindžiamas religiniais draudimais), pagal kurį asmeniui būdavo leidžiama vartoti tik tas gėrybes, kurios dera jo statusui toje visuomeninėje santvarkoje. Gildijos arba ponų šeimynos narys turėdavo vilkėti uniformą arba livrėją, priskirtą jų visuomeninei padėčiai. Paprasčiau tariant, aristokratiškam gyvenimui būdingos gėrybės žemesniesiems sluoksniams buvo ne tik neįperkamos, bet ir *nederamos*. Perėjimas prie pinigais paremtos ekonomikos, kur individo nuosavybės pobūdis nebepriklausė nuo jo socialinio statuso, išprovokavo arba atspindėjo socialinio statuso instituciją ištikusią krizę. Pavyzdžiui, komiška *nouveau riche*, naujojo turčiaus figūra, vyraujanti XVIII–XIX a. literatūroje, veikė pasaulyje, kuriame žmonės, jei tik jiems sėkmingai susiklostė rinkos bei piniginė veikla, jau galėjo nusipirkti aukštos visuomeninės padėties ženklus (drabužius, žemę, meno kūrinius, gyvenimo būdą) – nebereikėjo įgimto kilmingumo, kuris tradiciškai suteikdavo teisę į socialinio statuso laiduojamas privilegijas. Galop nuasmeninimas susijęs ir su iki tol nepatirtu socialinių santykių žiaurumu: mainai atsiejami nuo bet kurio kito asmens vertinimo būdo; asmens likimas neturi nieko bendra su sandoriu.

Antroji aplinkybė, kylanti iš pinigų įsigalėjimo, yra ta, kad mainus visiškai valdo racionalus skaičiavimas ir kiekybinis matas. Piniginės kainos leidžia tiksliai kiekybiškai apskaičiuoti alternatyvius veiksmus, taigi įvertinti tiek sąnaudų kaštus, tiek galimų pajamų dydį. Tad galima palyginti savo pasirinkimų kaštus ir pelną, nesvarbu, kokie nepanašūs jie atrodytų kokybės atžvilgiu. Skaičiavimas ir kiekio matas esmiškai susiję su istoriniu pinigų ir rinkų įsigalėjimu, taip pat su bendresnio pobūdžio procesais, skatinusiais modernybės racionalėjimą ir apė-

musiais mokslą, teisę, kultūrą bei visas socialinio gyvenimo sritis (žr. 3-ią skyrių). Tokios rūšies instrumentinio racionalumo plitimas iškelia pagrindines moderniosios minties problemas. Viena vertus, skaičiavimas ir kiekybinis matavimas siejami su didėjančiu našumu ir medžiagine gerove, tad su veiksmingesniu socialinių bei techninių problemų sprendimu, vadinasi, ir su moderniosios pažangos idėja. Kita vertus, tas mastas, kuriuo šie procesai apima žmonių, jų darbo jėgos ir socialinių santykių skaičiavimą bei kiekybinį įvertinimą, rodo, jog asmuo prilyginamas skaičiavimų objektui, paverčiamas priemone įvairiems tikslams siekti ir liudija beasmenių, žmogui nepavaldžių jėgų įsiviešpatavimą.

Rinkos visuomenė ir moderniosios socialinės minties iškilimas

Šiuos sudėtingus procesus ir ėmė gvildenti modernioji socialinė mintis. Pažangus darbo pasidalijimas, suprekinimo ir pinigų įsigalėjimo procesai formavo naują visuomeninę santvarką, kuri kėlė visiškai naujus socialinius klausimus tiek individo gyvenimo, tiek pačios visuomenės prigimties atžvilgiu. Naujus klausimus galima būtų apibendrinti taip:

1. Kaip galima apibūdinti naują socialinį veikėją – formaliai laisvą individą, – kuris aiškiai iškyla rinkos visuomenėje? Konkrečiau kalbant, kaip galima konceptualizuoti racionalumą, savanaudiškumą ir suverenumą, kurie formuoja jo veiksmus?
2. Kaip iš sistemos, kuri grindžiama nepriklausomais individais, gali susiklostyti visuomeninė santvarka? Ar rinkos mechaniz-

mas pakankamas individų veiksmams suderinti? Kokios savybės ir principai būdingi šiai visuomeninei santvarkai?
3. Kiek racionali buvo pati ši visuomeninė santvarka? Ką kildina ekonomika, o tiksliau, racionaliu individualiu veiksmu grindžiama visuomenė – pažangą ir našumą ar chaosą, krizę ir skurdą?
4. Kokie nauji nelygybės ir galios pavidalai tapo būdingi rinkos visuomenei?
5. Kokios socialinės vertybės galėjo ištverti perėjimą nuo tariamo tradicinės santvarkos nekintamumo prie pinigų ir kainų priklausomybėn patekusio individualaus pasirinkimo nepastovumo ir formalios laisvės? Kaip rinkos mainų vertybės bei struktūros išplito po kitas socialinio gyvenimo sritis? Trumpai tariant, kaip ekonominis gyvenimas pradėjo veikti kultūrinį, socialinį ir politinį gyvenimą?

Toliau bus išdėstytos kelios pamatinės nuostatos, kurios susiklostė socialiniame mąstyme, mėginant atsakyti į šiuos klausimus.

Ankstyvasis liberalizmas

Daugeliu atžvilgių patys pirmieji ir tiesioginiai naujosios santvarkos, kaip rinkos arba komercinės visuomenės, tyrinėjimai labiausiai ir nulėmė moderniosios socialinės minties raidą: liberaliąją ir utilitaristinę tradiciją, kuriai priklauso Hobbesas, Locke'as, Hume'as, Smithas, Benthamas ir Millis. Liberalizmas individo laisvę laiko normatyviniu socialinio gyvenimo pagrindu ir ieško mechanizmų – tokių kaip rinka ir atstovaujamoji demokratija, – kurie laiduotų tvarką, nekeldami pavojaus

laisvėms. Ši tradicija labiausiai paveikė politinę ir ekonominę, taip pat psichologinę mintį. Be to, ji iškėlė nuostatas, kurių atžvilgiu formavosi dauguma sociologijos ir kritinės socialinės teorijos srovių (tai aptariama 3-iame skyriuje). Liberalioji-utilitaristinė tradicija labiausiai domėjosi tokiomis visuomeninės santvarkos formomis, kurios yra įmanomos ar pageidaujamos savarankiškais nepriklausomų individų veiksmais grindžiamoje visuomenėje, o kritinės minties kryptys teigė, jog tokia santvarka yra anarchiška, iracionali, engėjiška ar, tiksliau pasakius, tiesiog neįmanoma.

Pagal įprastą apibrėžimą liberalizmui labiausiai rūpi politinis „kiek vienas laimi, tiek kitas pralaimi" piliečių ir valstybių žaidimas, kuriame pirmųjų laisvę tenka ginti nuo pastarųjų kišimosi. Tiesą sakant, esama stiprių argumentų, siūlančių šiuos politinius klausimus sieti ne su valstybės, o su naujiesiems laikams būdingais rinkos santykiais. Žymiausias tokių argumentų yra Macphersono (1962) tvirtinimas, jog giluminis liberalizmo tęstinumas glūdi *„savininkiško* individualizmo" supratime, kuris – nuo pat jos atsiradimo Hobbeso veikaluose XVII a. viduryje (1968 [1651], liet. 1999) – formavo požiūrį į žmoniją ir politinę visuomenę tiesiogiai pasiremdamas komercine virstančios visuomenės patirtimi. Užuot grindęs politines teises prigimtiniu įstatymu ar tradiciniu autoritetu, Hobbesas teigė, kad jos kyla iš pavienių individų interesų. Savininkiškas individas yra

> iš esmės savo asmens ar sugebėjimų savininkas, nieko už juos neskolingas visuomenei. Individas buvo suvokiamas nei kaip moralinė visuma, nei kaip platesnės socialinės visumos dalis, bet kaip savo paties savininkas. Nuosavybės santykis, kaskart vis didesniam žmonių būriui tampantis nepaprastai svarbiu dalyku, lemiančiu jų tikrąją laisvę ir tikrąją visų juose

glūdinčių galimybių įgyvendinimo perspektyvą, vėlgi buvo įžvelgtas individo prigimtyje. <...> Visuomenę sudaro tarp savininkų vykstantys mainų santykiai. Politinė visuomenė tampa apskaičiuotu mechanizmu šiai nuosavybei ginti ir tvarkingam mainų santykiui palaikyti. (Macpherson 1962: 3).

Garsusis Hobbeso apibūdinimas, kuriuo jis prigimtinę būklę ciniškai apibūdino kaip „kiekvieno su kiekvienu" karą, kur gyvenimas yra „vienišas, skurdus, bjaurus, gyvuliškas ir trumpas" (Hobbes 1968 [1651]: 185–186; 1999: 138), iš tikrųjų yra išvada to mąstymo eksperimento, kurį vykdydamas jis klausia, kas nutiktų, jei žmonių gyvenimas komercinėje visuomenėje nebūtų reguliuojamas ir ribojamas neginčijamo, suverenaus autoriteto? Hobbesas „žmogaus" savybes ekstrapoliuoja iš rinkos visuomenės ir laiko jį „mechaniniu automatu" (Macpherson 1962: 31), kurio judesius valdo tam tikri potraukiai bei antipatijos, taip pat tam tikros jam būdingos „galios" (darbo jėga ar politinė galia), o šios gali būti perleidžiamos – parduodamos rinkoje. Kitas šio argumento aspektas – žmonėms reikalinga už juos viršesnė suvereni valdžia, jų pačių įtvirtinama pagal sutartį, atsisakant dalies savo pačių galių, – nurodo egzistuojant racionalius individus, kurie didžiausią savo pačių naudą įžvelgia tinkamame veikiančios konkurencinės rinkos reguliavime.

Šis egoistiškai nusiteikusių individų, privačios nuosavybės ir politinių teisių ryšys ilgam įsitvirtino liberaliajame mąstyme. Pirmiausia Locke'as (1960 [1690], liet. 1992) apibendrina tokią minties eigą, kildindamas teises iš nuosavybės, grindžiamos savita darbo samprata. Tik darbą susiedamas su daiktais žmogus įgauna jų nuosavybės teisę, o šioji suteikia individui jo *(sic)* dalį socialinėje ir politinėje santvarkoje. Hobbesas ir Locke'as laikosi bendrų visuomenės sutarties teorijos principų: politinė

visuomenė kyla iš savininkiškiems individams būdingų vienodų interesų, o tie individai, racionaliai pasvėrę savo ilgalaikius interesus, gali perleisti tam tikrus savo požymius, tad dėl taikos savo suverenumą jie perleidžia įstatymų leidėjui arba valdytojui. Tokie politiniai galių mainai su valdovu ne tik skiriasi nuo beribės konkurencijos ir troškimų konflikto, kylančio rinkoje ir visose socialinių siekių srityse, bet ir yra šių dalykų nulemti. Rinkos konkurencijos požiūriu, valdovo arba įstatymų leidėjo paskyrimas konkurencinio individualizmo ekscesams reguliuoti atrodo „priverstinis“ ar „dirbtinis“ interesų suvienodinimas. Šie terminai yra iš klasikinio Halévy (1972 [1928]) veikalo apie filosofinį radikalizmą, kuriame jie atskiriami nuo tikėjimo „natūraliu interesų vienodumu“. Šiuo atžvilgiu Smithas nutolsta nuo ankstyvųjų liberaliųjų mąstytojų, aiškindamas, jog „nematoma ranka“ rinkoje išreiškia natūralų interesų susiderinimą, kuris savaime kuria visuomeninę santvarką (žr. 2-ą skyrių). Tai siejasi su įrodinėjimais apie neišvengiamai harmoningą kapitalizmo prigimtį, nes jis grindžiamas žmonių tarpusavio priklausomybe plataus masto darbo pasidalijimo struktūroje (apie tai kalbėta anksčiau).

Smithas atstovauja tiems, kurie įsitikinę prigimtine rinkų tvarka, o Jeremy Benthamas pripažino besąlygišką įstatymų viršenybę. Benthamas buvo utilitarizmo pradininkas: ši filosofija per poveikį Johnui Stuartui Milliui ir neoklasikiniam ekonomikos mokslui suteikė psichologinį pagrindą liberalios ekonominės ir politinės minties plėtrai. Smithui ir Benthamui būdinga rūpinimasis laisve, racionalumu ir privačiais interesais, tačiau „prigimtinė interesų dermė“ arba visuomeninė santvarka, kaip sireguliuojanti tarpusavio sąveikų išdava, buvo tik viena jų plėtojamų strategijų. Benthamas sukūrė beprotiškiausiai

griežtą racionalistinę psichologiją. Jo teigimu, žmonės numato savo veiksmus „laimingumo apyskaita“, svarstydami malonumo ar kančios santykį, kurį tas ar kitas veiksmas galėtų sukelti. Tuos kiekius jie gali išreikšti „nauda“, o jau naudą galima apskaičiuoti pagal rinkos kainas: kiek naudos aš gausiu, išleisdamas 10 svarų dviem naudotoms kompaktinėms plokštelėms, kurias už tą kainą galėsiu nupirkti, palyginti su vienu tiek pat kainuojančiu trileriu minkštais viršeliais (žr. 2-ą skyrių)? Visuomenės lygmeniu individų mainus, kuriuose vieni už prekes perleidžia kitiems pinigus, kaip tik ir paremia tokio pobūdžio kiekvieno individo atliekamas skaičiavimas: tad šiuo atžvilgiu mainomas „skausmas į malonumą, skausmas, kurį sukelia išsiskyrimas su naudingu daiktu, į malonumą, patiriamą įgyjant dar naudingesnį daiktą“ (Halévy 1972 [1928]: 93). Šitai galioja ir visiems kitiems visuomeninės santvarkos aspektams, tad, tiesą sakant, pati visuomeninė santvarka gali būti kildinama iš tokių malonumo ir skausmo mainų, nors ir su išlyga, kad juos prižiūrėti gali tekti įstatymų leidėjui. Gerbiančių įstatymus piliečių rasis tik tada, jei bausmės keliamas skausmas viršys nusikaltimo teikiamą malonumą. Įstatymų leidėjas privalo sukurti tokias sąlygas (pavyzdžiui, kalėjimus), kurios laiduotų individo laimingumo apyskaitą veiksiant kaip tik taip. Visuomeninis gėris paprasčiausiai reiškia „didžiausią gėrį didžiausiam [gyventojų] skaičiui“. Benthamo pasaulyje individai tiesiog stengiasi maksimizuoti savuosius malonumo ir skausmo mainus. Visos visuomeninės vertės ir santvarkos dalykus galima priskirti racionalistinei psichologijai, pagal kurią žmonėms nebūdingas joks vidinis moralinis jausmas nei netgi įgimtas bendruomeniškumas, kurį savo veikale *Moralinių jausmų teorija* (1853 [1759]) prielaidauja Smithas, moralinį elgesį susiejantis su empatija ir bendruomeniniu rūpinimusi.

Nepaisant tokių Smitho ir Benthamo skirtumų, abu jie rinkos visuomenę laiko ir racionalia, ir prigimtine, remdamiesi tam tikru požiūriu į žmogaus prigimtį – individai apibūdinami jų troškimus galinčių patenkinti dalykų siekiu. Toks pasaulio suvokimas buvo grindžiamas palaipsniui svarbiausiu tapusiu rinkos elgesiu, o sykiu tas rinkos elgesys buvo paverstas modeliu bei mechanizmu, kuris padeda siekti tvarkos ir etiško gyvenimo visoje visuomenėje.

Metodologinis individualizmas ir intelektualinio darbo pasidalijimas

Liberalusis utilitarizmas ne tik praturtino mokslinę mintį įtakinga perspektyva ir politiniu požiūriu į rinkos visuomenę. Buvo aiškiai įtvirtinti tam tikri visuomenių tyrinėjimo būdai, padėję sukurti pagrindines moderniosios socialinės minties struktūras. Šiuo atžvilgiu svarbūs yra du esminiai dalykai, palaikę visus tolesnius svarstymus: metodologinis individualizmas ir intelektualinio darbo pasidalijimas tarp įvairių socialinių mokslų disciplinų.

Metodologiniu individualizmu vadiname visos liberaliosios minties pagrindą – idėją, kad pirminis socialinės analizės vienetas yra ne „visuomenė“, o individai, jų troškimai ir išskaičiavimai. Tad lygiai kaip rinka tėra paprasčiausia visų individualių veiksmų (kurių išdava yra kainos, sandoriai, pasiūlos ir paklausos apimtys) suma, taip ir visa, kas vadinama „visuomene“ arba socialine struktūra, gali būti supaprastintai laikoma individualių veiksmų dariniu. Tad visuomenė nėra kažkoks ypatingas reiškinys, kuriam būdingos ypatingos savybės.

Radikalesni požiūriai, pavyzdžiui, 5-ame skyriuje aptariamas neoliberalusis požiūris, visuomenei nepriskiria jokios tikrovės: „Nėra tokio dalyko kaip visuomenė, yra pavieniai vyrai ir moterys, taip pat šeimos“ (Thatcher, cituojama veikale: Heelas ir Morris 1992: 2).

Ši nuostata susijusi su daugybe klausimų, tačiau modernioji mintis linkusi sutelkti dėmesį į dvi svarbiausias problemas. Pirma (plačiau šitai bus svarstoma 3-iame skyriuje), ne tik teigiama, kad socialinėms institucijoms bei struktūroms būdinga išorinė individo atžvilgiu tikrovė (net jei jos ir priklauso nuo jas palaikančių individualių veiksmų), bet ir tvirtinama, kad be jų neįmanoma įsivaizduoti jokios visuomenės santvarkos. Klasikinis įrodinėjimas, daugiausiai būdingas Durkheimui, tvirtina, jog net pati paprasčiausia sutartis nebus vykdoma, jeigu susitariančios šalys nebus etiškai ir teisiškai, taip pat ir egoistiškai jai įsipareigojusios. Tačiau tai jau suponuoja kitokį požiūrį į visuomenę – ji laikoma etine bendruomene, o ne vien atomizuotų individų suėjimu. Antra, tokiais atomizuotais veikėjais pasiremiantis metodologinis individualizmas laiko juos, kaip socialinius veikėjus, esant formaliai lygius ir šitaip apeina struktūrinę nelygybę, kuri neturi nieko bendra su individų troškimų, sugebėjimų ar racionalumo skirtingumu. Lyties, rasės ir klasės skirtumai nėra nulemti gimimo atsitiktinumo ar būdingi pačiai visuomeninei santvarkai. Veikiau jie yra oficialiai įtvirtinti, institucionalizuoti toje santvarkoje, iš dalies ir per įvairias rinkos galios rūšis, todėl varžo individų galimybes ir likimą, nesvarbu, kokie konkretūs sugebėjimai tiems individams būtų būdingi.

Kita svarbi liberaliojo utilitarizmo metodologinio palikimo dalis susijusi su požiūriu į individus – jie suvokiami *racionalaus*

egoistinių interesų vaikymosi atžvilgiu. Tai itin normatyvus požiūris (vėliau jį detalizuosime) į socialinius veikėjus – tikima juos veikiant iš apskaičiavimo ir dedant pastangas surasti pačias veiksmingiausias priemones konkrečiam tikslui pasiekti. Šiuolaikinėje ekonomikoje svarbiausi ir tapo tokio racionalumo tyrinėjimai, o pati ekonomika kuo aiškiausiai iliustravo liberaliąją utilitaristinę pasaulėžiūrą ir rinkos elgesį laikė visiškai suprantamu, remiantis tokia racionalumo koncepcija. Tad labai aiškiai išsiskyrė dvi disciplinų sritys: vienai svarbi buvo formali racionalaus veiksmo analizė, o kita tyrinėjo esmines socialinį veiksmą valdančias kultūros struktūras bei vertybes. Ekonomikos mokslas, interpretuojantis kitas visuomeninio gyvenimo sritis racionalaus pasirinkimo atžvilgiu (neoliberalizmo atvejas) arba įtraukiantis kitų mokslų sritis, pavyzdžiui, psichologiją, apimdavo ir kitų disciplinų teritorijas. O jei ekonomikos mokslui nepavykdavo visiškai racionalizuoti socialinių veiksmų, tai socialinis laukas būdavo pasidalijamas su kitomis disciplinomis, pavyzdžiui, sociologija ar antropologija.

Priešininkai ir prieštaravimai

Liberaliojoje utilitaristinėje tradicijoje dėmesys sutelkiamas į individus bei jų troškimus; individai laikomi visuomeninės santvarkos pagrindu bei paaiškinimu, o rinka suvokiama tiek kaip žmonių visuomenės pavyzdys, tiek kaip proto, laisvės ir pažangos skatinimo mechanizmas. Ir vis dėlto Hobbesas tučtuojau buvo apšauktas šiurkščiu materialistu. Benthamo pakraipos utilitarizmas netrukus buvo pakrikštytas „kiaulių filosofija“ (Ryan 1987: 14), kuri konceptualiai supaprastino žmones –

tiesą sakant, siekė per vyriausybinę politiką juos nužeminti – iki niekingiausio materialumo, o kilniausias jų paskatas – moralines, dvasines, altruistines – aiškino savanaudišku išskaičiavimu. Šitai netrukus buvo pripažinta kraštutiniu požiūriu ilgame prekybos, pramonės ir mokslinio materializmo kelyje į galutinį įsiviešpatavimą. Taip jau išėjo, kad rožinis liberalusis požiūris buvo išdėstytas didelių struktūrinių kaitos poslinkių, nelygybės, karo ir priespaudos metais.

Šiuolaikinės socialinės minties alternatyvių srovių atstovai – juos turbūt galima laikyti vyraujančiais sociologijoje, antropologijoje ir humanitariniuose moksluose – taip pat stengėsi atsakyti į besiklostančios rinkos visuomenės keliamus klausimus. Vis dėlto jie rinką mano esant ne individo išaukštinimo apraiška, o veikiau dalimi nežmoniškos struktūros, kur individas palenkiamas negailestingoms pasiūlos ir paklausos jėgoms, pinigų ir pelno valdžiai. Rinka perkelia individus, išplėšia juos iš vertingesnių socialinių ir kultūrinių ryšių tinklo ir paverčia varganais skaičiuotojais ar – dar blogiau – apskaičiuotomis priemonėmis kitų ekonominiams tikslams įgyvendinti. Pagrindinę šio proceso apmąstymų giją galima apibendrintai pavadinti susvetimėjimu. Pagal mūsų pateiktas perėjimo prie rinkos rūšis šiuolaikiniai žmonės atitraukiami nuo daugybės socialinių ryšių, kurie ir daro juos savimi pačiais. Įvairiai nusakantys šį reiškinį kritikai teigė keletą dalykų: žmonės atitraukiami nuo organiškų ir tradicinių gyvenimo būdų, kurie yra natūralesni, stabilesni, prasmingesni ir labiau holistiniai negu rinkos valdomos visuomenės; rinkos konkurencija, išskaičiavimas ir nuasmeninimas skatina žmonių susvetimėjimą; žmonės atskiriami nuo savos veiklos nusavinant gamybos priemones ir juos pajungiant tokiems darbo procesams, kurių jie negali valdyti ir su kuriais

negali tapatintis; žmonės atsiejami nuo jų veiklos produktų, nes kapitalo savininkais tampa kapitalistai.

Kai kuriuos atsakus į šiuos procesus galima pavadinti romantiniais ar organiškais – jie grindžiami įsitikinimo, kad visuomenės iki rinkos ar po jos kaip tik ir kuria ir savęs pačių, ir individo visuminės raiškos sąlygas. Tokie požiūriai gali būti arba radikalūs, arba konservatyvūs (ar netgi reakcingi, pavyzdžiui, troškimas grįžti į mitinę ikimodernybės praeitį). Bet kuriuo atveju norima pasakyti, kad socialinis gyvenimas turi būti valdomas arba kolektyvinio tvarkos jausmo, arba moralinės bendruomenės, o ne atomizuotų, savavaldžių individų. Todėl XVIII a. pastangos pasipriešinti rinkos santykių įsigalėjimui, pasisakant už moralią ekonomiką, kurioje kainos būtų pavaldžios tradicinėms teisėms ir bendruomenės (o ne pirklio) poreikiams, ataidi luditų priešinimesi mašinoms, naikinusioms ankstesnį darbo ir amato ryšį, taip pat šiuolaikiniuose į komunitarizmą panašiuose sąjūdžiuose, kurių atstovai tvirtina, jog neoliberalizmo propaguojamas radikalus individo išplėšimas iš aplinkos gali baigtis tik asmens moraliniu nuopuoliu ir socialine netvarka: socialinis gyvenimas reikalaująs bendrų kolektyvinių vertybių ir įsipareigojimų, taip pat ir racionaliai mąstančių savanaudiškų individų.

Organinio požiūrio į visuomenę tradicijoje teigiamas kolektyvinio socialinio gyvenimo pranašumas prieš rinkos vykdomą atomizuotų individų koordinavimą moderniojoje socialinėje mintyje įprastai nusakomas struktūros sąvokomis. Paradigminis yra klasikinės sociologinės tradicijos atvejis – čia prielaidaujama, jog socialinėms struktūroms būdinga reali nuo individo nepriklausoma ir jį veikianti galia. Rinkos anaiptol ne harmoningas individualių ketinimų sustygavimas ir pavertimas

visuomenine santvarka – veikiau rinkos yra dalis visuomeninės santvarkos, kuri pačiais įvairiausiais būdais išplėšia individus iš jų aplinkos. Pirma, netvarka, iracionalumas ir krizės, lydinčios tiek rinkos visuomenės susiklostymą, tiek jos veikimą, suvokiamos ne vien kaip perėjimo į harmoningą tvarką kaštai, o kaip struktūrinės problemos, kurių sprendimas anaiptol nėra aiškus ar netgi įmanomas. Antra, rinkos visuomenei būdinga nauji galios, nelygybės ir priespaudos pavidalai, nei paskatinami reformų, nei joms pasiduodantys, – tuos pavidalus kildina patys struktūriniai rinkos visuomenės principai. Trečia, liberaliosios tradicijos atstovai manė, jog individai ne tik yra racionalūs, bet ir aiškiai žino savo poreikius ir juos galinčias patenkinti gėrybes; šitai taikoma ir politinio pasirinkimo sričiai – manoma, jog žmonės žino, kas jiems geriausia. Struktūrinė analizė linkusi teigti, kad rinkos visuomenė galinti sukurti tam tikrų mistifikacijų, trukdančių individams suprasti save, savo interesus ar juos įgyvendinančią veikimo kryptį. Pagaliau formalus rinkos elgesio racionalumas siejamas ne su galių teikimo individui skatinimu, o veikiau su individo pajungimu struktūrinei socialinei logikai.

Apibendrinimas

Taigi rinkos visuomenės susiklostymas buvo susijęs tiek su didžiaisiais socialiais virsmais, tiek su ypatingų šiuolaikinių minties formų iškilimu. Paprastais žodžiais tariant, rinkos visuomenės idėja yra mėginimas susitaikyti su tuo, kas buvo suprantama kaip nauja visuomeninė santvarka, pagrįsta jau kitais, šiuolaikiškais principais. Tos santvarkos pavyzdys, lai-

mei ir nelaimei, buvo pati rinka, kurios būdingiausieji bruožai yra individualizmas, racionalumas, darbo pasidalijimas, suprekinimas ir pinigų įsigalėjimas. Rinka sykiu buvo jėga, kuri tuos bruožus paskleidė socialiniame pasaulyje. Lemiama buvo rinkos pavidalų reikšmė formuojantis plataus masto intelektualiniams požiūriams į kintančią visuomeninę santvarką, tie pavidalai tapo ir specialesnių tyrinėjimų objektu siekiant išsiaiškinti rinkos, kaip ypatingos institucijos, veikimą. Taigi 2-ame skyriuje aptariamas ekonomikos mokslo iškilimas: šis mokslas laikomas socialinės minties atšaka, kuriai rinka ir yra pagrindinis tyrimo objektas.

) 2 (

Ekonominė tvarka ir rinkos

Įžanga

Ankstesniame skyriuje rinka buvo laikyta istoriniu dariniu – mainų tipu, kuris išsirutuliojo tam tikromis aplinkybėmis ir ilgainiui įsismelkė į socialinę ir ekonominę sistemą. Rinkos buvo siejamos ir su moderniųjų – konkrečiau kalbant, kapitalistinių – socialinio ir ekonominio organizavimo būdų atsiradimu. Šiame skyriuje šiek tiek susiaurinsime akiratį ir gvildensime formalias rinkos koncepcijas, remdamiesi esminiais ekonomikos teorijos požiūriais. Čia svarbiausios dvi temos: rinka analizuojama paskirstymo bei koordinavimo atžvilgiu ir tyrinėjama kaip socialinio veiksmo vieta. Tai atitinka mūsų tikslą parodyti, jog rinka yra visuomeninės santvarkos principas. Rinkos ekonominės teorijos plėtotos ne vien kaip empirinės tikrovės atspindys ar matematinio dėsnio išraiška – mėginta atsakyti į moderniuosius socialinius mąstytojus kankinančius klausimus, kokios yra kolektyvinės tvarkos sąlygos ir kas yra socialinės sąveikos pagrindas.

Todėl, mūsų supratimu, ekonomikos mokslui nesvetimi ir platesni socialinių mokslų tikslai bei temos. Mes anaiptol nesiekiame ekonominius rinkos vertinimus supriešinti su iš kitos srities, vadinamos „socialine teorija“, kylančiais požiūriais, o patį ekonomikos mokslą laikome socialinės minties atmaina.

Ekonomikos teorijos bei modeliai neišvengiamai yra ir socialinės teorijos bei modeliai, nepaisant to, kad ekonomikos mokslas kartais būdavo ypač pabrėžtinai atsiejamas nuo kitų socialinio tyrimo sričių. Šiame skyriuje aprėpiami ne visi ekonominiai požiūriai į rinką (vertingas aptarimas Hodgson 1988; Lane 1991); čia veikiau tiriama, kaip esminiai požiūriai į rinką pagrindžia visuomeninę santvarką bei atstovavimą. Iš pradžių apibrėšime pamatinį rinkos modelį, kuriuo remdamiesi lyginsime kitus požiūrius. Toliau aptarsime įrodinėjimus, kad rinka esanti veiksmingiausias ekonominės tvarkos pagrindas. Tuos įrodinėjimus pateikia pamatinė moderniosios ekonomikos teorija – klasikinė Adamo Smitho politinė ekonomija ir jo nuomonė – esą rinkos mainai laiduojantys atomizuotų privačių interesų „harmoniją“. Smitho domėjimasis iš pačios rinkos kylančia natūralia tvarka virsta moderniosios ekonomikos teiginiais, jog rinka atlieka techninio koordinavimo instrumento vaidmenį. Išskirtinos dvi pagrindinės argumentavimo linijos: pirmąją įkūnija neoklasikinė srovė, ji gvildena sąlygas, kurios būtinos rinkoms „susireguliuoti“ taip, kad įgyvendintų optimalų išteklių paskirstymą; antroji, kurią išplėtojo Austrijos mokyklos ekonomikos teorija, įrodinėja rinkos procesus esant dinamiško pobūdžio, kur svarbiausia yra konkurencija bei informacija. Paskutinėje skyriaus dalyje apžvelgiama, kaip moderniojoje ekonomikos teorijoje kritikuojami šie pamatiniai įrodinėjimai, ir daugiausia dėmesio skiriama rinkos trūkumo klausimams, taip pat problemoms, susijusioms su racionalaus pasirinkimo ekonomikos teorijose išdėstytu individualaus atstovavimo modeliu.

Ekonomikos teorija ir rinkos

Pripažįstant egzistuojantį ekonomikos teorijos ir kitų socialinės teorijos sričių ryšį, vis dėlto reikėtų pabrėžti, kaip nepaprastai aiškiai ekonomistai nusakė ypatingą savo mokslinių tyrimų teritoriją. Nors dažnai prisidengusi paslapties skraiste, kurią praskleisti gali tik žinovai, ekonomika šiaip jau laikoma akivaizdžiu tyrimo objektu. Daugiau keblumų gali kilti norint apibūdinti sociologo ar antropologo tyrimų objektą. Iš esmės XVIII a. pab.–XIX a. pr. politinių ekonomistų mėginimai analizuoti atskirą ekonomikos sritį paskatino svarstyti, koks yra moderniųjų laikų „socialumas". Kitaip tariant, besikuriančios rinkos ekonomikos tyrimui svarbiausia yra laisvų individų sąveika ir savaiminės tvarkos šaknys – moderniųjų socialinių mokslų pagrindas.

Nors visi socialiniai mokslai vienaip ar kitaip tiria žmogaus elgseną, ekonomikos teorija išsiskiria dėmesiu ypatingiems žmogaus elgsenos tam tikromis aplinkybėmis aspektams. Puikiu Lionelio Robbino apibrėžimu (1935: 15), ekonomikos teorija yra „mokslas, tyrinėjantis žmogaus elgseną kaip ryšį tarp tikslų ir nepakankamų išteklių, alternatyviai galimų panaudoti". Modernusis ekonomikos „mokslas" yra mokslas apie tai, kaip žmonės pasirenka nepritekliaus sąlygomis. Paprastais žodžiais tariant, ekonomika gali būti suprantama kaip įvairiausių veikiančių asmenų sąveikos tinklas: pavieniai individai bei kolektyvai sprendžia, kaip paskirstyti nepakankamus išteklius siekiant savų tikslų. Pažymėtina, jog šiame ekonomikos teorijos apibrėžimo etape rinka *per se* dar nefigūruoja. Modernioji ekonomikos teorija pradeda postuluodama, jog visi veikiantys asmenys (individai ar grupės) neišvengiamai priva-

lo rinktis, o ne samprotaudama apie pasiskirstymo mechanizmus, kuriuos jie taip darydami pasitelkia. Taigi rinkos ekonomikos teorija atstovauja vienam – nors ir vyraujančiam – požiūriui į paskirstymo problemą. Rinkos formos iškyla tada, kai individai siekia patenkinti savo poreikius tam tikrais ypatingos sąveikos būdais (konkurenciniais mainais), o ne kokiais kitais (kolektyviniu planavimu, ekonominiu savarankiškumu ar centralizuotu paskirstymu).

Trumpai tariant, rinkoje veikia tam tikros prekės ar paslaugos pirkėjai ir pardavėjai. Rinka apima tris pagrindinius elementus: pasiūlą (pardavėjų rinkon pristatomos prekės), paklausą (pirkėjų norimos ir galimos nusipirkti prekės) bei kainą (vertė, kuriai nusistovint, pirkėjai ir pardavėjai mainosi prekėmis). Šie trys formalūs komponentai yra glaudžiai susiję. Pasiūla – tai ne vien prieinamų prekių kiekis, o ir pardavėjų sprendimai siūlyti šias prekes už tam tikrą kainą. Savo ruožtu paklausa kiek aiškiau išreiškia tam tikrą socialinį veiksmą, kilsiantį iš to, jog galimi pirkėjai reikalaus tam tikrų prekių ir tam tikro jų kiekio už tam tikrą kainą. Pagaliau, kaina galiausiai reiškia pirkėjo ir pardavėjo susitarimą. Tai, kas kartais vadinama „pasiūlos ir paklausos dėsniais“, kuriais kaina nustato pusiausvyrą tarp pasiūlos ir paklausos, iš esmės yra žmonių veikimo ir bendravimo apraiškos būdas. Patyrinėkime šį pagrindinį modelį kiek plačiau.

1. *Rinkos yra integruotos mainų sistemos.* Rinką galima supaprastinti išskiriant svarbiausią jos elementą – pirkėjo ir pardavėjo mainus. Daugybę tokių pavienių sandorių rinkos susieja į mainų tinklą – iš esmės kiekvienas sandoris paveikia visus kitus sandorius. Nepritekliaus (laiko, išteklių, pinigų) sąlygomis kiekvienas sandoris įvyksta kitų pasirinkimo, dalyvių, pre-

kių ar pasitenkinimo sąskaita. Kaip tik šia sudėtinga mainų sistema paskirstomi ištekliai, išsprendžiami svarbiausi ekonominiai klausimai – ką reikia gaminti, kaip reikia gaminti ir kam reikia gaminti.

2. *Rinkos dalyviai siekia privačių interesų.* Ekonominiai rinkos modeliai grindžiami ypatinga sąveika. Nors rinkoms būdinga tam tikri socialiniai mainai, rinkos santykis (ir pati rinkos visuma) yra beasmenis. Rinkos dalyviai veikia rinkose siekdami egoistinių tikslų, jie susitinka nepažindami vienas kito, o mainų santykis užtrunka tik tiek, kiek trunka pats sandoris. Pirkėjai pardavėjus išskiria tiktai kainos, o ne kokiu nors kitu pagrindu.

3. *Konkuruojantys privatūs interesai suderinami susitariant dėl kainos.* Susitarimai dėl kainos išlygina skirtingus rinkos veikėjų interesus – sutarta kaina rodo, jog pirkėjo ir pardavėjo interesai buvo sulyginti. Šiuo atžvilgiu kaina veikia kaip neutralus „mechanizmas“, padedantis pasiekti pasiūlos ir paklausos pusiausvyrą vykstant konkretiems mainams ir nustatyti pusiausvyrą pačiose rinkose.

4. *Rinkas suderina kaina.* Pagal šį pagrindinį modelį rinka iš esmės nėra institucija – jai nebūdinga formalus stabilumas, organizacinės struktūros, elgesio taisyklės ar nusistovėjusi tvarka. Rinka labiau įsivaizduotina kaip tam tikra išplėstinė serija mainų, kuriems tarpininkauja ir kuriuos suderina kainos mechanizmas. Kainos signalai suderina įvairiausių individų ekonominę veiklą. Šiuo atžvilgiu rinka suvoktina kaip savireguliacinė, arba savitvarkos, sistema, o ne kaip išorei pavaldi sistema.

5. *Rinkos elgsena grindžiama išskaičiavimu.* Kainos matas veikia kaip pirminis informavimo būdas, padedantis rinkos dalyviams priimti sprendimus (žr. Hayek 1945). Tokia priklausomybė nuo kainos kildina ypatingas apskaičiuojančios elgsenos rūšis, būdingas rinkos dalyviams. Nepritekliaus sąlygomis ribotus išteklius reikia naudoti apdairiai, kad galima būtų kuo geriausiai įgyvendinti savo individualius tikslus. Rinkos aplinkoje toks „formalaus racionalumo" (Weberio žodžiai) metodas yra nukreiptas į kainą. Taigi racionalumas yra būdingas tiek rinkos veikėjams, tiek apskritai rinkos santykiams.

Išsamiau šiuos pagrindinius teiginius aptarsime vėliau. Kol kas mums svarbu, kad jais nusakomas idealus rinkos tipas, glaudžiai susijęs su moderniojoje ekonomikos mintyje išplitusiais neoklasikiniais požiūriais, kuriuos Stiglitzas (1994) vadina „standartų teorija". Šį modelį palaiko tobulos konkurencijos būsena, kuri skatina rinką pusiausvyrai. Daroma prielaida, jog rinkoms tiekiamos homogeniškos (tos pačios rūšies arba tokios pat kokybės) prekės, o tose rinkose veikia užtektinai pirkėjų ir pardavėjų, kad nė vienas jų negalėtų reikšmingai paveikti kainų. Negana to, ir pirkėjai, ir pardavėjai viską žiną apie prekes bei kainas, todėl galį palyginti įvairius pasirinkimus. Tobulos konkurencijos rinkoje kainas nustato laisva pasiūlos ir paklausos sąveika. Rinkos pasiekia pusiausvyrą, kai kaina suderina pasiūlą ir paklausą (rinkoje siūlomos prekės kiekio pakanka patenkinti jos paklausą tam tikra kaina). Nors toks konceptualus paprastos laisvosios rinkos variantas retokai priartėja prie tikrovės, vis dėlto jis yra tam tikra gairė tiriant sudėtingesnes rinkos formas. Ekonominei analizei rūpi visų įmanomų rinkos sąlygų visuma: nuo itin tvarkingų rinkų nustatytose vietose –

kaip antai vietinės galvijų rinkos, kurioms vadovauja aukcionatorius, – iki nepaprastai sudėtingų ir išsklaidytų rinkų, pavyzdžiui, būsimų finansinių sandorių ar išvestinių sandorių rinkos. Tokiomis skirtingomis aplinkybėmis tobulos konkurencijos modelis yra labiau techninė analitinė priemonė, negalinti perteikti rinkos esmės.

Be empirinių abejonių, susijusių su skirtingomis rinkos formomis, paprastas rinkos modelis kelia daugybę techninio bei kritinio pobūdžio klausimų. Ką skatina rinkos mainai – visuotinį klestėjimą ar sistemišką nelygybę? Kokį ekonominių santykių įvertinimą pateikia rinkos modelis – normatyvinį ar objektyvų? Kurios mainų sritys ir kokie žmonių sprendimai įtraukiami į rinkai būdingą apskaičiavimo modelį? Kaip individas pereina prie racionalios elgsenos rinkos sąlygomis? Ar žmonės iš tikrųjų taip *galvoja*? Kaip tik svarstant tokius klausimus ekonominė rinkų analizė jau turi remtis platesniais socialiniais ir politiniais dalykais. Įvairios moderniosios ekonominės minties tradicijos irgi savaip kėlė šiuos klausimus.

Rinkos ir visuomeninė santvarka: Adamo Smitho politinė ekonomija

Reikšmingai pasakyta, jog „moderniosios ekonomikos teorijos pradžia galima laikyti rinkos atradimą“ Adamo Smitho veikale (Wilson ir Skinner 1976: 113). Smitho *Tautų turto prigimties ir priežasčių tyrimas* (1991 [1776]) pateikia tiek moderniosios rinkos visuomenės, tiek aiškiai ekonominio jos supratimo ištakų istoriją. Kita vertus, jo veikalas tik atspindi bendrą susidomėjimą visuomeninės santvarkos klausimais, būdingą visam

ankstyvosios modernybės tarpsniui. Smithą galima priskirti tai minties tradicijai, kuriai priklauso Hobbesas, Locke'as, Montesquieu, Steuartas, Rousseau bei kiti mąstytojai, siejami su škotiškąja Apšvieta, pavyzdžiui, Millaras ir Fergusonas. 1-ame skyriuje aiškinome, jog šie mąstytojai svarstė, kaip apsaugoti visuomeninę santvarką sparčiai besikeičiančioje visuomenėje. Jiems nerimą kėlė ne tik politinės valdžios viršenybės privačiai piliečių veiklai problema, bet ir galimas individualių interesų konfliktas, išnykus tradicinėms socialinėms, taip pat politinėms struktūroms. Domėjimąsi privačių interesų ir viešosios tvarkos santykiais dar labiau skatino mainų santykių išplitimas XVIII a., kuris ir tapo pagrindine Smitho politinės ekonomijos problema.

Smitho novatoriškumas pasireiškė sumanius visuomeninės santvarkos klausimus aiškinti daugiausia remiantis ekonomika: paprasčiau tariant, santvarkos pagrindas yra ekonominė sąveika. Ekonominės rinkos teorijos kyla iš Smitho pastangų visuomeninį gėrį suderinti su individualiu interesu – ši problema Smithui buvo sykiu ir moralinė, ir ekonominė. Tad galima sakyti, kad jo politinė ekonomija, net klodama pamatus rinkos ekonomikos teorijai, aiškinosi socialinius klausimus. Nors *Tautų turtas* dažnai laikomas išankstiniu rinkos kapitalizmo manifestu, šį veikalą subrandino XVIII a. politinės minties problemos. Wincho (1978) teigimu, Smithas liberalaus kapitalizmo šalininkams buvo priskirtas *post facto* susiklosčiusio požiūrio į jo veikalą. Meuret pritaria sakydamas, jog „Smitho sistema taip ir galėjo likti vien patraukli konstrukcija" politinėje teorijoje, jei pramoninis kapitalizmas nebūtų plėtojęsis tokiomis kryptimis, „kurios ilgainiui patvirtino Smitho nuomonę (kad pramoninis kapitalizmas savo pavidalais ir padariniais yra artimesnis Smitho ekonomikai, o ne prekybiniam kapitalizmui)" (Meuret

1988: 246–247). Nors, nutraukę Smitho sąsajas su ankstesniais mąstytojais negalėtume gerai suvokti jo pažiūrų, *Tautų turtas* išties žymi svarbų teorinį poslinkį. Politinėje ekonomikoje jis persvarstė visuomeninės santvarkos problemą, nuo politinių ir teisinių struktūrų pasukęs prie ekonomikos klausimų. Tiksliau tariant, socialinio solidarumo šaltinius jis aptiko tose pačiose sąlygose, kurios skatino ir „tautų turtą“. Ankstesnės liberaliosios teorijos daugiausia tyrinėjo politinį valstybės vaidmenį. Smithas atsiribojo nuo jų, pilietinę mainų sferą ėmęs laikyti pirmine visuomeninės santvarkos veikimo sritimi. Taigi politinė ekonomija gvildeno tokią socialinę sistemą, kurioje mainai tuo pat metu buvo ir tvarkos bei integracijos būdas.

Smithas iš pradžių postuluoja gamybą esant visos gerovės šaltiniu: jo teigimu, tautų gerovė priklauso ne nuo pirklių veiklos, o nuo darbo jėgos produktyvumo. Produktyvumą nepaprastai didina darbo pasidalijimas, kai kiekvienas asmuo gamina tai, ką geriausiai sugeba, ir priklauso nuo kitų darbo, užtikrinančio kitus jo poreikius. Ne kas kitas, o Smithas suformulavo maksimą: niekada negamink sau to, ką gali nusipirkti pigiau (ekonomistai tai pavadintų „lyginamojo pranašumo“ principu). Ūkininkas ieškosi siuvėjo, kad šis jį aprūpintų drabužiais, lygiai kaip siuvėjas ieškosi kurpiaus, kad tas jam pasiūtų batus, o daugelis mūsų perkame duoną prekybos centre, grįždami iš darbo į namus. Būtinybė kreiptis į kitų darbą, kad patenkintume didžiumą savo poreikių, sukuria tokią sistemą, kurioje kiekvienas individas „gyvena mainikaudamas ir tam tikru atžvilgiu tampa pirkliu, o pati visuomenė virsta tikrąja to žodžio prasme komercine visuomene“ (Smith 1991 [1776]: 20). Smitho įsivaizduojamoje besiplečiančioje „komercinėje visuomenėje“ mainų principas yra tiek ekonominės, tiek visuomeninės santvarkos pagrindas. Nors jo

nuomonė grindžiama liaudiška ikiindustrinių laikų pasakaite apie ūkininkus ir kurpius, suformuluotai darbo pasidalijimo idėjai ilgainiui buvo lemta tapti svarbiausia tiek moderniosios ekonomikos teorijos (Ricardo argumentai už laisvą prekybą grindžiami lyginamojo pranašumo principu), tiek moderniosios sociologijos idėja (Durkheimo organiško solidarumo samprata buvo grindžiama sudėtingu darbo pasidalijimu). *Tautų turte* plėtojamą įrodinėjimą palaiko paprasta prielaida, jog individo privati ekonominė veikla prisideda prie visuotinio gėrio. Pažengęs darbo pasidalijimas kildina sudėtingą ekonominės tarpusavio priklausomybės sistemą, kuri veikia taip, kad rinkos aplinkoje privačių interesų vaikymasis darosi palankus visiems. Pasak Smitho, pelnas iš verslo gaunamas taip: „Duok man, ko aš noriu, ir gausi, ko tu nori“ (Smith 1991 [1776]: 13).

Tvirtindamas, jog verslas naudingas visiems, Smithas rėmėsi XVIII a. fiziokratų įsitikinimu – esą žmonių reikalus tvarkanti „interesų harmonija“. Nors rinkos elgseną iš pažiūros valdo vien savanaudiškumas, tačiau ji tarsi „nematomos rankos“ suderinama taip, kad visi gautų naudos. Smithas fiziokratinę prigimtinės tvarkos sampratą susiejo su jo laiko filosofine idėja, jog individo veiksmus formuoja „interesas“ (Hirschman 2001). Jo veikalui būdingas aiškus ekonominis individo veiksnumą lemiančių interesų supratimas. Šitai gerai išreiškia garsioji jo frazė, kad „ne dėl mėsininko, aludario ar kepėjo dosnumo mes tikimės gausią pietus, o iš jų požiūrio į savo interesus. Mes kreipiamės ne į jų žmoniškumą, o į jų savimeilę, ir niekada jiems nekalbame apie savo reikmes, o apie jų naudą“ (Smith 1991 [1776]: 13). Taigi sugebėjimas komercinėje visuomenėje vienytis į sąjungas grindžiamas naudingais savanaudiškais interesais. Smitho gudrybė – rodymas, jog individo interesai ne-

prieštarauja moralinei tvarkai ir visuotiniam gėriui, o yra jų sąlyga rinkos mainų valdomoje socialinėje srityje.

Yra ir kitas galimas aptarti Smitho atsidavimo visuotinei „interesų harmonijai“ aspektas. Jo aprašoma ekonominė tvarka grindžiama ne vien daugybės individualių interesų susaistymu – jam taip pat rūpėjo skirtingų visuomeninių santvarkų ir klasių interesų harmonija bei sutarimas. Tiek konservatyviojo, tiek romantinio sparno kritikai XVIII a. laikėsi nuomonės, jog besikurianti rinkos santvarka neišvengiamai skatina ekonominių klasių interesų konfliktus (žr. Clarke 1982). O Smithas norėjo parodyti, kad mainai yra naudingi ir visuomenei, ir asmeniui, skirtingų klasių santykius rinkos visuomenėje bendrais bruožais nusakydamas *détente**. Tiksliau kalbant, jis teigė, jog bendrą ekonominio augimo interesą palaiko ir dirbančiųjų klasės, ir iškylanti kapitalistų savininkų klasė. Visi gamybos rinkų dalyviai – tiek kapitalo savininkai, tiek parduodantieji savo darbo jėgą – yra suinteresuoti didinti produktyvumą ir prekybą. Tuose iš pirmo žvilgsnio antagonistiniuose kapitalistinės rinkos mainų santykiuose išties glūdėjo pamatinė interesų harmonija, siejanti skirtingus ekonominius rinkos veikėjus, nes rinka visiems buvo pragyvenimo šaltinis. Nors Smitho argumentai būdingi XVIII a. mąstytojams, tvirtinimas, jog laisvos rinkos plėtra yra naudinga visiems, buvo vėlei prisimintas aštuntame–devintame XX a. dešimtmetyje: Smitho idėjos buvo pasitelktos (ypač Britanijoje ir Jungtinėse Valstijose) paremti neoliberalų „lašančio“ ekonomikos augimo teoriją**, kuri gimininga Smithui ir

* Détente – įtampos mažinimas *(pranc.) (Vert. past.)*

** *Trickle-down theory* – ekonomikos teorija, teigianti verslo klestėjimo laisvę, nes pelnas galiausiai „nulašės“ ir mažesnes pajamas gaunantiems individams bei likusiai ekonomikos daliai. *(Vert. past.)*

moraliniu, ir ekonominiu atžvilgiu (žr. Galbraith 1992: 98–105; taip pat žr. 5-ą skyrių).

Klasinių interesų harmonija nebuvo vien filosofinis postulatas: Smithas šią idėją plėtojo savojoje kainos teorijoje. Kainodara yra svarbiausias dalykas visoms ekonominėms rinkų sampratoms, esminės diskusijos apie kainas ir iškėlė ekonomikos mokslą. Analizuodamas kainodarą, Smithas prekės „vartojamąją vertę“ (jos naudingumą) atskyrė nuo prekės „mainomosios vertės“ (jos perkamąją galią kitų prekių atžvilgiu). Šiai perskyrai buvo lemta įsigalėti nepaprastai skirtinguose Marxo ir kitų ribinės naudos (žr. žemiau) teoretikų marginalistų darbuose. Pats Smithas gilinosi į antrąją kategoriją – „mainomąją vertę“, kurią vėliau išskaidė į dvi dalis – natūralią (prigimtinę) kainą ir rinkos kainą. Laikydamasis platesnio materialistinio požiūrio, Smithas natūralią prekės kainą grindė jos gamybos sąnaudomis: kaina susidaro iš gamyboje panaudotų išteklių (darbo, žemės ir kapitalo) sąnaudų, vadinasi, ji lygi darbo užmokesčio+rentos+pelno sąnaudoms. Kiekvieno produkto natūrali kaina atspindi mažiausią įmanomą kainą, už kurią tas produktas gali būti parduotas be nuostolio, atsižvelgiant į šias sąnaudas; o rinkos kaina yra kaina, už kurią produktas iš tikrųjų parduodamas.

Smitho įsitikinimu, laisvos konkurencijos sąlygomis prekės rinkos kaina artėja prie natūralios kainos. Taip rinkos procesai pirkėjus ir pardavėjus susaisto visuotine ir abipuse nauda – visiems sumokama tai, kas priklauso, ir visi sumoka kitiems ne daugiau, negu priklauso. Ši esminė Smitho veikalo prielaida kartu su ją palaikančia darbo vertės teorija kėlė intensyvius ginčus visą XIX amžių ir XX a. pradžioje. Ja siekiama kur kas daugiau nei vien užtikrinti „sąžiningus“ rinkos mainus. Gamy-

bos sąnaudų modelis – kaina yra grindžiama darbo užmokesčio, rentos ir pelno sąveika – sykiu nusako, kokiais ekonominio paskirstymo santykiais susisaisto darbo, nuosavybės ir kapitalo klasės (žr. Clarke 1982). Toks laimingas rinkos paskirstymo problemų sprendimas netrukus susilauks griežtos Ricardo pakraipos socialistų bei Marxo kritikos: jie aiškins, kad gamybos sąnaudų išlyginimas apeina nevienodą darbo užmokesčio, rentos ir pelno pasiskirstymą rinkose – ypač tokiose, kurios nesugeba nustatyti darbo kainos pagal tikrąją jo gamybinę vertę (žr. diskusiją 3-iame skyriuje). Kritikų požiūriu, Smitho „natūralios kainos“ teorija yra vien pusiau formali kapitalistinės klasės santykių apologija, laiduojanti ekonominį priešiškų klasių interesų suderinimą. Kad ir kokie formalūs išsakyti argumentai atrodytų dabar, šiems ginčams būdingas svarbus moralinis ir politinis aspektas, nes ekonominiai mainai susiejami su platesne visuomenine rinkos ir klasinės visuomenės santvarka. Šiuo atžvilgiu Smithui pavyko normatyvinės visuomeninės santvarkos vizijai įskiepyti „natūralaus“ ekonomikos funkcionavimo skiepų.

Nuo visuomeninės santvarkos prie rinkos pusiausvyros: marginalistinė ekonomikos teorija

Analizuodamas ekonominį visuomeninės santvarkos pagrindą, Smithas savo politinėje ekonomikoje ėmė spręsti ankstesnių filosofinių problemų, kurios neišnyko ir iš vėlesnių ekonomikos tyrinėjimų. Pavyzdžiui, XIX a. pradžios mąstytojus Ricardo, Seniorą, Benthamą ir Millį neką mažiau domino galimas ekonominių žinių poveikis to meto socialiniams ir politiniams

klausimams. Vis dėlto analizės metodai smarkiai pakito, nors Smithui būdingas politinis kryptingumas ir išliko. Būtina išskirti anglų politinės ekonomijos teoretiką Davidą Ricardo. Ir ne vien kaip sėkmingai dirbusį biržos maklerį, kuris pasuko ekonomikon (mums artimesniems laikams būdinga atvirkštinis procesas). Jo veikalas *Politinės ekonomijos ir apmokestinimo principai* (1817) siekė pakreipti Smitho politinę ekonomiją moksline linkme. Šitai žymi ekonominės minties raidos „mokslinį posūkį“, tačiau svarbiau yra tai, kaip tas posūkis pavertė rinką analizės objektu. Rinkos mainams tarsi vadovaujanti „nematoma ranka“ Smitho veikale blykstelėjo kaip įmantri, trumpalaikė metafora, o Ricardo jau plėtojo kur kas aiškesnę rinkos, kaip sistemos ar mechanizmo, sampratą. Kita vertus, Smithas rinkos mainų sukuriamą tvarką suvokė kaip besiplečiančią „prigimtinės laisvės sistemą“ (1991 [1776]: 9), o Ricardo apsiribojo pačios rinkos technine tvarka. Jis ypač stengėsi išsiaiškinti bendros rinkų pusiausvyros sąlygas ir iškėlė jų, kaip ekonominių sistemų *sui generis,* savireguliacinį pobūdį. Todėl, Ricardo įsitikinimu, pavojai ekonominiam stabilumui kyla iš už rinkos tvarkos ribų; juos kelia įvairūs veiksniai – karas, gamtos jėgos ar politinė intervencija. Manyta, kad rinkoje, kurią valdo konkurencija ir pasiūlos bei paklausos sąveika, vidinės perprodukcijos ir nepakankamo vartojimo krizės yra neįmanomos. Taigi dėmesys visuomeninei ir moralinei santvarkai, būdingas Smitho veikalui, per Ricardo politinę ekonomiją virsta formalesnio pobūdžio gilinimusi į *įgimtą* rinkų tvarką.

Moderniosios ekonomikos teorijos plėtrai svarbiausias ir buvo išryškėjęs rinkos pusiausvyros klausimas. Ekonomikos teorija, kaip disciplina, siekia „ribinio naudingumo teoriją“, kuri iškilo XIX a. aštuntąjį dešimtmetį. Be abejonės, tai „pirmoji

išties nauja didelė idėja, atsiradusi ekonomikos teorijoje po Ricardo (Blaug 1985: 584), šią idėją rutuliojo Jevonsas, Mengeris ir Walrasas, o vėliau plėtojo įvairių pakraipų ekonomistai, tarp jų – Alfredas Marshallas Britanijoje, Wilfredo Pareto Šveicarijoje ir Johnas Batesas Clarkas bei Frankas Knightas Jungtinėse Valstijose. Nors nė vienas jų negalėtų pretenduoti į tokį ilgalaikį publikos pripažinimą, koks teko Adamui Smithui, jų tyrinėjimai padėjo neoklasikinės „normaliosios ekonomikos teorijos" pagrindus, o ši teorija ir taikoma didžiumą XX amžiaus. Tas faktas, kad, tarkim, Jevonsas ar Mengeris žinomi beveik vien ekonomistams, rodo, jog po „marginalistinės revoliucijos" (Swedberg 1994: 259) ekonomika formalėjo ir nebeturėjo ką pasakyti platesniems visuomenės sluoksniams (žr. McCloskey 1994). Išskirdamas ekonomikos teoriją kaip atskirą discipliną, marginalizmas *pirmine* ekonomine institucija įtvirtino rinką. Richardo Swedbergo (1994: 259) teigimu, „nors marginalistinę revoliuciją galima kritikuoti, tenka pripažinti, jog vienas didžiausių jos laimėjimų buvo rinkos, kaip ekonomikoje veikiančio centrinio paskirstymo mechanizmo, suvokimas. Ši idėja neabejotinai atspindėjo palaipsniui Vakaruose vykusį pokytį: ekonomika vis labiau telkėsi apie rinkas".

Šios disciplinos raidai būdinga dvi esminės slinktys. Pirma, akivaizdžiai susilpnėja politinės ekonomijos dėmesys visuomeninės ir politinės santvarkos klausimams – svarbiausiu ekonominių tyrimų objektu tapo rinkos mainai. Antra, ekonomikos mokslas pradeda taikyti matematinį metodą, kuris aiškina, kaip pasirinkti rinkos aplinkoje. Šiais atžvilgiais marginalistinė ekonomikos teorija rinkos tvarkos ir jos veikimo klausimus gvildena formaliai. Nuo tada moderniąją ekonomikos teoriją galima laikyti mokslu apie pasirinkimą nepritekliaus sąlygomis. Nors margi-

nalistinė ekonomikos teorija kėlė sau specialesnius ir formalesnius tikslus, palyginti su klasikine politine ekonomija, vis dėlto ji rėmėsi panašiu tvirtinimu, jog rinkos yra efektyviausia paskirstymo ir derinimo priemonė. Rinkos mainai buvo ekonominės veiklos *sine qua non** ir laidavo pačius efektyviausius atsakymus į pagrindinius ekonomikos klausimus: ką reikia gaminti, kaip tai turi būti pagaminta ir kam tai turi būti gaminama?

Tad rinkos yra ekonominės sistemos išeities taškas ir sykiu centras; visą gamybos ir paskirstymo procesą galima suvokti kaip daugybę darbo jėgos, žaliavų, žemės, finansų kapitalo, prekių ir paslaugų rinkų. Daugybė individualių firmų ir namų ūkių, sąveikaudami pačiose įvairiausiose rinkose, savo sprendimais suderina rinkos ekonomikas. Vis dėlto marginalistinis požiūris į šią sudėtingą rinkos sistemą grindžiamas paprastesniu modeliu. Marginalistiniams rinkos vertinimams svarbiausia yra „bendrosios mainų pusiausvyros" sąvoka, kuri nusako tokią situaciją, kai pasiūla visiškai atitinka paklausą. Šitai apima ir „rinkos atsiskaitymų sureguliavimo" sąvoka. Norėdamas parodyti, kaip pasiūla ir paklausa išlyginamos nustatant tinkamą kainą, Walrasas aiškino tokį sureguliavimą pasitelkęs *prix crié*** analogiją – tai kaina, kurią surinka išvaržytojas aukcione. Ši grakšti metafora išreiškia svarbiausią marginalizmo idėją: realių rinkų veikimo (ar neveikimo) būdą galima paaiškinti pasitelkus formalius rinkos modelius. Tikrieji rinkos procesai įvertinami tobulos konkurencijos ir bendrosios pusiausvyros aksiomų atžvilgiu. Socialinis veiksmas rinkose gali būti išreikštas formaliais – ir nuspėjamais – pasiūlos bei paklausos kintamaisiais.

* *Sine qua non* – būtina sąlyga *(lot.)*.

** *Prix crié* – šūktelta kaina *(pranc.)*.

Šiuo atžvilgiu marginalistinė ekonomikos teorija – tai nepaprastai formalus požiūris į rinkas, paremtas „rinkos", kaip abstrakčios formos, samprata. Nors marginalistų dėmesys rinkos pusiausvyrai kyla iš Smitho požiūrio į ekonominę tvarką, tačiau marginalistų politinėje ekonomijoje sunku įžiūrėti moralinių ir politinių aspektų. Todėl formalusis posūkis, kurį ekonominė mintis pradėjo XIX a. pabaigoje, leido ekonomikos teorijai pretenduoti į neutralaus mokslo statusą. Marginalistinės ekonomikos teoretikai ir jų įpėdiniai neoklasikai mėgdavo iškelti objektyvų savosios analizės pobūdį: pavyzdžiui, Lionelis Robbinsas tvirtino esą „pusiausvyros sąvokos netemdo nė menkiausias pritarimo šešėlis, pusiausvyra yra tiesiog pusiausvyra" (Robbins 1935: 143). Kitaip tariant, rinkos, kaip pasiskirstymo būdo, efektyvumas turi būti laikomas *formaliu,* o ne moraliniu ar politiniu dalyku.

Rinkai būdingas išskaičiavimas ir socialinis veiksmas

Ankstyvieji politiniai ekonomistai rinkos tvarką siejo su platesne visuomenine santvarka, o marginalistinės ekonomikos teoretikai apribojo rinkos tvarkos tyrimą griežtesniu formaliu aspektu. Kokiomis sąlygomis rinkos „sureguliuoja atsiskaitymus" arba pasiekia pasiūlos ir paklausos pusiausvyrą? Kita vertus, marginalistiniam požiūriui į rinkas būdinga sava socialinio veiksmo rinkose koncepcija. Kainos viršenybė derinant rinkas priklausė nuo tam tikros rūšies apskaičiuojančio racionalumo, būdingo rinkos dalyviams. Taigi formalus požiūris į rinkos procesus buvo giminingas tokiam pat požiūriui į rinkos dalyvius – šitai užfiksuota garsiajame Pareto posakyje *homo economicus,*

nusakančiame tam tikrą žmogišką „skaičiavimo mašiną" (McCloskey 1994: 48). Pasitelkę šį modelį ekonomistai gali analizuoti, kaip individai paskirsto savo išteklius, siekdami maksimizuoti ekonominę naudą. Nors toks požiūris rodo ekonominę teoriją vis labiau formalėjant, jis buvo grindžiamas tam tikromis filosofinėmis idėjomis. Marginalistų iškeliamas individų gebėjimas apskaičiuoti, kiek ekonominės naudos jie gaus, siejasi su liberaliomis utilitarizmo ir hedonizmo filosofijomis, kurias aptarėme 1-ame skyriuje. Šios doktrinos gėrį kildino iš individo malonumo maksimizavimo, malonumą suprantant kaip naudą, pasitenkinimą, laimę ar tiesiog kančios nebuvimą. Be to, naujoji ekonomikos teorija – ypač jos paryškinami individui naudingi dalykai ir pasirinkimai – pasirodė labai tinkama besiklostančiai vartotojų visuomenei analizuoti, kur vartojimas pamažu darėsi pagrindine ekonomine veikla (žr. Slater 1997a).

Ribinė naudingumo teorija grindžiama paprasčiausiu teiginiu apie žmogaus veiksmą: individai mainosi gėrybėmis, siekdami maksimizuoti savosios naudos visumą. Ekonominį elgesį valdo troškimas maksimizuoti naudą (arba, vartojant hedonistinius terminus, malonumą) ir minimizuoti nenaudą (arba skausmą). Nors mūsų troškimams dažniausiai nebūna ribų, tiems troškimams patenkinti turimi ištekliai paprastai būna riboti, todėl žmonių troškimą siekti savo naudos varžo turimų priemonių stoka. Stokos (gėrybių, laiko, išteklių) varžomas individas privalo rinktis iš galimų pasiekti tikslų. Todėl ekonomikos teorija analizuoja tą formalaus racionalumo rūšį, kuria žmonės paskirsto ribotus savo išteklius, siekdami aprėpti kuo daugiau trokštamų įgyvendinti tikslų. Toks apibrėžimas kyla iš šių prielaidų:

1. Individams būdinga norai, kuriuos galima suskirstyti pagal svarbumą.
2. Vyrauja stokos sąlygos, kitaip tariant, ištekliai individo troškimams patenkinti yra riboti.
3. Individai tokiomis stokos sąlygomis renkasi siekdami sau didžiausios naudos.

Skyriaus pradžioje pažymėjome, kad ekonomikos teorija, kaip pasirinkimo nepritekliaus sąlygomis tyrimas, neapsiriboja (nei iš principo, nei praktiškai) vien rinkų tyrimu. Vis dėlto individo naudos maksimizavimo modelis ypač gerai tinka rinkos aplinkybėms, mat visoms joms svarbiausia yra kainos orientyras. Šiame modelyje ekonominis pasirinkimas iš esmės laikomas apskaičiavimo procesu. Kai pakeliui į darbą užeinu į kavinę, turėdamas kišenėje 1 svarą, galiu rinktis ramunėlių arbatą, laikraštį ar labai stiprios kavos puodelį. Ekonomistas svarstytų taip: rinkdamasis iš šių galimybių, aš svarstau prekių naudingumą kainos atžvilgiu. Atkreipkite dėmesį, kad čia naudingumas – tai formali ir santykinė priemonė įvairių tų dalykų teikiamam pasitenkinimui išreikšti. „Naudingumas“ nenurodo ypatingo malonumo, kurį teikia didelė kofeino dozė, gerosios žolelių arbatos savybės arba sporto puslapių rašiniai. Veikiau jis ganėtinai abstrakčiai apibūdina kiekvienos prekės gebėjimą patenkinti mano asmeninius troškimus. Tai leidžia man rinktis iš dalykų, kurie šiaip jau nėra lygintini.

Tarkim, aš nusprendžiu išleisti 1 svarą ramunėlių arbatai ir laikraščiui. Jei darome prielaidą, kad siekiu didžiausios naudos, tai galima spręsti, kad toks derinys man atrodo naudingesnis. Tad apie asmeninius norus ir subjektyvias vertybes sprendžiama pagal tai, kokiam objektyvaus vartotojo poreikiui buvo

atiduota pirmenybė, kitaip tariant, pagal faktinius pasirinkimus, kuriuos galima nustatyti iš individų elgesio rinkoje. Šitaip ribinio naudingumo teorija aiškiai atskiria vertę ir kainą. Klasikinė politinė ekonomija visomis išgalėmis stengėsi nustatyti medžiaginės prekių vertės ir kainų, kurių tos prekės buvo vertos rinkose, santykį, o ribinė ekonomikos teorija iš esmės apsieina, net neketina šito daryti. Vertė nėra medžiaginis ar objektyvus veiksnys, nustatomas pagal gamybos sąnaudas ir atsispindintis „natūralioje" prekės kainoje. Vertė suvokiama subjektyviai – nelygu tos prekės vartotojai. Tad šiuo požiūriu ankstesnis bandymas pagrįsti kainos vertes buvo nevykusi pastanga paaiškinti ekonominius reiškinius (kainas), remiantis neekonomine sąvoka (vertė). Grubiai sakant, prekės rinkoje yra vertos tiek, kiek kas nors yra pasirengęs už jas sumokėti. Ekonomikos teorija negali nieko pasakyti apie vertę, ji tik teikia formalių būdų analizuoti, kaip tos kainos nusistovi.

Ribinis mąstymas

Vadovavimasis kaina kildina ypatingą racionalią, apskaičiuojančią rinkos veikėjų elgseną. Iš esmės racionalaus apskaičiavimo modelis yra grindžiamas žmonių „ribiniu mąstymu". Kitaip tariant, ekonominiams sprendimams būdinga siekti ribinių sąnaudų ir gaunamos naudos kompromiso. Nors ribinius skaičiavimus ekonomikos teorija taiko daugybei veiklos sričių, pradedant darbo produktyvumu ir baigiant apmokestinimo koeficientais, vis dėlto jas galima suvesti į pamatinį ribinio naudingumo modelį. Įsivaizduokite, kad ekonominiai pasirinkimai yra savotiškas „aukcionas". Tarkim, aš einu į turgų, norėdamas įsi-

gyti padėvėtą automobilį. Pirmoji mano pasiūlyta kaina – 500 svarų. Kylant siūlomoms kainoms, aš pasiūlau 600, paskui – 750 svarų. Tačiau kainai pasiekus 800 svarų ribą aš jau nebeketinu siūlyti savo kainos, nes dabar automobilis man per brangus, palyginti su nauda, kurios tikiuosi jį įsigijęs. Esminį savo skaičiavimo veiksmą atlieku ties 750 ir 800 svarų riba – paskui aš pasitraukiu iš rinkos. Kitas būdas įsivaizduoti tokius skaičiavimus yra ribinio pajamų naudingumo pavyzdys. Nedideles pajamas gaunančiam žmogui, tarkim, kurio pajamos yra valstybės skiriama bedarbio pašalpa, – kiekvieno papildomo svaro ribinis naudingumas yra didesnis, negu žmogui, kurio pajamos yra 100 000 svarų: galima sakyti, mažesnes pajamas gaunantiems kiekvienas svaras *labiau vertingas*. Mažesnes pajamas gaunančiam žmogui papildomų pajamų ribinis naudingumas gali būti vertas į jas įdėto darbo (arba nenaudingumo), palyginti su daug uždirbančiu, kuris „nesikeltų iš lovos“ dėl mažiau kaip 500 svarų per dieną. Šiuo atžvilgiu ribinis prekės naudingumas yra susijęs su paskutiniu jos suvartojamu vienetu, 60 svarų per savaitę uždirbančiam žmogui ribinis paskutinio 1 svaro naudingumas bus palyginti didelis. Nors tam, kuris uždirba 2000 svarų per savaitę, ribinis paskutinio 1 svaro naudingumas bus palyginti mažas. Kuo daugiau suvartojama tam tikros prekės, tuo mažesnis jos ribinis naudingumas – pirmasis šokoladinio torto gabalėlis yra skanesnis už penktąjį. Apskritai didėjant prekės pasiūlai, jos naudingumas nusmunka iki, Jevonso žodžiais, pasitenkinimo arba „soties“ taško.

Vis dėlto ši mąstymo idėja nevisiškai paaiškina pasirinkimo procesą. Juk prekės ar paslaugos kainą individui nulemia dar ir tai, ko jis privalo atsisakyti, kad ją įgytų. Dvigubo kavos puodelio kaina gali būti 1 svaras, tačiau man į šią kainą įskaityta ir

ramunėlių arbata bei laikraštis, kurių nusprendžiau atsisakyti. Tai yra alternatyviosios sąnaudos (kartais vadinamos ribiniu nenaudingumu) įsigyjant prekę. Kai skaičiuoju kavos puodelį, kofeino dozės naudą lyginu su jo pinigine kaina ir alternatyviomis sąnaudomis. Nenaudingumo teorija iš pradžių buvo taikoma ne tik vartotojų veiklai, bet ir skirtingų gamybos veiksnių pasiūlai bei kainai. Pavyzdžiui, marginalistų manymu, darbo užmokestį (darbo kainą) iš dalies nulemia nenaudingumas, apimantis darbininko aukojamą laisvalaikį – tai nenykstantis Adamo Smitho požiūrio, jog darbas esąs nepageidaujama našta individo laisvei, paveldas. Panašiai ir investuotojams atitenkantis pelnas (kapitalo kaina) atspindi nenaudingumą – investuojant tenka trumpam atsisakyti panaudoti pinigus tiesioginiam vartojimui, be to, viskuo rizikuojama. Šią Senioro išplėtotą idėją Marxas savajame *Grundrisse* viešai iškritikavo už mintį esą „kapitalistas irgi aukojasi, aukoja susilaikymą, mat užuot iškart suvartojęs savo produkciją, jis praturtina save“. Pats Marxas buvo visiškai tikras, kad tai „Senjore tūnantis šykštuolis džiaugiasi savo susilaikymu“ (Marx 1977: 368–369).

Pažymėtina, kad naudingumo teorija tegali paaiškinti tik kainos susidarymą, esant konkrečių produktų (vandens, ramunėlių, kavos iš automato) paklausai. Ji negali paaiškinti pačių produktų paklausos. Šiuo atžvilgiu naudingumo teorija nėra „pravartumo“ teorija; ji aiškina, ne kodėl žmonės subjektyviai vertina tam tikras prekes, o tik – kaip vertė įgauna kainos išraišką. Į subjektyvias priežastis, kodėl man patinka ne kava, o arbata, ekonominiame modelyje neatsižvelgiama. Pasirenkant išreiškiamos arba atskleidžiamos visos įmanomos žinios apie tai, kam aš teikiu pirmenybę. Prekės naudingumas atitinka kiekvieno individualaus tos prekės vartotojo teikiamą pirmenybę.

Tokios individualios preferencijos susiformuoja privačiai, už mainų aplinkos, jos iš esmės subjektyvios, ir šiuo atžvilgiu individų jokiu būdu negalima lyginti. Naudingumo samprata yra itin formali: ji abstrahuoja skirtingus ir atsitiktinius žmonių poreikius bei norus ir paverčia juos maksimizacijos logika.

Ribinio naudingumo teorijoje, analizuojant individo apskaičiavimą ir pasirinkimą, buvo išplėtota tiksli, formalistinė metodologija. Neįmanoma nieko sužinoti apie privačių pirmenybių susiformavimą tiek asmeninio skonio, tiek galinčių turėti įtakos išorinių veiksnių atžvilgiu; empiriškai nustatomos vien objektyvios rinkoje atliktų pasirinkimų pasekmės – kitaip tariant, individų elgesio, kuriuo jie demonstruoja „atskleistas pirmenybes", rezultatai. Ši metodologija yra pozityvistinė, nes gvildena tik išorinius žmogaus veiksmo požymius. Žmogaus veiksmo supratimas, – šiuo atveju veikla rinkos aplinkoje – yra bihevioristinis, nagrinėjantis tam tikrą seriją reakcijų (paklausa) į stimulus (kainos pokyčiai), kurie yra stebimi, apskaičiuojami ir numatomi.

Šiuo atžvilgiu ekonomikos teorijai iškyla socialiniams mokslams įprasta problema, kurią galima pavadinti profesiniu veikiančių žmonių tyrinėjimo pavojumi. Kyla klausimas, kaip formalios metodologijos, taikomos žmogaus veiklai tirti, siejasi su normatyviniais požiūriais į žmogiškąją prigimtį ar motyvaciją. Įtakingų ankstyvojo marginalizmo teoretikų Williamso Stanley Jevonso ir Vilfredo Pareto išsakyta mintis, kad individai rinkdamiesi apskaičiuoja pasirinkimo naudingumą, nebuvo vien įtikinama analitinė priemonė. Jevonsas buvo ištikimas Benthamo pažiūroms apie utilitaristinį malonumo ir skausmo skaičiavimą, o Paretas manė, kad jo *homo economicus* modelis atitinka žmogaus psichologiją. Kainos skaičiavimai, padedantys su-

klasifikuoti pirmenybes ir paskirstyti išteklius, nėra vien efektyvus veikimo rinkose būdas – taip esą pasireiškianti racionali žmogaus prigimtis. Manyta, kad ši idėja galioja bet kokiai konkrečiai socialinei ir istorinei aplinkai. Žmonės apskritai elgiasi, kaip liepia jiems malonumo ir skausmo santykio skaičiavimas, skatinantis maksimizuoti subjektyvią naudą.

Taigi marginalistinis perversmas, ekonominę analizę nukreipęs į rinką, įtvirtino ir tam tikrą rinkos dalyvio sampratą. Šiuo atžvilgiu marginalistai plėtojo itin formalius požiūrius į rinkas ir kaip tvarkos sistemas, ir kaip atstovavimo vietas. Pamatiniai marginalizmo principai – rinkos pusiausvyra ir individualus pasirinkimas – padėjo pamatus neoklasikinei ekonomikos teorijai, kuri tapo vyraujančia XX a. paradigma. Sykiu toje disciplinoje buvo paskatinti kritiški ir ilgalaikiai ginčai. Tad dabar mes ir panagrinėsime kai kuriuos svarbesnius kritinius požiūrius, daugiau dėmesio skirdami tvarkos ir atstovavimo klausimams.

Konkurencija ir rinkos procesas: austrų požiūriai

Nors ribinio naudingumo teorija padėjo pamatus neoklasikinei srovei, įsivyravusiai XX a. ekonomikos teorijoje, tačiau ją kildina trys atskiros mokyklos: britų mokykla, siejama su Jevonsu ir Marshallu, Lozanos universitete susiformavusi Šveicarijos mokykla, kurią išgarsino Walrasas ir Paretas, bei Carlo Mengerio, Ludwigo von Miseso ir Friedricho von Hayeko iškelta Austrijos mokykla. Pastaroji ekonominės minties atšaka savo plėtojamais požiūriais į rinkos procesus daugeliu reikšmingų aspektų išsiskyrė iš besikuriančios naujosios ortodoksijos. Tiek austriškasis, tiek neoklasikinis požiūris laiko rinką efek-

tyviausia išteklių ekonominio paskirstymo ir koordinavimo priemone. Walraso koncepcijoje apie rinkos kliringą (atsiskaitymų sureguliavimą) bei pusiausvyrą – pasiūlos ir paklausos sąveikos būdą, kuriuo optimaliai paskirstomi ištekliai, ryškėjant neoklasikinei perspektyvai, austrų ekonomistai iškelia mintį apie dinaminį konkurencijos ir inovacijos poveikį rinkai. Taigi neoklasikų gilinimuisi į rinkos *pusiausvyrą* galime priešpriešinti austrų susidomėjimą rinkos *procesais* (žr. Kirzner 1973).

Pagal neoklasikinį pusiausvyros modelį tam tikras prekių ir paslaugų kiekis paskirstomas tarp konkuruojančių paklausų, o kaina veikia kaip mechanizmas, tvarkingai išlyginantis šiuos pasiūlos ir paklausos veiksnius. Toks pasiūlos ir paklausos modelis suponuoja rinkos aplinkoje pasklidusią tikslią informaciją – kitaip tariant, manoma, kad rinkos yra skaidrios mainų sistemos jų siūlomų prekių asortimento, kainos, kiekybės ir kokybės atžvilgiu. Lyg įžengiantys į rinką pirkėjai žinotų, kokios prekės yra siūlomos ir kaip svyruoja jų kainos, o pardavėjams būtų aiškios visos jų konkurentų prekių rūšys, kiekis bei kaina. Tobuloje rinkoje kainos mechanizmas vadovauja prekių gamybai ir paskirstymui, nereikalaudamas kontrolės ar įsikišimo. Visada esama alternatyvių pirkėjų ir pardavėjų, informacija – tiksli, o kiekvienas sandoris baigiasi vos tik įvykus mainams.

Austrų principai kitokie – į rinką žvelgiama ne formalaus polinkio į pusiausvyrą, o dinamiškų atsitiktinių konkurencijos procesų požiūriu. Rinkos procesai priklauso nuo konkrečios situacijos, jie neprognozuojami ir, kadangi neįmanoma sukaupti visiškai tikslios visos informacijos, neapibrėžti. Pagrindinis austriškojo požiūrio atstovas XX a. Friedrichas von Hayekas tvirtino, jog „ekonomikos teorija turėtų užsiimti ne stacionariais, nekintamais modeliais, o aiškinti, kaip laikui bėgant ru-

tuliojasi ekonomikos procesas“ (Hayek 1941: 173). Neoklasikinių metodų atstovai, priešingai, yra linkę laiką laikyti paprasčiausiu tvarkos kintamuoju, neleidžiančiu viskam rinkoje įvykti vienu metu. Rinkos mainai – tai momentiniai sandoriai, kuriems nebūdinga jokia svarbi istorija nei ryšys su ateitimi. Rinkos aplinkoje vykstantiems sandoriams svarbu tik esama dalykų padėtis. Nors manoma, kad rinkos mainai paveikia ir visus kitus mainus, tai įvyksta begalinės dabarties sąlygomis – savotiškame sąstingyje, kurį implikuoja pagrindinė pusiausvyros sąvoka.

Atsižvelgdamas į šiuos dalykus, Israelis Kirzneris (1973) aiškino, jog pusiausvyros modeliai netinka apibūdinti rinkos proceso *pabaigai* (o ne optimizavimui): tobula konkurencija verčia daryti išvadą, jog nėra jokios konkurencijos, nes nė vienam rinkos veikėjui nėra akstino keisti esamą padėtį. Tardami tobulą konkurenciją ir visą informaciją esant rinkos pusiausvyros sąlyga, neoklasikiniai modeliai užmirštą esminį dalyką – ir rinkos konkurenciją, ir informacijos kaupimą kildina patys įlaikinantys rinkos procesai. Įsitraukdami į rinkos procesus, veikėjai plečia savo žinias apie tai, kas rinkoje vyksta (bent jau aš žinau, kiek sumokėjau už paskutinį kavos iš automato puodelį), ir jomis remdamiesi daro kitus sprendimus. Kirznerio manymu, tai jau savaime yra konkurencijos procesas, nes rinkos veikėjai įgyja daugiau žinių apie sąlygas bei kitus veikėjus, su kuriais jiems teks susidurti perkant ir parduodant. Pagal austrų teoriją kaina yra pagrindinis informacijos signalas, ji veikia kaip „užuomina“ arba „komentaras“ – *žinių* apie rinkos procesus šaltinis (Hayek 1945). Austrų ekonomistai, ypač Hayekas, labai sustiprino ir suvisuomenino rinkų analizę, atvirai laikydami kainą informacijos signalu ar bendros prasmės sistema, susaistan-

čia rinkos veikėjus, o ne neutraliu, pasiūlą ir paklausą išlyginančiu mechanizmu. Tad rinkos jau gali būti suprantamos kaip informacijos gausūs tinklai – netgi kaip savotiškas pirkėjų ir pardavėjų „pokalbis" (McCloskey 1994). Tiesą sakant, kai kurie teoretikai šią idėją taip išplėtojo, jog ėmė kelti mintį esą ekonomistams tenkantis aiškinimo uždavinys yra lygiai tiek pat interpretacinis ar hermeneutinis, kiek ir matematinis (žr. Lavoie 1990).

Tačiau austrų ekonomistai, gilindamiesi į rinkos procesų dinamiką bei jų atvirumą, nevengė ir klausimų apie rinką, kaip tam tikrą tvarkos būdą. Jų pateikti konkurencinio rinkos proceso variantai įtaigauja sudėtingą, spontanišką tvarką, tačiau tokią, kurios neįmanoma lengvai kontroliuoti. Pavyzdžiui, Hayeko požiūriu, nei neoklasikiniai ekonomistai, nei mėgstantys visur kištis politiniai planuotojai negali nukopijuoti rinkos tvarkos privalumų. Jis pritarė liberalų įsitikinimui, kad laisvi rinkos mainai prisideda prie bendros tvarkos ir interesų harmonijos. Vis dėlto šį padarinį jis priskiria ne abstrakčiam pusiausvyros modeliui, o dinamiškiems procesams, kurių taip lengvai nesumodeliuosi. Rinkos tvarkos neįmanoma nusakyti tvarkingais neoklasikų modeliais – ji yra dinamiška, sudėtinga ir nepaprastai kaiti, net jei galiausiai ir prisideda prie socialinės ir ekonominės harmonijos. Tai nebuvo vien ekonominis argumentas. Liberalas ekonomistas Hayekas laikė rinką svarbiausia laisvos visuomenės institucija, leidžiančia individams siekti tokių tikslų, kokie jiems atrodo reikalingi, taip pat ir apskaičiuoti, kaip geriausiai jie gali laiduoti savo poreikius. Kita vertus, rinkos santykiai yra būdas įvairiems individams susisaistyti tarpusavio santykiais: „Šiandien rinkos santykių tinklo perduodami atgarsiai kaip tik ir susieja bet kurio europiečio ar amerikiečio

gyvenimą su įvykiais Australijoje, Japonijoje ar Zaire“ (Hayek 1991: 299). Tačiau šitai nereiškia, jog ekonominės vertybės ir tikslai nustelbia visas kitas vertybes bei tikslus. Hayekas teigė, jog galiausiai nėra savaiminių ekonominių tikslų; ekonominis veiksmas visada pajungtas neekonominio pobūdžio tikslams, kadangi poreikiai ir troškimai yra egzogeniški (arba išoriški) rinkos aplinkai. Vadinasi, ekonominė veikla apima ribotų išteklių pasiskirstymą tarp konkuruojančių tikslų, kurie patys savaime yra neekonominiai (grįžkime į kavinę, kur mano skaičiavimas yra ekonominis dalykas, tačiau neekonominis yra noras išgerti stiprios kavos). Hayekas grįžta prie Smitho įsitikinimo, kad daugybei individų laisvai siekiant savo interesų įgyvendinimo, randasi spontaniška rinkos tvarka, kuri yra tiek ekonominis, tiek socialinis gėris. Ir Smitho išsakyta „nematomos rankos“ analogija, ir Hayeko požiūris byloja, jog rinkos tvarka yra daugybės individualių veiksmų, o ne kokio pavienio sumanymo padarinys.

Rinkos netvarka

Nors neoklasikinė teorija remiasi statišku rinkos modeliu, o austriškoji ekonomikos teorija grindžiama dinamiška rinkos proceso samprata, abi rinką laiko veiksmingu ir iš esmės savireguliuojančiu koordinavimo būdu. Šia idėja grindžiamas abiejų teorijų tvirtinimas, jog rinkos yra veiksmingos ekonominės tvarkos sistemos. Vis dėlto šiuolaikinėje ekonomikos teorijoje esama reikšmingos kritikos, nukreiptos į tam tikras rinkos *netvarkos* apraiškas, kitaip tariant, tam tikrus rinkos trikdžius, kurie pakerta ekonominio paskirstymo veiksmingumą ir nešališku-

mą. Rinkos sutrikimų koncepcijos suabejoja dviem pačiais svarbiausiais rinkos veiksmingumo principais: konkurencija ir informacija. Jos taip pat byloja apie platesnį rinkos procesų *socialinį neveiksmingumą* išorinių sąnaudų, būdingų įvairioms ekonominės veiklos rūšims, atžvilgiu. Taigi plačiąja prasme rinkos sutrikimus galima suvokti kylant dėl netobulos konkurencijos, nepakankamos informacijos bei išorinių poveikių.

Tai nėra vien formalus argumentas apie rinkų veikimą. Jis apima platesnius rinkos procesų socialinio poveikio bei jų politinio reguliavimo klausimus. 5-ame skyriuje kalbėsime apie esminę šių argumentų reikšmę diskusijoms dėl valdžios kišimosi į rinkos ekonomiką apimties. Austrų ekonomikos teorija, ypač Hayeko, gynė požiūrį, jog rinkos išteklius paskirsto veiksmingiau nei ekonominis planavimas. Šiuo atžvilgiu planuotojams niekada nepavyksią nukopijuoti to veiksmingo būdo, kuriuo kainos – konkurencijos ir informacijos signalai – valdo ekonomikos procesus. Josephas Stiglitzas (1994), reaguodamas į akivaizdžią laisvosios rinkos modelių „pergalę" prieš socialistines alternatyvas paskutiniaisiais XX a. dešimtmečiais, grįžta prie šios temos ir duoda atkirtį tokiems teiginiams. Stiglitzas prieštarauja minčiai esą neoklasikiniai modeliai kažkokiu būdu pritarią ar paaiškiną liberalaus kapitalizmo sėkmę. Jis pažymi, kad sėkmingai veikiančios ekonomikos grindžiamos ne laisvos rinkos sistema – jos dažniausiai mišrias ekonomikas derina su plataus masto valdymu (4). Po tokio gambito seka kritiškas rinkos sutrikimų vertinimas bei neoliberalios rinkos retorikos kritika – ta retorika ir kuria ekonomikos valdymo taisykles.

Problema ta, kad rinkos procesai retai susireguliuoja taip, kad sukurtų formalią pusiausvyrą arba veiksmingai paskirstytų išteklius. Šiuolaikinėje ekonomikos teorijoje vyraujanti para-

digma, – vadinama konkurenciniu, neoklasikiniu, Smitho arba Walraso modeliu, – remiasi begalės firmų ir vartotojų tarpusavio sąveika: visi jie stengiasi maksimizuoti savo naudą konkurencinių rinkų sistemoje (5). Tokį modelį sudrumsčia esminės netobulos konkurencijos ir informacijos problemos. Minėjome, kad tobulos konkurencijos modelis numato rinkoje egzistuojant pakankamą pirkėjų ir pardavėjų kiekį, neleidžiantį sąmokslo ar monopolijos apraiškoms iškreipti kainų. Realiomis rinkos aplinkybėmis tokį modelį retai pavyko ir vargu ar kada pavyks įgyvendinti. Pavyzdžiui, imkim JAV oro linijas aštuntąjį XX a. dešimtmetį arba Britanijos cukraus rinką paskutinįjį XX a. dešimtmetį: kadangi tiekėjų skaičius ribotas, firmos veiksmingai kontroliuoja rinką ir geba išvengti tikros kainų konkurencijos. Standartinio modelio laisvos konkurencijos prielaida yra labai abejotina, turint omenyje firmų suinteresuotumą išstumti konkurentus arba slapta su jais susitarti, siekiant maksimizuoti savo pačių naudą. Šį ganėtinai „racionalų" polinkį į monopolinę kontrolę ilgą laiką tramdė antimonopoliniai arba konkurencijos įstatymai. Rinkos monopolijos pavyzdžiai apima tarpsnį nuo Johno D. Rockefellerio „Standard Oil" kompanijos iki Billo Gateso korporacijos „Microsoft", kuri 2000 m. galėjo pasigirti, jog 90 proc. asmeninių kompiuterių įtaisyta jo vadovaujamos korporacijos programinė įranga. „Microsoft" bandymas pasinaudoti tokiu dominavimu operacinių sistemų srityje ir panašiai įsivyrauti kitoje – Interneto naršyklių – rinkoje baigėsi antimonopoliniais suvaržymais, kuriuos firmai skyrė JAV teismai, argumentuodami, kad tokio pobūdžio veikla yra antikonkurencinė, tad žalinga tiek vartotojų, tiek konkuruojančių firmų interesams. Esmė ta, kad veiksmingą ekonominę tvarką laiduoja ne „standartinės teorijos" rekomendacijos, o reguliacinės

priemonės, įkuriančios ir ginančios konkuruojančias rinkas. Tačiau apie būtinybę įsikišti valstybei rinkos modeliuose retokai kalbama, nesvarbu, kaip plačiai tokį įsikišimą taikytų modernioji rinka.

Netobulos konkurencijos problemos susijusios ir su antrąja rinkos trikdžio forma – nepakankama informacija. Laikantis austriškosios nuostatos, informacijos problemos yra pagrindinis neoklasikinės rinkos teorijos trūkumas. Netobula konkurencija yra nenuoseklios informacijos priežastis, taip pat ir jos padarinys. Šiuo atžvilgiu Stiglitzas iš dalies sutinka su austrų ekonomistų požiūriais į informaciją bei inovaciją, tačiau jis linkęs suabejoti „mitine" kainos, tiek kaip rinkos santykio, tiek kaip informacijos šaltinio, pirmenybe. Daugybė pagrindinių ekonominių santykių, ypač firmose, nėra valdomi kainos (žr. taip pat Williamson 1985). Negana to, firmos ir vartotojai, priimdami ekonominius sprendimus, naudojasi kitokiomis negu kaina informacijos formomis, tai gali būti prekių atsargos, kolektyvinė reputacija, ekonominis „parodomasis efektas", paprastai vadinamas mada arba „noru neatsilikti nuo Džounsų". Stiglitzo teigimu, informacijos problemos ypač aštriai pasireiškia ilgalaikių investicijų ir finansų rizikos atžvilgiu. Ekonominė rizika – netikrumas dėl būsimų rezultatų – yra pagrindinė informacijos problema rinkose. Kainos signalai taip lengvai į šį klausimą neatsako.

Iškėlus netobulos konkurencijos ir nepakankamos informacijos problemas, nebegalima manyti rinkas esant veiksmingas. Taigi standartinis modelis gali pateikti tam tikrą abstrakčios rinkos tvarkos variantą, tačiau pats savaime jis negali pasiūlyti realios rinkos ekonomikos valdymo direktyvų. Šiuo atžvilgiu neoliberalų reikalavimai restruktūrizuoti priešakines kapitalis-

tines visuomenes negali išsilaikyti vien ant neoklasikinių rinkos modelių pagrindo (žr. 5-ą skyrių). Stiglitzas sutinka, kad konkurencija, informacija ir decentralizacija yra patys svarbiausi sėkmingos ekonomikos veiksniai: nors standartiniai rinkos veiksmingumo modeliai *numato* šiuos veiksnius, pačios rinkos nebūtinai juos *sukuria*. Tad vyriausybėms tenka pagrindinis vaidmuo, norint užtikrinti rinkų konkurencingumą ir veiksmingumą, užkirsti kelią karteliams ir monopolijoms, skatinti vartotojų informavimą ir kitus dalykus.

Trečioji, pagrindinė, mūsų įvardyta rinkos trūkumo problema kyla dėl išorinių poveikių – su ja tvarkytis tenka taip pat valdžios veikėjams. Išoriniais poveikiais nusakomi į rinkos kainas neįtraukti ekonominės veiklos kaštai bei nauda. Šis terminas nusako ekonominės veiklos kaštus bei sąnaudas, kurios nefigūruoja rinkos kainose. Jei firma gamybinio proceso metu užteršia vietinio vandens atsargas, tai jau yra išorinės sąnaudos, su kuriom tiesiogiai nėra susijusi nei firma, nei vartotojai. Taip pat jei aš už dyką klausausi netoliese esančiame parke vykstančio koncerto, kurio žiūrovai už tai mokėjo pinigus, šios išorinės naudos (žinoma, jei tas koncertas man patinka) neatsispindi bilieto kaina. Nors šiuo atveju vargu ar galima ką nors man padaryti dėl tokio „zuikio bilieto“, vyriausybė, įsikišdama į rinkos veiklą, pirmiausia ir privalo imtis šios išorinio poveikio problemos – įvesti „teršėjo atsakomybės“ mokesčius ar baudas, taip pat aprūpinti kolektyvinėmis gėrybėmis (nuo apsaugos iki kelių), kai sunku laiduoti, jog tam tikros prekės ar paslaugos teikiama nauda teks vien tiems, kurie pageidauja tiesiogiai už ją mokėti. 5-ame skyriuje dar kalbėsime, jog tokio pobūdžio vyriausybės įsikišimas perša mintį, kad ekonominė tvarka yra lygiai toks pat teisinis ir politinis gaminys kaip ir

rinkos jėgų padarinys. Rinkos yra visuomeninės ir ekonominės tvarkos principai, tačiau jos turi būti suvokiamos ir kaip politinės santvarkos problemos.

Socialinis veiksmas ir rinkos skaičiavimas: ekonominio atstovavimo kritika

Šie kritiniai argumentai skirti tiems, kurie rinką laiko visuomeninės ir ekonominės tvarkos modeliu. Dar galėtume pasidomėti ir ekonominiais argumentais, kurie kvestionuoja rinkos pagrindu sukurtą atstovavimo modelį. Jau sakėme, jog maksimizuojančio, savanaudiško rinkos veikėjo figūra, apie kurią sukasi neoklasikinė ekonomikos teorija, grindžiama siauromis, formalistinėmis arba bihevioristinėmis prielaidomis. Atsižvelgdamas į tai, Weberis tvirtino, jog moderniosios ekonomikos teorijos postuluojamas rinkos veikėjas yra idealus formalaus racionalumo tipas, tinkamas kaip analitinė priemonė empiriniam ekonominiam elgesiui analizuoti (Weber 1949). Weberio ir kitų teoretikų manymu, kyla pavojus šią figūrą laikyti žmogaus psichologijos atspindžiu arba etine žmogaus elgesio norma. Nors individualistinis ekonominės teorijos akcentas yra artimas Weberio sociologijai (žr. Clarke 1982), dėl tos teorijos „nepakankamai socializuoto“ požiūrio į veikiantį žmogų iš esmės ir nesiliauja ginčai tarp siūlančių ekonominius modelius ir teigiančių „pernelyg socializuotą“ individo sampratą, kylančią iš antropologijos ir sociologijos (Wrong 1961; žr. taip pat 4-ą skyrių). Toks požiūris sulaukė griežtos ir pačių ekonomikos teorijos atstovų kritikos.

Taigi reikia klausti, kaip sekasi „ekonominiam žmogui“ (jį

taip pavadino Pareto) atlikti idealaus ekonominio elgesio funkcijas. Senas (1977) ekonominių individo modelių atsiradimą sieja su liberaliosiomis visuomeninės sutarties teorijomis ir tvirtina, kad ekonominis individo variantas, kurį kelia neoklasikinė teorija, stokoja daugumai ankstesnių teorijų būdingo kompleksiškumo. Ekonomikos teorija atsisako etinių ir empirinių problemų, kurias apima visuomeninės sutarties idėjos, ypač gvildenančios individualių interesų ir bendro gėrio ryšį. Iš tikrųjų, ji padeda „matematizuoti" esminiais etiniais ir politiniais laikytus klausimus apie individo elgesio prigimtį ir apie tai, kaip tas elgesys prisitaiko prie kolektyvinės tvarkos. Kaip matėme, liberaliojoje ekonomikos teorijoje nuo Smitho laikų manoma, jog rinkos visuomenėje kolektyvinis ekonominis gėris yra individų savitarpio nauda ir priklauso nuo kiekvieno savanaudiškų interesų besivaikančio individo. Tačiau Senas pažymi, kad tarp individo ir kolektyvo plyti neaprėpiama bendrų interesų – šeimos, firmos, draugų rato, bendruomenės, ekonominės klasės – platybė, o tų interesų galiausiai neįmanoma įsprausti į individualios naudos modelį.

Pabrėžtinas ekonominių naudingumo teorijų dėmesys individo elgesiui ir jo išskirtinumui šiuo atžvilgiu grindžiamas labai jau paprastu individo ir kolektyvo santykio supratimu. Savo aiškinimu Senas siekia parodyti ribotą neoklasikinių modelių biheviorizmą ir sykiu individualiam racionalumui suteikti etinį dėmenį. Jis nurodo į žiedinį ekonominio samprotavimo, pirmenybes (preferencijas) susiejančio su pasirinkimais, pobūdį. Gvildenant ekonominio sprendimo priėmimą, pirmenybėmis aiškinamas elgesys, kuris savo ruožtu laikomas individualios preferencijos išraiška. Samprotaujama maždaug taip: jei, pavyzdžiui, moteris perka pomidorą, tai ekonomistams šis veiks-

mas aiškus – „ji norėjo pomidoro." Tačiau iš kur jie sužino, kad moteris norėjo pomidoro? „Nes jį nusipirko". Pirmiausia toks tautologinis argumentas yra labai silpnas priežastinis socialinio veiksmo aiškinimas. Dar svarbiau tai, kad Senas stengiasi sutraukyti tokį lengva ranka sumegztą individualių interesų ir individualių pasirinkimų ryšį. Subjektyvių interesų neįmanoma imti ir išskaityti iš objektyvaus elgesio. Individo pasirinkimus dar galima suprasti ir kaip išraišką įsipareigojimo kokiam nors reikalui, principams, asmeniui ar grupei, kuris nesutampa su jo privačiais interesais. Seno vartojama „įsipareigojimo" sąvoka kreipia ir į solidarumą, įsitikinimus bei meilę.

Seno įsitikinimu, pasirinkimai, daromi kolektyvinių interesų aplinkoje, pavyzdžiui, šeimos, draugystės ar bendruomenės, grindžiami įsipareigojimo (rūpinimosi, meilės, draugystės ir pan.) logika. Jie išreiškia „etines preferencijas", kurios skiriasi nuo ekonominėje teorijoje įdiegto siauro „subjektyvių preferencijų" supratimo. Čia nėra nieko sudėtinga: asmens individualūs pasirinkimai ne visada kyla iš jo subjektyvių norų. Priimdami sprendimus, žmonės sugeba atsižvelgti ir atsižvelgia į kitus, tad tie sprendimai bent iš dalies paklūsta socialinėms taisyklėms, struktūroms bei konvencijoms. Moralinė argumentacija, normos bei paskatos lygiai taip pat motyvuoja veiksmus kaip ir individualūs interesai. Atsakydamas į formalų ekonominės teorijos racionalumą – ekonominis veikėjas pasirodo esąs nelyg „racionalus kvailys", kryptingai siekiantis savo asmeninės naudos, – Senas įrodinėja, kad individualus racionalumas grindžiamas įvairiais naudingumo skaičiavimais podraug su moraliniais svarstymais. Todėl individas dėl moralinių priežasčių gali nuspręsti, jog tam tikri troškimai yra vertesni už kitus troškimus. Gali būti, kad mūsų įsivaizduojama vartotoja nusipirko

ekologiškai išaugintą pomidorą kaip tik dėl to, jog boikotavo genetiškai modifikuotus produktus.

Vartotojų boikoto pavyzdys rodo, kad etinių preferencijų sritis neapsiriboja vien neekonominio pobūdžio dalykais bei santykiais. Ši sritis apima ir aiškiai ekonominius pasirinkimus, tad skatina permąstyti „ekonominiu racionalumu" grįstą sampratą. Pavyzdžiui, milijonai žmonių apsisprendžia įsidarbinti savanoriškose organizacijose, nors toks darbas paprastai mažiau apmokamas negu analogiškas darbas pelno siekiančiame sektoriuje. Ši „algos auka" simbolizuoja kompromisą tarp potencialiai didesnio darbo užmokesčio ir etinio bei profesinio pasitenkinimo, kurį teikia darbas dėl reikalo, – jam asmuo įsipareigoja, dirbdamas visuomenei naudingą darbą arba tarnaudamas konkrečioms bendruomenėms: „Kaip sakoma (dažnai su liūdesiu), darai tai iš meilės". Vadinasi, tokiam darbuotojui naudingumas, nekalbant apie atlyginimą, neatsiejamas nuo etinių ar socialinių vertybių. Ir, žinoma, milijonai kitų žmonių dirba savanorio darbą apskritai be jokio užmokesčio. Ekonominiai apskaičiavimai, net jei kartais ir atliekami griežtos maksimizacijos pagrindu, taip pat dažniausiai kertasi su kitomis pirmenybėmis, įsišaknijusiomis etikos, emocinių ryšių, socialinių normų ar geismo srityse. Taigi, pratęsiant Seno aiškinimą, galima sakyti, kad bet kokia vertybes kurianti institucija, socialinių santykių sistema ar pažinimo forma, – pavyzdžiui, šeimos, religinės institucijos, bendruomenės, subkultūros ir politiniai sąjūdžiai – taip pat gali duoti naudos. Naivu būtų manyti, jog individai sutaurina savo subjektyvias preferencijas pasirinkdami kokią nors etinę alternatyvą – teikdami pirmenybę ne norui, o būtinybei, – priešingai, meilės, tikėjimo, pareigos, solidarumo ir garbės galima teisėtai siekti kaip naudingų dalykų;

šitai pasakytina ir apie emocinius impulsus, tarkim, pavydą, įniršį, kaltę ir kerštą. Taigi naudingumo nuovokos formuojamos ir susiejamos platesnėse prasmės ir visuomeninės santvarkos sistemose (žr. taip pat O'Neill 1998).

Ironiška, kad ši kritiška naudingumo samprata sugrįžta prie išplėstos neoklasikinės racionalaus pasirinkimo analizės. Gary Beckeris naudodamas savo „ekonominį žmogaus elgesio tyrimo metodą" (žr. Becker 1976), pasitelkia ekonominį pasirinkimo modelį patiems įvairiausiems socialiniams reiškiniams – nuo narkotikų vartojimo ir rasizmo iki meilės ir santuokos – aiškinti. Pagrindinė jo tezė skamba visai paprastai: žmonių sprendimai skirtingose socialinėse srityse gali būti analizuojami, taikant ekonominius racionalaus pasirinkimo modelius. Individualus elgesys – šeimose, darbe, meilėje – gali būti suvokiamas kaip mėginimai maksimizuoti įvairius naudingumo pavidalus. Toks elgesys suvienijamas rinkose, kurios gali būti aiškiai regimos, pavyzdžiui, darbo jėgos rinka, ir numanomos, tarkime, vedybinių partnerių „rinka" (Becker 1991). Tokiose rinkos situacijose individai daro pasirinkimus (galų gale jie negali tuoktis su visais), siekdami daugiau naudos sau patiems. Individo supratimas apie tai, kas naudinga, neprivalo būti racionalus, kad atitiktų Beckerio modelį (jis gali būti etinis, aikštingas ar ekscentriškas, kiek tik tai įmanoma), tačiau pasirinkimai, kuriuos daro žmonės, siekdami šių tikslų, vyksta racionalios maksimizacijos pavidalu. Paskutinįkart sugrįžkime prie rytinės kavos epizodo: aš perku ramunėlių arbatos ir laikraštį. Tarkim, aš iš tikrųjų norėjau išgerti kavos, bet laikraštis tą dieną nuo kiekvieno parduoto egzemplioriaus aukoja dalį labdarai. Viską pasvėrus, man tai pasirodo svarbiau. Arba, tarkim, aš renkuosi laikraštį, nes nenoriu, kad prie mano staliuko prisėstų ir mane

užkalbintų kavinėje esantis kolega. Bet kuriuo atveju – „altruistiniu“ arba „savanaudišku“ – šis pasirinkimas teikia man didesnės naudos. Skaičiavimas – ekonominis, o noras – ne. Remdamasis plačios apimties argumentais, Beckeris įrodinėja, kad ekonominis pasirinkimo modelis turi analitinės vertės ir už „realios“ rinkos aplinkos. Racionalaus pasirinkimo analizė neapsiriboja vien akivaizdžiai ekonominiais klausimais, bet siekia ir nematerialius gyvenimo aspektus – romantiškus santykius, laisvalaikį, vaisingumą ir skyrybas (Becker 1991). Be to, Beckeris tvirtina, kad jo analizė dera tiek rinkos, tiek nerinkos visuomenėms. Racionalaus pasirinkimo modeliai ypač gerai tinka ekonominiams pasirinkimams rinkos aplinkoje, tačiau vien ja neapsiriboja.

Jeigu manysime, kad Beckeris siūlo visa apimančią naudingumo teoriją, lieka klausimai apie formalų individualaus veiksmo racionalumą. Ekonominės teorijos pripažįsta, kad individų racionalumą ir iš jo kylančius veiksmus formuoja konkrečios rinkos aplinkybės bei suvaržymai. Racionalumas dažniausiai būna kiek „apribotas“, kadangi rinkos veikėjai stokoja išsamios informacijos apie tam tikrų veiksmų keliamą riziką arba apie jiems prieinamų galimybių spektrą. Vis dėlto problemą kelia ne vien tai, kad žmonėms dažnai pritrūksta svarbios informacijos, o kad jie priima „iracionalius“ sprendimus net ir tada, kai būna gerai informuoti. Amitai Etzioni (1988) teigimu, individualiam racionalumui dažnai nepavyksta pasiekti optimalių rezultatų. Į asmeninio racionalumo apraiškas įsiterpia ir kitos apskaičiavimo strategijos – „delsimas“, „apsidraudimas“, „bandymų ir klaidų metodas“. Jomis siekiama ne tiek maksimizuoti naudingumą, kiek „išsikapanoti iš sumaišties“. Atskleidęs savo požiūrį į individualaus racionalumo trūkumus, Etzio-

ni ima įrodinėti kolektyvinio racionalumo pranašumus (net ir rinkose). Grupės kognityvinės pastangos gali kompensuoti individo skaičiavimų spragas tiek išsiaiškinant savo norus, tiek pasirenkant jų siekimo būdus. Kaip tik šiuo principu grindžiama kasdienė praktika, kai einant apsipirkti, rinktis būsto ar dalyvauti aukcione, kas nors kviečiamas „į kompaniją“ – manoma, kad tokiose situacijose dvi galvos yra geriau (ir šaltakraujiškiau) negu viena. Taigi individualaus naudingumo maksimizavimo modelis pasirodo esąs racionalesnis už veikiančius žmones, negrabiai bandančius jį įgyvendinti.

Apibendrinimas

Pagrindinės kryptys, plėtotos moderniajame ekonominiame mąstyme, skatino nagrinėti rinkos tvarką, o rinkos veikimą gvildenti pasitelkus techninius suderinimo ir racionalumo modelius. Suprantama, svarstomi klausimai yra ir metodologiniai, ir etiniai. Oliveris Williamsonas pažymi (1985: 391), jog ekonominiais modeliais nepretenduojama pateikti „tikslaus požiūrio į žmogaus prigimtį“, kadangi juos taikant nepaisoma „gerumo, užuojautos, solidarumo ir panašių dalykų“. Priešingai, jie sukonstruoti taip, kad pateiktų empiriškai paneigiamus teiginius. Toks metodologinis požiūris iš esmės paveikė moderniosios ekonomikos teorijos, kaip atskiros socialinių mokslų disciplinos, rutuliojimąsi, ypač paskatino jos polinkį viską matematizuoti, modeliuoti ir prognozuoti. Tačiau visiškai pagrįsta klausti, kokios rūšies žinių galima tikėtis iš ekonomikos teorijos, kaip socialinio mokslo. O gal pakanka užsiimti „žaislinėmis ekonomikomis“ arba idealiais racionalaus pasirinkimo tipais? Falsifika-

vimo teiginiai prieštarauja kitiems argumentams, jog ekonominiai modeliai turėtų siekti „realistinių" žmogaus elgesio vertinimų (žr. Mäki, Gustaffsson ir Knudsen 1993: 7–8). Šias dvi nuostatas nesunku supainioti. Pavyzdžiui, neoklasikinės ekonomikos teorijos kritika aiškiai remiasi klaidingu supratimu esą metodologinė prielaida apie naudingumo maksimizavimą yra iš anksto priimama sąlyga, jog žmonės „išties taip elgiasi".

Čia derėtų pateikti du atsakymus. Pirmiausia reikia pažymėti, jog racionalaus pasirinkimo modeliai – ypač kai jie buvo išplėsti ir apėmė plačias ekonominio bei socialinio veiksmo sritis – patys savaime nepasiduoda falsifikavimo metodologijai. Jeigu manoma, kad visi veiksmai yra maksimizuojantys, tai maksimizavimo prielaidos negalima falsifikuoti. Hipotezė pakliūva į *si omnia nullia** spąstus, – kaip visa ko teorija, ji galiausiai nepaaiškina beveik nieko. Tad darosi sunku aptikti bent vieną socialinio veiksmo pavyzdį, kuris *nebūtų* suvokiamas kaip maksimizuojantis (žr. Boland 1996). Kita vertus, neabejotina, jog spėliojimai, kaip žmonės „iš tikrųjų elgiasi" – ar kaip turėtų elgtis, – retokai nutolsta nuo ekonominės analizės. Šiuo atžvilgiu nevisada paprasta atskirti pozityvius teiginius nuo normatyvinių. Tarkim, Hayekas teigia štai ką:

> Dabartinį nesusigaudymą dėl to, ką iš tikrųjų reiškia Adamo Smitho ir jo bendraminčių individualizmas, bene geriausiai iliustruoja vyraujantis įsitikinimas, kad jie sukūrė „ekonominio žmogaus" vaiduoklį ir kad esą jų išvadas diskredituoja jų išpažįstama visiškai racionalaus elgesio prielaida bei apskritai klaidinga racionalistinė psichologija. Tačiau jie tikrai nesirėmė tokiomis prielaidomis. Arčiau tiesos būtų teiginys, kad, jų požiūriu,

* Jei viskas, tai nieko *(lot.)*. *(Vert. past.)*

žmogus iš prigimties yra tingus, neapdairus ir nerūpestingas ir kad tik aplinkybių verčiamas jis gali būti priverstas savo priemones ekonomiškai derinti prie savo tikslų (1976: 26; 2002: 19).

Hayeko tvirtinimas pakeičia vieną problemą kita: klausimą „kaip geriausiai galime suvokti individo prigimtį?“, pakeičiame kitu – „kokios sąlygos būtinos, kad individas (nesvarbu, kokia jo tikroji prigimtis) būtų priverstas elgtis racionaliai?“ Nors šis klausimas iškyla neišeinant už ekonomikos teorijos ribų, jis tapo ypatingu sociologijos dėmesio objektu. Kitame skyriuje racionalaus veiksmo ir racionalios tvarkos klausimus nagrinėsime pagal klasikinės sociologijos teorijos kontekstą ir pasiaiškinsime, kaip didieji mąstytojai svarstė moderniosios rinkos visuomenės racionalumą ir jos individų prigimtį.

) 3 (

Racionalumas, individas ir visuomeninė santvarka

Įžanga

Dviejuose skyriuose teigėme, kad liberalios utilitaristinės socialinės minties tradicijos, vyravusios ekonomikos teorijoje, vienu metu teigė ir individo elgsenos modelį, grindžiamą racionaliu egoistiniu siekiu, ir rinkos mechanizmų grindžiamą visuomenės modelį, kuriame efektyviai sustyguoti individų veiksmai kuria visuomeninę santvarką. O modernioji socialinė mintis, ypač sociologija ir antropologija, kaip tik ir kilo iš abejonių šiais modeliais. Ar racionalūs, savanaudiški individų veiksmai be niekieno pagalbos gali sukurti stabilią visuomeninę santvarką? O jei ir gali, tai kokia yra tikroji to „racionalumo" prasmė? Daugumos socialinių teoretikų, ypač klasikinės tradicijos, įsitikinimu, rinkos visuomenės tikrovė toli gražu nesutampa su normatyviniais modeliais: tiek visuomenei, tiek pačioms rinkoms, norint išlikti patvarioms, reikalingos socialinės vertybės ir įsipareigojimai, peržengiantys individualius savanaudiškus skaičiavimus. Pristigus tokių vertybių ir įsipareigojimų, rinkos visuomenė pasirodydavo esanti brutali, iracionali ir kamuojama krizių. Kita vertus, kai rinkoms, kapitalizmui ir racionalizacijai iš pažiūros sėkmingai sekėsi priversti moderniuosius socialinius veikėjus elgtis pagal ekonominius ir utilitarinius modelius, rezultatas anaiptol nebuvo proto valdžia ir individo lais-

vė. Atvirkščiai, paversti pavieniais veikėjais, tikrieji individai ėmė suvokti save ne kaip apskaičiuojančius subjektus, o kaip susvetimėjusius, moraliai degradavusius apskaičiavimo objektus.

Šiame skyriuje apžvelgsime svarbiausias klasikinės sociologijos teorijos sroves, kurias paskatino Marxo, Weberio, Durkheimo, Simmelio ir Parsonso mintys. Visų jų supratimu, perėjimas prie rinkos visuomenės kelia svarbiausias socialinės minties problemas, o ne siūlo jų sprendimą. Tai akivaizdu ir visuomeninės santvarkos atžvilgiu – vien ekonomika paremta santvarka kildina krizes bei iracionalumą, ir individo atžvilgiu – supaprastinto asmens sampratos vyravimas rodo modernybės moralinės sumaišties laipsnį.

Marxas

Liberalios socialinės ir ekonominės minties atstovai mano, jog rinkos mechanizmai natūraliai suderina prieštaringus interesus, o Marxas visur mato sistemiškus ir neišnaikinamus socialinių interesų prieštaringumus. Dėl šių sistemiškų prieštaravimų kapitalizmui būdingas ypatingas polinkis į krizes, jis iš esmės yra amorali ir išnaudotojiška visuomeninė santvarka. Abiem atžvilgiais ši santvarka gali būti laikoma visiškai iracionalia. Remiantis šia samprata, rinkai tenka sudėtingas vaidmuo. Kapitalistinį gamybos būdą Marxas nusako pasitelkęs rinką ir *Kapitalą* pradeda aptardamas prekės formą, tą didžiąją paslaptį, su kuria esmiškai susijusi visa modernioji tvarka. Kapitalizmas skiriasi nuo kitų gamybos būdų tuo, kad svarbiausias ekonominio gyvenimo principas yra gamyba rinkai: žmonės gamina konkrečias prekes ne tiesioginiam suvartojimui, o kad pelningai par-

duotų prekyvietėje ir per mainus gautų pridedamąją vertę, išgautą gamybos metu iš darbo. Vadinasi, kapitalistinė visuomenė struktūruojama rinkų tarpininkavimo, kitaip tariant, to fakto, kad nepaliaujamas kapitalo kaupimas visada priklauso nuo kapitalisto sugebėjimo rinkos mainais prekes paversti pinigais.

Nepaisant to, Marxas kalba apie rinką kaip apie „epifenomeną“: pati savaime rinka nėra pagrindinė socialinė tikrovė ar principas, paaiškinantis moderniąją visuomeninę santvarką, o esmingesnių priežasčių pasekmė. Marxas nuolatos įspėja skaitytojus *netyrinėti* rinkos pačios savaime ir laiko rinką tam tikra mistifikacijos ir iracionalumo sritimi. Tie, kas politinių ekonomistų pavyzdžiu rinkas laiko esminiu savo socialinio koordinavimo modelių veiksniu, geriausiu atveju elgiasi nemoksliškai, blogiausiu – užsiima ideologiniais manevrais, kadangi nei rinkos struktūros, nei joje cirkuliuojančios pasiūlos bei paklausos apimties negalima paaiškinti pasitelkus individo preferencijas, sprendimus ar elgseną, nes jos ir išryškėja rinkoje. Atvirkščiai, rinkas ir rinkos elgsenas nulemia už rinkos kylantys struktūriniai apribojimai ir procesai. Tvirtai laikydamasis darbo vertės teorijos, Marxas įrodinėja, kad nors vertė turi būti išgaunama per mainus, mainų procesai negali sukurti vertės. Vertė pirmiausia kyla ne iš subjektyvių pirkėjų bei pardavėjų įvertinimų (kaip kad laikoma neoklasikinėje ekonomikos teorijoje), o iš gamyboje išeikvoto darbo. Veikiant laikinoms konkurencinėms jėgoms, kainos gali nukrypti nuo šių verčių, tačiau galiausiai rinkos funkcionuoja gamybos sukuriamų verčių ribose, ypač visuminė kapitalistinė rinka. Todėl ekonomistams, visą savo dėmesį skiriantiems vien rinkai ir niekam daugiau, būdingas tam tikras fetišizmas – jie rinką garbina, tarytumei ji būtų tikrasis galios šaltinis.

Svarbu ne tik tai, kad į rinką patenkančios vertės kiekis priklauso nuo už rinkos ribų – gamyboje – panaudotos darbo jėgos. Gamybos metu sukurta vertė paskirstoma pagal kapitalistinius socialinius gamybos santykius, kuriuos lemia žmogaus santykis su gamybos priemonėmis – jei žmogus yra jų savininkas, tai gauna kitokią pelno dalį, negu vien darbo užmokestis. Neturintys gamybos priemonių – darbininkai – privalo pardavinėti savo darbą tiems, kuriems tos priemonės priklauso; atskirdami nuo savęs ir perleisdami darbo jėgą kaip prekę, darbo užmokesčio pavidalu jie gauna tiktai dalį sukuriamos vertės, o likusią vertės dalį jų darbdaviai pasisavina pridedamosios vertės pavidalu ar galop pelnu. Darbdavių pelnas ir konkurencinė sėkmė priklauso nuo darbo užmokesčio – juo jis mažesnis, juo didesnė pridedamoji vertė, kitaip tariant, „išnaudojimo koeficientas". Padalijimas į pelną ir darbo užmokestį nėra paprastas kovos ar konkurencijos reikalas, jo taip pat neįmanoma įveikti bendradarbiavimu. Tai struktūrinė paties kapitalizmo savybė, tiksliau pasakius, struktūrinis *prieštaravimas,* kurio padarinys – iš esmės priešiški ir nesutaikomi interesai: darbininkų interesas, – ribotomis išgalėmis spausti, kad būtų didinamas darbo užmokestis, o kapitalistinių įmonių išlikimas priklauso nuo jų gebėjimo didinti atotrūkį tarp darbo užmokesčio ir bendros pagamintos vertės. Terminu „išnaudojimo koeficientas" Marxas formaliai smerkia šį procesą, tačiau jame glūdi aiški moralinė politinė prasmė – kad ir kokie laisvi bei lygūs atrodytų rinkos mainai, kiekvieno individo rinkos galią lemia jo vieta struktūrinės nelygybės sistemoje. Taip yra ne dėl to, kad kapitalistai godūs (nors, suprantama, jie tokie ir yra), o kad pelno normos smukimas daro jų verslą nepatrauklų investicijoms (kapitalas traukiasi į tas sritis, kur didesnis pelnas) arba verčia parduoti

prekes nekonkurencinėmis kainomis. Būdingo rinkos visuomenei neteisingumo ir nelygybės neįmanoma pakeisti gera valia ar rinkos gerinimu: tas neteisingumas ir nelygybė yra sistemiški, jie įveikiami tik revoliuciniu paties kapitalizmo nuvertimu.

Maža to, rinkos valdomos išorinių jėgų ir dar vienu atžvilgiu, kurį perteikia pati rinkoje pasirodančios prekės forma. Prekė vienu metu yra ir vartojamoji vertė (konkretus objektas, pasižymintis specifinėmis savybėmis, galinčiomis patenkinti poreikius), ir mainomoji vertė (mainuose įvertinama abstrakčia pinigine kaina). Kalbant apie visuomenę apibendrintai, visų socialinei reprodukcijai reikalingų dalykų gamyba priklauso nuo to, kaip tinkamai turima visuomeninė darbo jėga paskirstoma reikalingoms gamybos šakoms, kad būtų laiduoti visuomenės poreikiai. Žmonės dirba tam tikrus darbus pasitelkę tam tikras medžiagas (konkretus darbas) tam, kad pagamintų įvairiausius daiktus, kurių būdingosios savybės geba tenkinti poreikius (vartojamosios vertės). Tai „socialiai būtinas darbas"; jis ganėtinai akivaizdus visuomenėje, kur žmonės gamina tai, kas reikalinga tiesioginiams jų poreikiams: koks nors XV a. namų ūkis gali paskirstyti savo kolektyvinę darbo jėgą ir kitus išteklius taip, kad pagamintų konkrečių, būtinomis laikomų prekių. Tokį skaidrų gamybos ir vartojimo ryšį, kuris, Marxo įsitikinimu, būdingas nekapitalistinėms visuomenėms, rinka suskaido ir mistifikuoja. Užuot gaminę vartojamąsias vertes, tiesiogiai atitinkančias jų poreikius, žmonės – tiek kapitalistai, tiek darbininkai, kurių darbo jėgą kapitalistai perka ir priskiria sau, – gamina tokias prekes, kurias galima parduoti rinkoje. Nors šioms prekėms būtina kitų žmonių atpažįstama vartojamoji vertė (kitaip jų neparduosi), gamintojai laiko jas mainomąja verte: prekių vertė kyla ne iš konkrečių fizinių savybių, o iš abstraktaus

pinigų kiekio, į kurį jos gali būti iškeistos. Tokios sistemos sąlygomis rinkoms tiekiamos vertės ir prekės turi būti aiškinamos vien kapitalisto siekiu padidinti mainomąją vertę, o ne noru patenkinti poreikius, sukurti materialinį geros visuomenės pagrindą, skatinti kultūrą ar kokį nors kitą turiningą dalyką.

Taigi rinkas sąlygoja už jų esančios struktūros – pirmiausia socialiniai gamybos santykiai. Šiuo atžvilgiu Marxas plėtojo pagrindinius klasikinės politinės ekonomijos klausimus apie pajamas iš skirtingų nuosavybės formų, apie pelno, rentos ir darbo užmokesčio skirtingumą bei gerovės paskirstymą per socialines klases, o ne per individualius pasirinkimus. Marxo požiūriu, socialinės struktūros yra objektyvūs ir žmonių santykius lemiantys veiksniai, jų neįmanoma suvesti į individualius veiksmus. Todėl Marxui svarbu, kaip šie objektyvūs lemiami veiksniai veikia, nepaisydami nei darbininkų, nei kapitalistų sąmoningumo, kitaip tariant, „jiems už nugaros“, tad tarp rinkos visuomenės regimybės ir tikrovės gali rastis atotrūkis. Kaip tik sąvokomis „susvetimėjimas“ ir „prekinis fetišizmas“ rodoma, kad rinkos kuria sistemiškai klaidingą socialinio pasaulio vaizdą, kuriame prekės įgauna akivaizdžiai antgamtinių galių, gebančių per mainus kurti ir palaikyti viena kitos vertę, o ne jas pagaminusio žmogaus darbo atžvilgiu ar išlaikyti jos tikrąsias ir funkcines vartojimui reikalingas savybes (vartojamoji vertė). Toks nenuovokumas ir iš jo išplaukiantis fetišizmas neva atsakingi už ideologiją ir moderniųjų socialinių subjektų *nepajėgumą* – *contra* liberalizmui – nors kiek aiškiau suprasti savo tikruosius socialinius interesus, jau nekalbant apie racionalų jų įgyvendinimą. Todėl – kaip ir daugybėje Marxo įkvėptų vartojimo kultūros vertinimų (Marcuse 1964; Williams 1980; Williamson 1978) – rinkos visuomenės žmonės tapatina savo inte-

resus su augančiu pragyvenimo lygiu, susiejamu su didesne galia pirkti rinkoje plataus vartojimo prekes. Užuot iš tikro pakėlus žmonių gerovę, jie tik dar labiau smukdomi į klasinius išnaudojimo ir susvetimėjimo santykius, kurių jau net nebesugeba suvokti, juolab – užginčyti: žmonės paaukos savo pačių individualaus darbo kontrolę, kad tik galėtų rinkoje įsigyti dar daugiau vartojimo gėrybių. Negana to, dėmesys vien rinkai apskritai iškraipo klasės sampratą. Laikantis marksistinio požiūrio, rinka paremtos nelygybės analizė (pavyzdžiui, Weberio samprotavimai apie gyvenimo teikiamų progų ir padėties rinkoje santykį) mato tik fragmentišką begalės rinkos padėčių regimybę, todėl išleidžia iš akių pamatinę klasinę struktūrą, kylančią iš dviejų gamybiniams santykiams būdingų akivaizdžiai priešingų padėčių.

Marxo plėtotą esmės ir regimybės santykiu grindžiamą rinkos analizę papildo aiškinimasis, kaip rinkos visuomenės formaliosios vertybės sąveikauja su priešingomis „tikrosiomis" vertybėmis. Marxo įsitikinimu, svarbiausios liberalizmo vertybės – individualumas, racionalumas ir laisvė – susijusios su formaliomis rinkos santykių apraiškomis, tačiau jos nuslepia rinkoje glūdinčią prievartą. Rinkos grindžiamos formaliomis lygybės ir laisvės prielaidomis – nors individai įeina į rinką su skirtingu priemonių bagažu, jie turi lygias teises ir laisves sudarinėti vieni su kitais sutartis. „Lygybė prieš įstatymą" reiškia, kad visokia teisėta ir savanoriškai sudaryta sutartis yra įpareigojanti ir turi būti verčiama vykdyti, nepaisant ją sudariusiųjų visuomeninės padėties. Negana to, jeigu rinkos nelygybės ištaka laikoma ne struktūriškai nepalanki padėtis, o individualaus gebėjimo, prigimties ar galimybės „atsitiktinumas", tai pajamų nelygybė yra pateisinama, kol tik žmonėms laiduojama teisinė

ar formali lygybė, leidžianti įgyvendinti visus turimus individualius sugebėjimus. Vėliau pamatysime, jog šitai pagrindė Durkheimo meritokratinį sumanymą moderniojoje santvarkoje atgaivinti moralinį legitimumą – individų socialinis skirtingumas turi būti laikomas teisėtas tik tada, jei jis grindžiamas ne galimybių, o sugebėjimų skirtumu.

Baumanas (1990: 208–213) labai aiškiai rutulioja šias temas, kalbėdamas apie vartotojų visuomenę. Jo teigimu, moderniojo vartotojiškumo esmė yra gebėjimas kurti tapatybę praktikuojant nevaržomą individualų pasirinkimą – vartojimo kultūra „reiškia galinčių laisvai pasirinkti vartotojų, kurie patys lemia savo visuomeninę padėtį, lygybę“ (p. 210). Toks teiginys atrodo akivaizdžiai ideologiškas, nuslepiantis iš tikrosios gerovės ir galios kylančią nelygybę. Kita vertus, plėtojantis istorijai rinka šiai nelygybei suteikia egalitarines prielaidas, kurios išties gali įgauti tikros galios, ypač teisinės. Svarbiausia, kad rinka destabilizuoja statusu paremtas sistemas (žr. taip pat Turner 1988):

> Rinkai patinka pajamų ir gerovės nelygybė, bet ji nepripažįsta rangų. Ji nuvertina visas nelygybės priemones, išskyrus etiketes su nurodyta kaina. Prekės turi būti prieinamos visiems, kurie išgali sumokėti jų kainą. Gyvenimo būdus – *visus* gyvenimo būdus – gali nusigriebti kiekvienas: kas pirmesnis, tas gudresnis. Perkamoji galia yra vienintelis rinkos pripažįstamas titulas. Kaip tik dėl šios priežasties rinkos valdomoje vartotojų visuomenėje nepaprastai padidėja pasipriešinimas visoms kitoms, priskirtoms nelygybės rūšims. <...> Nenugalima rinka, grindžiama socialinės diferenciacijos kriterijų galia, regis, sutriuškina visus jos konkurentus: negali būti jokių prekių, kurių neįpirktų pinigai (Bauman 1990: 211).

Taigi idėja klubų ar viešųjų įstaigų, į kuriuos neįleidžiamos moterys ar spalvotieji jų lyties ar rasės, o ne galėjimo užmokėti pagrindu (nors šie du dalykai mūsų seksistinėse ir rasistinėse visuomenėse yra aiškiai susiję), atrodo it prakeiksmas liberaliajai rinkos ideologijai. Iš tikrųjų kapitalizmo raida pasižymėjo laipsnišku formalių teisių išplėtimu realių netekčių fone. Kuo turėtume laikyti šį išplėtimą – pirmiausia perkamųjų galių įsigalėjimu politinių galių atžvilgiu, vertelgiškumo įsivyravimu socialiniuose santykiuose, – tai jau kita kalba. Marxui pirmiausia rūpi šias formalias rinkos santykių ypatybes pateikti kaip kritikos išeities tašką: jo tikslas yra nagrinėti rinkos visuomenę, remiantis jos pačios laisvės ir lygybės pažadais, taip pat įvertinti jos gebėjimą tuos pažadus įvykdyti. Kita vertus, patys tie pažadai suprantami kaip socialiai veiksmingi arba naudingi galiai palaikyti. Marxas formalią rinkos laisvę ir lygybę laiko „buržuazinėmis“ todėl, kad jomis mėgautis ir naudotis gali tiktai turintys realią ekonominę galią (buržuazija), taigi jos padeda palaikyti buržuazinio sluoksnio interesus. Sykiu laisvė ir lygybė pateikiamos kaip universalios vertybės, išreiškiančios visuotinį interesą, – tačiau šis tvirtinimas įgauna prasmės tik rinkos santykius nukėlus nuo klasinio pamato (o marksistinėje teorijoje šitai neįmanoma).

Todėl rinka, Marxo teigimu, yra mistifikacijos vieta. Ji užtemdo kapitalizmui būdingus struktūrinius prieštaravimus. Tačiau kapitalistinės visuomenės jose glūdinčius prieštaravimus ir regi pasireiškiant rinkoje ekonominių krizių pavidalu. Formaliu požiūriu Marxo mikroekonomika – vienodomis sąlygomis rinkoje vykstančių procesų modelis – ne itin skiriasi nuo bet kurio kito politinio ekonomisto sukurto modelio. Nors Marxo teorijoje rinkos elgsena individo lygmeniu laikoma ra-

cionalia, vis dėlto rinkos rezultatai gali būti labai iracionalūs formaliu požiūriu ir sukelti nekokius padarinius kapitalistinės reprodukcijos atžvilgiu. Rinkos atlieka gamybos ir vartojimo tarpininko vaidmenį, tad jų derinimas erdvėje ir laike visada yra trapus ir neprognozuojamas ar net apskritai atsitiktinis dalykas. Kapitalistinės gamybos galimybes nulemia rinkos sunaudotini dalykai, kitaip tariant, tai, ką žmonės gali pirkti ir pirks, nes prekės gaminamos rinkai. Vis dėlto gamybos apimtis, kaip matėme, nulemia ne rinka, o socialiniai gamybos santykiai, nuo kurių priklauso ir poreikio turinys, ir jo apimtis konkrečioje istorinėje visuomenėje. Bendrą socialinio poreikio lygį Marxas susieja su darbo jėgos reprodukcija ir su vartojimo standartu, kurį kildina iš klasių kovos ir klasinių jėgų pusiausvyros gamybos santykiuose (žr. Rowthorn 1980). Kita vertus, toks poreikis tampa pinigais grindžiama mokiąja paklausa, kurios apimtį lemia darbo jėgos gaunama pagamintos vertės dalis. Šitai nusako išnaudojimo koeficientas, o procesas analizuojamas pasitelkus pridedamosios vertės dėsnius: kapitalistiniai gamybos santykiai yra tokie, kad darbininkai, kaip klasė, *niekada* negauna visos savo darbo vertės – ta vertė padalijama jiems ir gamybos priemonių savininkams kapitalistams. Toks yra *sisteminis* kapitalizmo ypatumas. Taigi darbininkai, kaip klasė, niekada negali nusipirkti ir suvartoti visko, ką yra pagaminę. Marxo manymu, ši perprodukcijos ir nepakankamo suvartojimo problema struktūriškai būdinga kapitalizmui, todėl jis atmeta ir plačiai paplitusią prielaidą, išreikštą optimistiniu Say dėsniu, kurio laikėsi vyraujančios srovės ekonomistai nuo Smitho laikų, – tikėta, kad rinkoje visada automatiškai nusistovi reikalinga efektyvi paklausa visoms rinkai pateikiamoms prekėms. Įrodinėjama (bent jau tą daro Say) remiantis mintimi, kad vertė, išmokama

atlyginimų pavidalu kaip sąnauda, prilygsta pagamintų prekių vertei. Tarp pesimistiškai nusiteikusio šio „dėsnio" neigėjų yra Malthusas, Marxas ir didžiausią poveikį padaręs Keynesas, – jų supratimu, didžioji dalis vertės neišmokama kaip darbo užmokestis, o greičiau pelno pavidalu paverčiama santaupomis ir investicijomis. Taigi ši vertė netampa veiksminga paklausos atžvilgiu, todėl visada galima tikėtis, jog tikroji paklausa pagamintiems produktams bus nepakankama.

Marxui, gvildenusiam visuminę kapitalizmo sistemą struktūriniu požiūriu, šitie dalykai atrodė akivaizdūs. Individų ir firmų lygmenyje, „konkurencijos lygmenyje" vaizdas visiškai kitoks. Viena vertus, firmos skatinamos plėsti gamybos jėgas ganėtinai neribotu būdu: jos siekia sukaupti mainomosios vertės, todėl nuolatos atnaujina gamybines technologijas ir gamybos organizavimą, atrasdamos arba išrasdamos naujas vartojamąsias vertes (tarp jų ir naujas žaliavas), didindamos produktyvumą, o sykiu ir išnaudojimą. Šiame vajuje firmas varžo ne tiek vartojimo paklausa *per se,* kiek jų kapitalas ir techninės galimybės. Jeigu firmos nepaliaujamai neplėtos gamybos pajėgų, jų konkurentai nusiraškys visą produktyvumo prieaugio derlių bei rinkos pranašumus (žemesnės kainos, geresnės prekės, naujos vartojamosios vertės) ir išstums jas iš verslo. Kita vertus, sulig kiekvienu gamybos pajėgų sąlygotu produktyvumo prieaugiu, kurį laimi maniakiškai pelno besivaikanti firma, gamybos santykių kova padidina išnaudojimą, vadinasi, sumažina rinkos paklausos apimtį. Marxas teigė, jog visos firmos savo darbininkus laiko darbininkais (kurių atlyginimus reikia mažinti), o visų kitų firmų darbininkus laiko vartotojais (kurių perkamąją galią būtina didinti kartu su gamybos plėtra). Tiesa ta, kad kapitalistinei visuomeninei santvarkai būdingas esminis ir

sistemingas polinkis į krizes, kurio apraiškos yra verslo ciklai ir pačios krizės. Nors gamybos išplėtimas ir perkamosios galios apribojimas išnaudotojiškais gamybiniais santykiais yra vieno ir to paties proceso aspektai, rinkoje jie rutuliojasi kaip pavienės galios. Pridedamosios vertės siekiantys kapitalistai nepaliaujamai stumia gamybą už prekių mainų ribos, bet jie tai patiria kaip išorinį suvaržymą, kuris išryškėja – didelei jų nuostabai – tada, kai jie suvokia paprasčiausiai nebegalį parduoti visų pagamintų prekių, kadangi rinkoje nebepakanka perkamosios galios. Vis tobulesniam darbo pasidalijimui ilginant gamybos grandines, rinkos tarpininkavimas darosi nesuprantamas ir ištęstas. Taigi pagal Marxo *Kapitale* pateiktą nepaprastai išsamų prekybos krizių aprašymą gamybos priemonių firmos išsilaiko, plėsdamos savo pajėgumus numanomo vartojamųjų prekių firmų poreikio atžvilgiu, o jų žlugimas išryškėja tik tada, kai vartotojų paklausa konkrečioje rinkoje jau būna visiškai išsekusi.

Šis specialus pavyzdys iš Marxo veikalo rodo tokį požiūrį į rinkų ir visuomenės santvarkos sąveiką, kuris negrįžtamai nutolęs nuo Smitho ir prigimtinės interesų harmonijos. Marxo įsitikinimu, galima įsivaizduoti sisteminę ir dėsningą visuomeninę santvarką, kuri savaime linksta į krizes ir yra pasmerkta žlugti; tas vaizdinys grindžiamas rinkos, kaip socialinės ekonominės integracijos ir reprodukcijos mechanizmo, supratimu. Rinka nėra paprasčiausia racionalios ar elegantiškos konkurencijos *(doux commerce)* nei desperatiško konflikto sritis – ji apima daug daugiau: rinka yra *prieštaravimo* vieta, tiesą sakant, prieštaravimų, kurie deramai suprantami tik kaip gilesnių, fundamentalesnių ir iš esmės prieštaringų „principų“ (išnaudojimu grindžiamų gamybinių santykių) apraiškos. Ir garsusis Marxo posakis esą kapitalizmas rutuliojasi be pačių

kapitalistų žinios, ir apskritai jo domėjimasis objektyvių klasinių interesų ir subjektyvaus socialinės padėties (ne)supratimo skirtumu šiuo atveju atlieka dvejopą funkciją. Marxas įrodinėja, kad konkurencinės jėgos, kurių aplinkoje socialiniai veikėjai turi dirbti, iš tiesų yra objektyvios ir išorinės jų atžvilgiu: *yra* toks dalykas kaip visuomenė ar, dabartinio sociologo požiūriu, socialinė struktūra, kuri nebūtinai prasmingai aiškintina individualiais veikėjais, ką jau kalbėti apie tai, kaip *tie* veikėjai ją supranta. Kita vertus, esama veikėjo racionalumo ir sistemos racionalumo perskyros, o ji nėra mechanizmas, kuris įprastai paverčia veiksmus racionaliais kolektyviniais rezultatais. Techninis racionalumas individualaus socialinio veiksmo lygmenyje – visas tas efektyvus, skaičiuojantis, metodiškas savanaudiškumo siekimas – gali pasirodyti visiškai iracionalus ir pavojingas kolektyviniame arba sisteminiame lygmenyje. Smithas siekė parodyti, jog visokio racionalumo primetimas veikėjams sugriaus prigimtinę interesų harmoniją, kylančią iš jų lokalaus racionalaus veikimo; Marxo tikslas – parodyti, kad iracionalios socialinės sąlygos, kurių aplinkoje jie siekia sau naudos – nors ir racionaliai, – duos iracionalių rezultatų.

Taigi, Marxo įsitikinimu, rinkai būdinga sistemiškos krizės, mistifikavimas ir išnaudojimas. Priešingai negu teigia liberalizmas ir liberalioji ekonomikos teorija, rinka iš esmės individą nuvertina, o ne jį išlaisvina ar suteikia jam galių, tiesą sakant, rinkoje individai – ypač darbininkai – visiškai praranda tikrąją individualybę (Marx 1959 [1844], liet. 1986). Svarbiausia tai, kad Marxas autentišką individą susieja su žmonijos „rūšiškumu“, kitaip tariant, jo pamatine žmogiška prigimtimi. Jis tai apibūdina kaip *praktiką* arba kūrybišką darbą, kuriuo žmonės gali perkeisti objektyvų juos supantį pasaulį pagal savo porei-

kius, vaizduotę ar intelektualinius sugebėjimus (gamybos jėgos). Vyraujant kapitalistiniams gamybos santykiams, žmonės atitolinami nuo jų pačių ir jų artimųjų, praktiką paverčiant darbu – abstrakčia darbo jėga, parduodama (tiesiogine to žodžio prasme „nutolinama") rinkoje kaip prekė. Tokiomis sąlygomis darbininko darbas – jo tikrosios savasties šaltinis – parduodamas tiems, kurie turi savo rankose gamybos priemones. Tas priemones valdantys pajungia darbininką savo tikslams ir gamybos procesams, kuriems darbininkas beveik neturi arba išvis neturi jokios galios. Vyraujant išnaudojimui darbininkas neatgauna visiškos savo darbu sukurtos vertės. Darbininkų darbas įtraukiamas į darbo pasidalijimą, tad jie atlieka tik tam tikras užduotis, todėl negali susitapatinti su visu darbo procesu, vadinasi, neįstengia atpažinti darbo produkto kaip savo pačių praktinės veiklos vaisiaus. Negana to, jie nutolinami nuo savo bendradarbių, nes yra atomizuoti individai. Pagaliau jų darbo produktas jiems neatrodo esąs jų darbo vaisius dėl to, kad jie susiduria su tuo produktu tik rinkoje kaip su kažkokiu dalyku, pasirodančiu tarsi iš niekur, siūlomu už neįperkamą kainą ir pateikiamu vartojimo atžvilgiu, kuris jau yra socialinis dalykas, rinkų tarpininkavimo atskirtas nuo gamybos. Taigi kapitalistiniai gamybos ir rinkos tarpininkavimo santykiai suardo patį praktinės veiklos procesą, kuriame individai tampa savimi ir gali suvokti save kaip individus.

Lyg to dar nebūtų gana, Marxas individo nuvertinimą rinkos visuomenėje dar supranta ir kaip poreikių bei vartojimo dalyką. Utopinė jo praktinės veiklos samprata nėra vien darbo klausimas – ji apima sudėtingą poreikių ir kūrybinės transformacijos dialektiką. Didėjant žmonijos galiai kurti naujas vartojamąsias vertes, privalo plėstis ir jos poreikiai. Pavyzdžiui, kur-

dami naujus komunikacijos būdus, tarkim, internetą, gyventojai suvokia naujas galimybes ir šitaip ugdo naujos rūšies visuomeniškumo, pramogų, žinių ir politinių galių poreikius. Žmonės gali pasidaryti sudėtingesni, įgyvendinti daugiau juose glūdinčių potencialių galimybių ir tapti, pasitelkiant Marxo formuluotę apie tikrąjį žmogiškumą, „turtingi poreikių". Vis dėlto vyraujant kapitalistiniams socialiniams santykiams, kuriems tarpininkauja rinkos, ši dialektika iškraipoma. Nuo stiprėjančio išnaudojimo ir nuskurdinimo kenčiantys darbininkai nusmukdomi žemiau žmogiškų poreikių lygmens iki gyvuliškų maisto, oro ir šviesos poreikių. Kita vertus, poreikius tų žmonių, kurie turi pakankamai pinigų jiems patenkinti, kapitalistai paprasčiausiai laiko priemonėmis savo tikslui įgyvendinti – parduoti daiktus. Ankstyvuosiuose samprotavimuose apie vartotojų kultūrą Marxas teigia, jog mainomosios vertės realizavimo požiūriu poreikiai yra ne turtingos individualybės ugdymo, o veikiau kitokios rūšies išnaudojimo pagrindas: kapitalistai pataikauja žemiausiems ir labiausiai prabangos išlepintiems, kaskart vis sotesnių vartotojų skoniams, kurdami naujas galimybes gauti pelną. Vis dėlto abiejų – ir darbininko, ir buržua – nuvertinimo šaknis yra dar fundamentalesnis nuvertinimas: realus poreikis rinkos visuomenėje nesusijęs su jokiomis vartojamosiomis vertėmis, kurios nusakytinos konkrečios individualybės ugdymo atžvilgiu. Veikiant rinkos sąlygoms, vienintelis realus yra pačios abstrakčiausios prekės – pinigų – poreikis, o pinigai tampa visų kitų dalykų matu. Individas pavergiamas pinigų judėjimo dėsniams, įtraukiantiems visą vartojamąją vertę, tad ir individualybę.

Marxo teigimu, rinkos iracionalumą didžia dalimi galima paaiškinti, remiantis gilesniais gamybos jėgų ir santykių prieštaravimais. Weberio manymu, rinka yra vienas – nors ir pačių svarbiausių – pavyzdžių, rodantis, kaip moderniajame pasaulyje racionalumo forma pajungia sau visas kitas formas. Negana to, Weberiui ne itin rūpi ekonominė ar socialinė netvarka rinkos visuomenėje – jam svarbiausia, kad rinka apskritai veikia. Jį labiau domina ta dažniausiai tragiška padėtis, į kurią modernųjį individą įstumia pati rinkos visuomenės sėkmė. Rinkos racionalumas yra socialinio racionalinimo proceso aspektas – individui lieka vis mažiau ir mažiau prasmės bei laisvės. Weberio požiūris juolab įtikinamas, kadangi jis remiasi metodologiniu individualizmu, kurį perėmė iš liberaliosios ir neoklasikinės ekonomikos tradicijų.

Beveik visoje socialinių mokslų tradicijoje „racionalumui" ir „racionalinimui" būdinga dvejopa prasmė. Viena vertus, būti racionaliam reiškia sugebėti paaiškinti savo logiškai nuoseklių ir suprantamų tam tikro požiūrio atžvilgiu veiksmų priežastis. Jei sakau, kad paskirsiu visą gyvenimą žodžio laisvei ginti, tai gali pasirodyti neracionalu, žvelgiant individo savanaudiškumu grindžiamos išlaidų ir naudos analizės požiūriu, bet daugiau nei racionalu – tiesiog pavyzdinga, – jei aš veikiu vadovaudamasis principingumo, saviraiškos ir pilietiškumo vertybėmis. Kita vertus, racionalumas neretai siejamas su vienu vieninteliu vertybių rinkiniu, teigiančiu esą svarbiausia yra pasirinkti „geriausias" priemones konkrečiam tikslui pasiekti: tos vertybės – tai efektyvumas, apskaičiuojamumas, kiekybiškumas, kontrolė ir prognozė. Weberiui labiausiai rūpi tai, kaip ši viena

racionalumo samprata – instrumentinis racionalumas – modernybės sąlygomis imama suvokti ne kaip vienas protingo veikimo būdų, o kaip vienintelis tik ir laikytinas protingu, o visi kiti elgsenos būdai, nukreipti į kitokias nei efektyvumas vertybes, imami laikyti „primityviais“ arba iracionaliais. Socialinių mokslų reikalas yra analizuoti tokią ribotą proto sampratą, kuri, pasirodo, ir įsigaliojo moderniaisiais laikais, išstumdama platesnį ir istoriškesnį požiūrį į protą.

Weberio veikaluose tikslingas veiksmas – instrumentinis racionalumas – suvokiamas kaip vienas idealus veiksmo tipas platesnėje struktūroje, kuri apima įprastinį, tradicinį ir vertybinį racionalų veiksmą (Weber 1978), tačiau moderniojoje visuomenėje ėmė vyrauti tikslingas veiksmas. Kaip tik rinkos mainai yra tokio racionalumo paradigma ir sykiu ją skatinantis veiksnys. Rinkos mainų sąlygomis savo interesų siekiama atmetant tradiciją, tabu statusą ir kitas esmines priedermes, kurios atrodo „iracionalios“ renkantis efektyviausią priemonę konkrečiam tikslui pasiekti. Vadinasi, rinkos mainai, kaip ir visas modernusis racionalumas, yra beasmeniai ir bejausmiai, juose taikoma apskaičiavimo logika, nepaisant nei kas dalyvauja konkrečiame sandoryje, nei dėl ko tas sandoris sudaromas. Negana to, monetarizuoti rinkos mainai atskleidžia svarbiausią modernų racionalumą nusakantį bruožą: visus įmanomus veikimo būdų ir jų rezultatų variantus įmanoma pasverti pasitelkus vienintelį išlaidų ir pajamų matą.

Weberio instrumentinio racionalumo analizę galima išskaidyti į keletą su rinka susijusių aspektų (žr. Brubaker 1984). Pirma, jau minėjome, jog monetarizacija, arba pinigų vaidmens įsigalėjimas, yra susijęs su kiekybiniu skaičiavimu. Piniginės kainos nėra „tiesiog keičiami [naudos] talonai“, o labiau „interesų

konfliktų ir kompromisų produktas" (Weber 1947: 211), kylantis iš ekonominių veikėjų konkuravimo rinkoje. Taigi pinigai „iš esmės yra reikšmingi kaip priemonė kiekybiškai išreikšti apytikres galimybes ir rizikas, su kuriomis susiduriama, siekiant konkurencinio pranašumo" (211). Kiekvieną esminį padėties bruožą galima išreikšti pinigais, atsižvelgiant į rinkos konkurenciją ir korporacinį planavimą (186–191), todėl skirtingus veikimo būdus galima tiksliai palyginti pagal jų sąnaudas ir našumą. Weberis aiškiai sako, kad formalus pinigų ekonomikos, o kartu ir moderniosios visuomenės santvarkos racionalumas yra priklausomas nuo „toli siekiančios rinkos laisvės" (211). Be to, jis labai aiškiai supranta šias temas tradicinių marginalistų požiūriu, kur šie kalba apie alternatyviąsias sąnaudas ir konkuruojančius, apskaičiuojančius individus, optimizuojančius savo naudą.

Antra, racionalizavimas priklauso nuo gamybos proceso kontrolės ir ekonominėse, ir biurokratinėse įmonėse, nuo visų proceso elementų – įskaitant darbo jėgą – pajungimo planuoti, tokiu būdu gerinant visų sąnaudų ir produkcijos kaštų apskaičiuojamumą (275–278). Tai iš dalies susiję su techninio ir mokslinio pažinimo plėtra, padedančia racionalizuoti gamyboje medžiagų ir darbo jėgos srautą (pavyzdžiui, teilorizmas). Toks pažinimas visus veiksnius vertina kaip priemones gamybos produktyvumui didinti; priemonėmis laikomi ir žmonės, šiaip jau turintys būti laikomi ne objektais, o subjektais, kuriems svarbiausios ne formalios, bet substancinės vertybės. Šiuo atžvilgiu Weberis, beveik kaip Marxas, ypatingą reikšmę teikia darbininkų atskyrimui nuo gamybos priemonių valdymo – dėl to jie tampa visiškai priklausomi nuo pragyvenimą teikiančios darbo jėgos rinkos ir netenka jokios galios kontroliuoti gamy-

bos procesų, kur naudojama jų darbo jėga. Tai laiduoja techninio ir socialinio darbo pasidalijimo intensyvėjimą, o darbo pasidalijimas savo ruožtu didina gamybos našumą ir produktyvumą, sykiu įtvirtindamas susvetimėjimą ir bejėgiškumą.

Trečia, Weberis tvirtina, jog svarbiausia apskaičiuojamumo sąlyga yra stabili ir dėl to prognozuojama socialinė aplinka. Patenkinti šią sąlygą daugiausia padėjo „teisinio formalizmo" evoliucija (Brubaker 1984: 16–20): teisinės sąvokos, pavyzdžiui, „sutartis" ir „nuosavybė" aiškiai bei funkcionaliai apibrėžiamos ir, pasitelkus biurokratizuotas institucijas, neasmeniškai, arba objektyviai, taikomos. Vadinasi, iš esmės sutarties vykdymas priklauso ne nuo despotiško valdovo užgaidos, asmeninių įsipareigojimų ar teismo pareigūno ir prašytojo giminystės ryšių, o veikiau nuo bendrų principų taikymo konkretiems atvejams. Šitaip įstatymas tampa racionaliu, be to, jau galima apskaičiuoti rinkos sandorius prognozuojamų teisinių padarinių atžvilgiu, jei kartais sutartį sudariusios pusės nevykdytų savo įsipareigojimų. Čia Weberio požiūris sutampa ne tik su Marxo, bet ir, kaip matysime vėliau, su Durkheimo ir Polanyi požiūriais: laisvoms rinkoms yra reikalingos tiek formalios valstybinės struktūros, tiek neformalus supratimas, susisteminantis rinkos sandorius ir verčiantis juos vykdyti.

Galų gale labai svarbu pažymėti, kad Weberis ne tik svarsto objektyvias rinkų ir tikslinio racionalumo sąlygas – jam nekąmažiau rūpi, kad rinkos mainai skatina subjektyvų orientavimąsi į apskaičiavimą pasitelkiant kitus kultūrinius metodiškos ir formalios kontrolės šaltinius (pavyzdžiui, protestantišką etiką). Tikslinis racionalumas apima pasaulio „intelektualizaciją", arba atkerėjimą, – mes savo mąstymą jau nukreipiame į empirinius ir priežastinius pasaulio vertinimus, atsiribodami nuo re-

liginių bei tradicinių, pagal kuriuos pasaulis atrodo esąs esmiškai prasmingas ar valdomas antgamtinių jėgų. Vyraujant tokiai instrumentinei mąstysenai, rinkos skatina šiurkščią materialistinę orientaciją, kur dalykų vertingumas priklauso tik nuo tinkamumo būti priemone tikslui pasiekti, o šiaip jau niekam nebūdinga jokia vidinė vertė.

Kitaip nei Marxo ar Durkheimo išdėstyti kapitalistinės ar utilitarinės visuomenės vertinimai, Weberio racionalizuotas modernumas *veikia;* tiesą sakant, jis veikia efektyviai, įgaudamas kaskart detalesnės biurokratinės ir komercinės galios individų atžvilgiu. Negana to, rinkos mainams būdingas priemonių ir tikslų racionalumo neasmeniškumas ir apskaičiuojamumas kuria pagrindą suracionalinti visus pagrindinius moderniosios socialinės struktūros sektorius ir yra siejamas su moderniąja pažanga moksle, valdyme ir netgi estetikoje. Tiesą sakant, pats Weberis ne kartą paryškina, jog, regis, įmanoma suracionalinti bet kurį socialinio gyvenimo aspektą pagal jo vidinį požiūrį ir tikslus. Tad kokios kyla problemos? Pirmiausia tai formalaus ir substancialaus racionalumo perskyra, apie kurią nepaliauja svarstyti Weberis. Formalus racionalumas paprasčiausiai reiškia *priemonių* skaičiavimą: rinkos visuomenė skaičiavimą paverčia svarbiausiu socialinį veiksmą grindžiančiu dalyku. Substancinis racionalumas nurodo į veiksmų *tikslus* ir ypač į aukščiausias vertybes, kuriomis palaikomas mūsų įsipareigojimas įvairiems tikslams. Ekonominio veiksmo atveju formalus racionalumas reiškia kiekybinio skaičiavimo apimtį, o substancinis racionalumas žymi faktinių konkrečios rūšies poreikių patenkinimo apimtį (Weber 1947: 185). Rinkos atžvilgiu ši perskyra kuo puikiausiai sutampa su ekonomisto nustatyta kainos ir vertės perskyra, marksistų iškeltu mainomosios ir vartoja-

mosios verčių ar abstraktaus ir konkretaus darbo skirtingumu. Tiesą sakant, šią perskyrą iliustruoja utilitaristinė „laimingumo apyskaita“ arba optimizuojančio individo atliekami ribinio naudingumo skaičiavimai: rinkos veikėjai abstrahuoja konkrečius savo norus ir įvertina „pasitenkinimo“ arba „naudingumo“ kiekį, kurį galėtų laiduoti įvairios išteklių sąnaudos. Toks skaičiavimas priklauso nuo gebėjimo kiekybiškai išreikšti skirtingus veikimo būdus (o piniginės kainos tą daro labai puikiai), tačiau jis gali būti pritaikytas bet kokioms konkrečioms aplinkybėms. Tereikia žinoti substancinių individo tikslų ar troškimų pobūdį, kad nuspręstumei, ar jis elgiasi racionaliai; individo racionalumas priklauso nuo jo formalaus sugebėjimo išversti troškimus į skaičių kalbą, kuri atspindėtų tų troškimų santykinį būtinumą ir kainą.

Weberis tvirtina laikęsis vertybiškai neutralios pozicijos, nes jo racionalumo samprata esanti labiau empirinė negu vertybinė. Jo žodžiais, „racionalesnė visuomeninė santvarka“ empiriškai rodo didesnio neasmeniškumo, apskaičiuojamumo, priemonių ir tikslų orientacijos savybes, ji nėra „geresnė“ visuomeninė santvarka kokiu nors platesniu moraliniu požiūriu. Vadinasi, „formalus moderniosios visuomeninės santvarkos racionalumas yra reali tikrovė; kita vertus, ar ši visuomeninė santvarka yra iš esmės racionali, priklauso nuo žmogaus požiūrio – tai yra nuo tikslų, vertybių ar įsitikinimų, kuriuos žmogus laiko racionalumo standartu“ (Brubaker 1984: 37). O substancinio požiūrio taškas visuomeninei santvarkai vertinti, Weberio įsitikinimu, būtinai yra moralinio, o ne mokslinio sprendimo reikalas. Taip yra dėl to, kad Weberis – metodologijos lygmenyje – laikosi pozityvistinio faktų ir vertybių skyrimo: tiriant pasaulį neįmanoma įrodyti, jog substancinės vertybės

yra tikros (žr. Weber 1949, 1991b). Jo teigimu, sociologiniame ir istoriniame mąstyme moderniojo pasaulio atkerėjimas jau taip įsivyravo, kad nebeliko jokių nekvestionuojamų substancinių vertybių, kurios valdytų mūsų įsitikinimus.

Nors Weberis, kaip mokslininkas, privalo susilaikyti nuo visuomeninės santvarkos vertinimo, vis dėlto jam niekas netrukdo padaryti lemtingos pastabos: empirinis faktas, jog apskaičiavimas tapo moderniosios visuomeninės santvarkos pagrindu, jos piliečiams sukuria rimtų etinių dilemų. Pirmiausia kyla tam tikra painiava dėl tikslų ir priemonių: efektyvus apskaičiavimas ir maksimizuojantis pasirinkimas jau nebėra paprasti veikimo būdai – jie tapo pačiu tikruoju visuomenės tikslu. Pavyzdžiui, šiandienos diskusijose apie ekonomiką viešpatauja „BNP kultas“ – ekonomikos augimas laikomas savaiminiu tikslu ir atsisakoma svarstyti, *ko* norima ir kodėl norima. Panašiai ir neoliberalizmo atstovai teigia, jog rinkos santykių įsigalėjimas skatina efektyvumą, kuris yra savaiminis gėris. Tokio požiūrio kritiką plėtoja Frankfurto mokykla, ji paskatino ir Habermaso darbus: formalaus racionalumo, kaip savaiminio tikslo, sudievinimas reiškia, kad substancinės vertybės paliekamos privačiam ir sutartiniam individualaus pasirinkimo pasauliui, taip pat, kad patys socialinio gyvenimo tikslų ar individualaus gyvenimo prasmės klausimai tiesiog jau niekada nebekeliami. Juos pakeičia paprasčiausias metodiškas akstinas kaupti kuo daugiau gėrybių, beveik neturinčių dalykinės reikšmės (Slater 1997b; Soper 1981, 1990). Antra, skaidymas į formalų ir substancinį yra susijęs su technokratine darbo pasidalijimą skatinančia mąstysena: individai leidžiasi efektyviai integruojami į procesus, kurių tikslų ar padarinių (atominių bombų, užterštumo, darbininkų išnaudojimo kitose šalyse) jie niekada nekves-

tionuoja (Habermas 1970). Galų gale kai kurie mąstytojai – Marcuse (1972) ir Kolakowskis (1972) – įrodinėjo, jog to, kas formalu, ir to, kas substanciška, perskyra yra klaidinanti tuo atžvilgiu, kad vadinamieji formalūs efektyvumo ar apskaičiuojamumo kriterijai iš tikrųjų patys yra substancinės vertybės: tie kriterijai yra sutartiniai ir valdo įsitikinimus lygiai kaip ir visos kitos vertybės. Jiems būdinga neką daugiau faktinio pobūdžio negu tokioms vertybėms kaip garbė, *caritas*, lygybė ar kitos, kurias Weberis laiko substancinėmis ir sutartinėmis. Sutelkęs dėmesį į vis didėjantį formalų moderniojo kapitalizmo racionalumą, Weberis nebematąs jo esmingo iracionalumo: tas racionalumas neįstengia įvykdyti įsipareigojimo jokiai jo esmėje glūdinčiai substancinei vertybei. Teisingi ar neteisingi šie Marcuse's argumentai, tačiau, ko gero, nesąžininga būtų tokią kritiką taikyti Weberiui, kuris pats ir įrodinėja panašius dalykus (Mommsen 1989): formalus ir substancinis racionalumas yra nuolatinės įtampos būsenoje tuo atžvilgiu, kad pamatinės kapitalistinės racionalizacijos sąlygos (pavyzdžiui, „formaliai laisva darbo jėga“, parduodama darbo rinkose) yra aiškiai iracionalios siekiant esminių socialinių moderniojo pasaulio vertybių (realios lygybės, solidarumo).

Tokias pačias formalaus racionalumo problemas galima patvirtinti ir individo lygmenyje, mat skaidymas į formalų ir substancinį racionalumą formuoja ir svarbiausias egzistencines moderniojo subjekto dilemas. Kiek modernioji rinkos visuomenė tą perskyrą gilina, tiek ji sustiprina – kartais net tragiškai – egzistencines dilemas. Kad ir koks formaliai racionalus būtų individualus veikėjas, jis gali būti racionalus tiktai tikslo siekimo atžvilgiu. Tačiau visi tikslai pasirenkami savavališkai: neįmanoma racionaliai pasirinkti iš konkuruojančių vertybių. To-

dėl vertybės įgauna pavidalą, būdingą paprasčiausiam vartotojo pasirinkimui: ar aš uoliai stengiuosi sukurti teisingą visuomenę, ar naudingai parduoti krūvas šokolado batonėlių ir gauti pelno – visi šie dalykai neišeina už sąvokomis individo „preferencijos", „norai", „troškimai" ir „pasirinkimai" nusakomų ribų. Formalus moderniojo gyvenimo racionalizavimas kenkia moderniesiems individams mažiausiai trimis būdais (Brubaker 1984: 103–116). Pirma, pasaulio atkerėjimas „išvalo" pasaulį nuo jam būdingų vidinių prasmių (jos pakeičiamos priežastiniais ryšiais ir empirinėmis pasekmėmis), todėl individui vis sunkiau apibrėžti gyvenimo prasmę, kelti sau didžiausius tikslus, kurie įkvėptų ilgalaikius įsitikinimus. Antra, racionalizavimas sumažina laisvę, pasak Marxo, atskirdamas individus nuo gamybos priemonių ir, nepaisant formalios laisvės, paverčia juos paprasčiausia darbo jėga, kuri gali būti parduodama, o parduota – pajungta racionaliems, individui nepavaldiems gamybos procesams. Laisvę riboja ir vis labiau išsikerojanti biurokratinė kontrolė, apimanti visas socialinio gyvenimo sritis. Trečia, instrumentinio racionalumo viešpatavimas „grasina sugriauti individo autonomiją iš vidaus" (104): formaliai racionalus ribinio naudingumo apskaitininkas, nevaržomas jokių kitų tradicijų ar vertybių, o vien savo norų, iš pažiūros atrodo visiškai laisvas, tačiau iš tikrųjų toks individas yra tiesiog genamas tam tikrų troškimų, nepasirinktų (kad ir kaip vėliau racionaliai siekiamų) akstinų.

Weberis siūlo alternatyvią moralinę individo koncepciją, šitaip mėgindamas atomizuotam individualizmui pasipriešinti moraliniu individualizmu, kuris galėtų padėti pamatus etiniams moderniojo pasaulio subjektams (žr. taip pat Featherstone 1995; Hennis 1987). Šią koncepciją jis vadina „asmeny-

bės etika“: moralinis asmens orumas glūdįs jo gebėjime suracionalinti *save* griežtai prisiimtų tikslų ir vertybių atžvilgiu (nesvarbu, kiek sutartiniai būtų šie substanciniai vertybiniai pasirinkimai). Tikrai autonomiškas asmuo yra tas, kuris susitapatina su paties pasirinktomis vertybėmis ir sistemingai atsiduoda toms vertybėms, kurios įgauna lemties pobūdį. Toks moralinis individualizmas yra vadinamas atsakomybės etika, reikalaujančia, jog žmonės laikytų savo vertybinius įsipareigojimus „pašaukimu“, kurio atžvilgiu jie racionaliai ugdo save (Weber 1991a, 1991b). Tai yra vienu metu ir savikūros etika, ir savojo „Aš“ pajungimas aukštesniam dalykui; tokia etika pripažįsta tragišką individo padėtį utilitarinėje rinkos visuomenėje ir skatina ją įveikti.

Taigi modernioji visuomenė sukuria individą ir sykiu jį naikina, kadangi ardomi saistantys vertybiniai įsipareigojimai, kurie palaiko etinį asmens (asmenybės) arba visuomeninės santvarkos (solidarumo) vientisumą. Vėliau pamatysime, kaip tokios išvados priėjo Durkheimas. Rinka yra strateginė vieta, kurioje modernusis individas ir kuriamas, ir naikinamas. Laikomasi prielaidos, jog rinkoje veikia autonomiški subjektai, apskaičiuojantys savo veiksmus asmeninių troškimų atžvilgiu, paskui sudarinėjantys sutartis tiems troškimams įgyvendinti. Tačiau patsai jų sugebėjimas šitai daryti kyla iš socialinių sąlygų, kurios destabilizuoja platesnio pobūdžio vertybinius įsipareigojimus, galinčius laiduoti tikrąją autonomiją ir socialumą. Niekur moderniajame socialiniame mąstyme šios dilemos nėra taip aiškiai išsakytos, kaip skausminguose paskutiniuose *Protestantiškosios etikos ir kapitalizmo dvasios* puslapiuose. Kapitalizmas susiklostė subjektyviai perauklėjant individus pagal metodišką pareigos etiką, pagal formalų racionalumą, kuris tiesiogiai šne-

kasi su išganymo etika. Vos tik iškilus kapitalizmui, viskas akimirksniu pasikeičia, mat „puritonas norėjo būti profesionalas, mes privalome būti tokie“ (Weber 1958: 181; 1997: 162). Askezė irgi atliko tam tikrą vaidmenį, kuriant „milžiniško šiuolaikinio ūkio, kurio sąranga susijusi su techninėmis ir ekonominėmis mechaninės-mašininės gamybos prielaidomis, kosmosą. Ši sąranga šiandien su neįveikiama jėga determinuoja gyvenimo stilių visų <...> žmonių, kuriems buvo lemta gimti šiame mechanizme“. „Rūpestis dėl pasaulio gėrybių“ pavirto „tvirtu kaip plienas kiautu“ ir galiausiai „transformuojasi į grynąjį utilitarizmą“ (183; 162–163).

> Ten, kur „profesinės pareigos atlikimo" negalima tiesiogiai susieti su aukščiausiomis dvasinėmis kultūros vertybėmis, arba ten, kur jis, atvirkščiai, nėra subjektyviai jaučiamas kaip ekonominė prievarta, šiandienos žmogus dažniausiai tiesiog nesistengia suvokti šios sąvokos esmės. Ten, kur religinę etinę prasmę praradęs troškimas pasipelnyti gali reikštis laisviausiai, būtent – Jungtinėse Amerikos Valstijose, jis tampa nesutramdoma varžybų aistra ir neretai įgyja tiesiog sportinį pobūdį (182; 163).

Čia Weberiui galėtume priešpriešinti jo amžininką Georgą Simmelį. Simmelis svarsto daug Weberio gvildentų reiškinių – individualizavimą, racionalizavimą, monetarizaciją, – kuriuos laiko skatinančiais šiuolaikinio gyvenimo intelektualizavimą, o sykiu lemiančiais individualumo netektį, nes įsivyrauja objektyvuotų socialinių procesų galia. Šias temas jis aiškiau iškelia gvildendamas rinkos visuomenę, ypač kalbėdamas apie pinigus, kaip socialinę sritį perkeičiančią ir tarpininkaujančią jėgą. Šiuos klausimas apima jo bendras sociologinis metodas. Simmeliui ne individai ar socialinės struktūros, o „sociacijos“,

arba socialinės sąveikos, formos yra svarbiausios gvildenamos figūros. Viena sociacijos formų – mainai „yra viena funkcijų, iš paprasčiausios individų sankaupos sukuriančių vidinį žmonių sąryšį – visuomenę" (cituojama Turner 1986: 96). Toks kryptingumas tvirtai jį prišlieja prie klasikinių sociologų, kuriems rūpėjo etinis individas, ir atskiria nuo utilitaristų – tie domėjosi atomizuotu individu. Negana to, Simmeliui mainų procesai, kaip ir visos kitos sociacijos formos, nėra vien individų sąveikos dariniai, – jie objektyvuoti socialinėse struktūrose ir medžiaginėse kultūrose, kurios laikosi savos, atskiros nuo konkrečių sąveikų logikos. Taigi Simmeliui rūpi vadinamieji sudaiktinimo procesai, – šį terminą jis perdavė Lukácsui, Benjaminui Adorno bei daugeliui kitų mąstytojų, tačiau, kitaip negu jie, sudaiktinimą laiko kultūros tragedija", o ne tiesioginiu kapitalistinių bei rinkos santykių padariniu (žr. 6-ą skyrių). Taigi „pinigai reiškia žmonių tarpusavio mainų sudaiktinimą, grynosios funkcijos įkūnijimą" (cituojama Turner 1986: 96). Istorijos atžvilgiu pinigai vis labiau abstraktėja ir simboliškėja, jie tampa vertės matu, nesusaistytu su jokia konkrečia preke ar medžiaga (pavyzdžiui, auksu), tačiau galinčiu – be jokios savos vertės – išreikšti bet kokio dalyko vertę. Taigi „pinigai leidžia subjektyvią vertę objektyvuoti visuotiniu, universalistiniu pavidalu" (Holton 1992: 207). Vadinasi, Simmelis atsispiria nuo subjektyvios vertės teorijos (vertė priklauso nuo to, kaip individai įvertina savo preferencijas, išteklius ir galimą pasitenkinimą), tačiau pinigus laiko priemone, kuria asmeniniai vertinimai objektyvuojami socialiniame pasaulyje.

Kita vertus, galimybė objektyvuoti šiuos mainų santykius priklauso ne vien nuo individo racionalumo ir izoliuotų individualių sandorių. Individų sąveikos ne tiek sukuria stabilią vi-

suomeninę santvarką, kiek joms pačiom reikalinga ta stabili santvarka. Pavyzdžiui:

> visuotinis kultūrinės sąveikos stabilumas ir patikimumas daro įtaką visiems išoriniams pinigų aspektams. Tik stabilioje ir itin organizuotoje visuomenėje, kuri laiduoja savitarpio globą ir teikia apsaugą nuo daugybės elementarių, išorinių ir psichologinių, pavojų, įmanoma, kad tokia gležna ir lengvai sunaikinama medžiaga – popierius – imtų atstovauti aukščiausiai piniginei vertei (Simmel, cituojama Turner 1986: 96).

Taigi vienos sociacijos formų – supinigintų mainų – paplitimą ir objektyvaciją Simmelis laiko dialektiniu procesu, kuriam būdingos tiek geros, tiek blogos savybės. Pirma, tie mainai prielaidauja ir sykiu nepaprastai suintensyvina moderniojo gyvenimo ir sąmonės „intelektualizavimą“. Ši savoka apima metodiškumą, apskaičiuojančią elgseną, kiekybinį skaičiavimą ir tikslingai racionalų veikimą, kitaip tariant – dalykus, kuriems ir Weberis skiria daugiausia dėmesio. Tačiau Simmeliui svarbiausia yra mainų neasmeniškumas, kuris laikomas monetarizavimo padariniu. Neasmeniškumas daugeliu atžvilgių yra istorinis laimėjimas, tikroji nauda: pavyzdžiui, feodalinių prievolių pakeitimas piniginiais mokėjimais, tarkim, mokesčiais, išlaisvina individus iš asmeninės priklausomybės. Pritardamas Marxui ir Weberiui, Simmelis tokį nuasmeninimą irgi laiko griaunančiu tradicinę tvarką, ardančiu senuosius ryšius ir juos legitimuojančias struktūras, teikiančiu individui vis daugiau socialinės bei teisinės laisvės. Simmelis šitai sieja ir su asmenine autonomija – ugdant individą, lavinamas jo sugebėjimas rinktis ir apskaičiuoti, kaip tenkinti savus poreikius, ypač pramoninės gamybos aplinkoje. Tiek prekyvietėje, tiek miesto gyvenime

susidūręs su neaprėpiama gausybe moderniojo pasaulio pagamintų daiktų, individas ima vis labiau įmantrinti savo poreikius ir suvokimą, įgunda skirti kaskart subtilesnius ir rafinuotesnius dalykus. Čia Simmelis priartėja prie Marxo: rinkos visuomenės įtvirtina visišką susvetimėjimą ir sykiu teikia galimybę „turtingam poreikių“ individui ugdyti.

Simmeliui svarbiausias yra įsisąmoninimo klausimas: kaip individui savo subjektyvia patirtimi apimti tokią galybę objektyvios kultūros, kurią teikia modernusis kapitalizmas? Simmelis problemą kelia panašiai kaip Weberis: nors pinigų skaičiavimo skatinamas nuasmeninimas teikia individui daugiau laisvės, jis sykiu pajungia modernųjį gyvenimą vis didėjančiam reguliavimui ir kontrolei, iš dalies vykdomam per kiekybinį skaičiavimą. Ši problema verčia domėtis „persvara, kurią techninė gyvenimo pusė įgijo vidinės jo pusės, jo asmeninių vertybių atžvilgiu“, ir prieiti išvados, jog objektyvi kultūra nustelbia subjektyviąją, o techninis ir formalusis racionalumas tampa savaiminiu tikslu. Tad mes liekame apimti „ypatingos modernios jausenos, kad gyvenimas neturi prasmės, kad mus ten bei šen gena mechanizmas, sukonstruotas vien iš parengiamųjų stadijų ir priemonių, o galutinės ir absoliučios tikrovės, kurioje glūdi gyvenimo dovana, mums niekaip nepavyksta suvokti“ (cituojama Frisby 1988: 43). Kita vertus, patsai daiktų perteklius, objektyvios kultūros, su kuria individas susiduria moderniajame gyvenime – tiek prekyvietėje, tiek mieste, – apimtis glumina individus ir iš pažiūros pranoksta jų gebėjimą tą kultūrą pasisavinti. Pavyzdžiui, Simmelis modernųjį gyvenimą įsivaizduoja nelyg svyravimą tarp „neurastenijos“ (nerimastingo, perdėto dirglumo, kurį sukelia modernybės sensoriumo jutimų perteklius) būsenos ir gynybinės reakcijos, „persisotinimo“, kada

individai atsiriboja nuo viso šio jaudulio, ieškodami prieglobsčio nusiteikime, kuriam visi šie skirtingi pojūčiai atrodo daugmaž vienodi (Simmel 1950). Individualizmo suintensyvėjimas rinkos visuomenėje vėlgi pasirodo esąs pragaištingas individui kaip vientisam, etiškam subjektui.

Durkheimas

Nors visi klasikiniai socialiniai teoretikai aiškinosi, kokia yra individo dalia moderniojoje visuomeninėje santvarkoje, Durkheimas tiesiogiai puolė liberaliąją-utilitaristinę individo sampratą, laikydamas ją netinkama nei visuomeninei santvarkai suvokti, nei jai sukurti. Tiesą sakant, Durkheimui taip gerai sekėsi pulti utilitarizmą todėl, kad jis nesiūlė jokios alternatyvios psichologijos: laikydamasis savosios metodologijos aiškinti sociumą socialiniais faktais, jis pateikė moderniojo individo, kaip socialinio produkto, aiškinimą. Maža to, modernųjį individą jis manė esant ne vien visuomenės ekonominės sistemos, bet ir jos moralinės tvarkos gaminiu. Kodėl utilitarinė visuomenė išugdo atomizuotą ir asocialų modernųjį individą? Ne dėl to, kad individai iš prigimties tokie yra, o todėl, kad jų socialinis kūrimas yra patologiškas, tad būtinas įveikti.

Durkheimo ir vėlesnių ekonomikos sociologų (tarkim, Parsonso ir Smelserio 1956) požiūriu, utilitarizmas yra neįtikimas pagrindas ne tik visuomenei, bet ir pačiai rinkai aiškinti. Pati tvarkingų, savanoriškai individų sudarytomis sutartimis paremtų mainų idėja remiasi moralinės tvarkos prielaida: juk nedaugelio sutarčių būtų laikomasi visuomenėje, kurioje vyrautų grynai savanaudiškas apskaičiavimas arba jų laikymąsi laiduotų di-

desnės mainų kontrolės ir priežiūros pajėgos, negu jų esama liberalios rinkos visuomenėse. Esama senos mįslės, kuri kelia nerimą Čikagos mokyklos ugdytam ekonomistui: kodėl atvykęs į konferenciją ir nuėjęs vienas papietauti svetimo miesto restorane, į kurį niekada nesugrįš, jis vis vien palieka padavėjui arbatpinigių? Akivaizdu, kad jo motyvaciją grindžia ne vien egoistiškas apskaičiavimas, bet ir suvokimas, kad jis yra etiškų žmonių bendruomenės narys. Durkheimo žodžiais, egzistuoja minimalus „nesutartinis elementas sutartyje", antrame plane glūdinti prielaida, kad esama moralinio autoriteto, kuris laiduoja sutarties galiojimą. Šis nesutartinis elementas paprastai įgauna juridinio reguliavimo ir valstybės autoriteto pavidalą, bet net ir šie reguliuojantys dalykai tėra tam tikras objektyvuotas įrodymas, kad yra gilesnių moralinių saitų, kurie būtini bet kokioms oficialioms institucinėms sankcijoms legitimuoti.

Durkheimas aukštyn kojomis apverčia liberalaus utilitarizmo principus ir laiko šią moralinę tvarką esant logiška ir istoriška mainų prielaida, o ne jų padariniu. Nei rinkos mainai, nei visuomeninė santvarka nėra sutartis sudarančių individų veiksmų padarinys – priešingai, individai, sutartys ir mainai įgauna reikšmės tik egzistuojančios visuomeninės santvarkos aplinkoje. „Taigi jei darbo pasidalijimas iškelia solidarumą, taip yra ne vien dėl to, kad jis, pasitelkus ekonomistų kalbą, kiekvieną individą paverčia mainų dalyviu. Taip yra dėl to, kad darbo pasidalijimas sukuria ištisą teisių ir pareigų sistemą, kuri apima žmones ir ilgam juos vienus su kitais susaisto" (Durkheim 1984 [1933]: 337–338). Tiesą sakant, stipriausi Durkheimo argumentai kaip tik ir susiję su darbo pasidalijimu, tuo moderniųjų laikų procesu, iš kurio Apšvietos mąstytojai išvedė naujos visuomenės idėją: toje visuomenėje veikiantys pavieniai indivi-

dai sudarinėja savitarpes savanaudiškais mainais grindžiamas sutartis. Durkheimas remiasi mechaniško solidarumo modeliu, grindžiamu visuomenės narių panašumu ir jiems būdinga vienoda *conscience collective**. Modernusis darbo pasidalijimas kyla iš proceso, kuriam vykstant „išsidalijamos iki tol visiems bendros funkcijos“ (218). Vadinasi, modernioji tvarka kyla iš proceso, kuris išskaido kolektyvą, o ne suburia individus. Negana to, darbo pasidalijimui, kaip diferenciacijos proceso aspektui, reikalinga nuolatinė „besispecializuojančių dalių“ komunikacija, kad jos galėtų tinkamai pasidalyti uždavinius. Taigi „darbo pasidalijimas gali įvykti tik jau egzistuojančios visuomenės struktūroje. Taip sakydami, turime omenyje ne vien tai, kad individai privalo tvirtai laikytis vienas kito medžiaginiu atžvilgiu, bet ir būtinus moralinius juos saistančius saitus“ (218).

Durkheimas savo įrodinėjimus grindžia ir laiku bei tęstinumu: mainai nėra tie sinchroniniai ir momentiniai, neoklasikines rinkas sureguliuojantys mainai. Juos reikėtų suprasti kaip kiek patvaresnius tarpusavio ryšius, būdingus organiniam darbo pasidalijimu grindžiamos visuomenės solidarumui.

> Tuo atveju, kai visuomenė visiškai priklauso nuo darbo pasidalijimo, jos negalima laikyti rinkiniu pavienių atomų, kurie gali užmegzti tiktai išorines, laikinas sutartis. Atvirkščiai, visuomenės nariai yra susiję ryšiais, kurie driekiasi giliau ir trunka ilgiau nei trumpi mainų tarpsniai. Kiekviena jų funkcijų atliekama nustatytu būdu, jos priklausomos nuo kitų ir susisaisto į vieningą sistemą. <...> Kadangi mes atliekame šeimyninę ar socialinę funkciją, tai esame įtraukti į ištisą tinklą įsipareigojimų, nuo kurių neturime teisės savęs atleisti (Thompson 1985: 50).

* *Conscience collective* – kolektyvinė sąmonė *(pranc.)*.

Vadinasi, Durkheimas savo įsitikinimą, jog moderniojoje visuomenėje iškils etinis solidarumas, galiausiai grindžia organiniu sociumo modeliu. Tačiau jis neįrodinėja esą darbo pasidalijimas automatiškai sukuria naujas solidarumo formas: iš tikrųjų jis manė, jog krizių kamuojamą visuomenę, kurioje ir pats gyveno, labiausiai ir slegianti solidarumo krizė. Tokioje aplinkoje utilitaristinis savanaudiškumas atrodo nelyg patologija, išsikerojanti pereinamuoju periodu, kai vakarietiškos visuomenės pasijunta įstrigusios tarp senesnio moralinio – mechaniško solidarumo – pagrindo (dažniausiai religinės ir kolektyvistinės pasaulėžiūros) ir naujo, dar nesusiklosčiusio organinio pagrindo. Pirmiausia darbo pasidalijimas iš tiesų yra nepaprastai stipri individualizuojanti jėga, išskirstanti žmones socialiniame organizme pagal unikalius jų vaidmenis ir perspektyvas. Kita vertus, darbo pasidalijimas išstumia žmones iš tradicinių bendruomeninių struktūrų ir įprastų pasaulėvaizdžių, kurie iki tol teikė etinį visuomeninės tvarkos pagrindą. Kaip tokiomis sąlygomis visuomenei išlaikyti darną ir vientisumą?

Atsižvelgiant į Durkheimo prielaidas, galima sakyti, jog rinka negali laiduoti visuomeninės santvarkos, nes ta santvarka jai pačiai reikalinga. Tačiau tai jau turės būti santvarka, kuri derinsis su rinkos santykiais ir išplėstiniu darbo pasidalijimu. Holtono (1992: 189) teigimu, moderniajame individualizuotame pasaulyje atsirandantis moralinis solidarumo pagrindas, „jei tik jam lemta turėti saistančios galios, privalo būti išreikštas individualiu veiksmu ir ypač individams tenkančiais įsipareigojimais“. Individualizmas – neišvengiama moderniųjų laikų ypatybė socialiniai sanglaudai nusakyti: reikalingos jėgos, kurios skatintų moralinį individualizmą, o ne apsistotų, kaip kad daro utilitarizmas, prie atomizuoto, nuvisuomeninto indi-

vido. Todėl Durkheimas kalba apie besikuriantį „individo kultą“, tvirtindamas, jog visuomenė gali plėtoti tam tikras vertybes, kurios randasi kartu su darbo pasidalijimu: pirmiausia skatinti, labai vertinti savitarpio priklausomybę, neatsiejamą nuo pagarbos kitiems individams ir dėmesio jų laisvei bei lygybei. Tačiau Durkheimas šių vertybių nelaiko pamatinėmis teisėmis ar savanaudiško individo bruožais, o veikiau socialinėmis normomis bei įsitikinimais, atliekančiais tas funkcijas, kurias apleido senoji *conscience collective.* Šiuo atžvilgiu moralė ir savanaudiškumas – ne vienas kitą naikinantys pasirinkimai, tačiau nėra jie ir tapatūs dalykai, kaip linkę manyti utilitaristai. Holtono teigimu, Durkheimui moralė neneigia savojo „Aš“, o tik „savąjį „Aš“ susaisto moraliniu įsipareigojimu“ (191). Tai šiek tiek primena Weberį, išsprendusį modernybės problemą asmenybės ir atsakomybės etikos plotmėje – pripažįstamas ir individualaus pasirinkimo būtinumas, ir individo pajungimas aukštesnėms vertybėms.

Durkheimo nuomone, moraliniai saitai rinkos mainams reikalingi dar ir tam, kad užtikrintų legitimaciją: niekas nesilaiko ir teisiškai neįpareigoja vykdyti rinkos sutarčių, jei jos neatitinka tam tikrų etinių, individui taikomų prielaidų. Pavyzdžiui, kai mainai prievartiniai, paremti (nepriimtinai) turto ar galios nelygybe, nulemiančia aiškiai neproporcingus vertės mainus (viena pusė gauna „liūto dalį’), tai sutartis negali būti pripažinta galiojančia, nes „mes ėmėme reikalauti, kad jos būtų sudaromos ne tik abipusiu sutikimu, bet ir gerbtų sutartį sudarančių pusių teises“ (Thompson 1985: 155). Mes taip pat pradėjome teikti ypatingos reikšmės galimybių lygybei. Mes galime pripažinti net nesugretinamus rinkos rezultatus, bet jie yra teisėti tiktai tada, kai grindžiami tam tikru moraliniu požymiu,

leidžiančiu tvirtinti, kad priežastimi galima laikyti ne tiek paveldėtus privalumus, kiek nevienodus gabumus. Galų gale Durkheimas pereinamajam moderniosios rinkos visuomenės tarpsniui būdingą solidarumo statusą sieja tiek su individų, tiek su visuomeninės santvarkos žlugimu: anomijos sąvoka, kreipianti į savižudišką rinkos visuomenės išugdomo individo savinaiką, apibūdina individus, kurie nežino savo vietos visuomenėje, nepažįsta taisyklių ir negali pasikliauti stabiliomis struktūromis. Nykstant moraliniams svertams, individai nebežino, kur jie yra; šitai liudija nepasotinami troškimai, kuriuos apriboti gali tiktai „visuomenė“, laikoma vienintele individą pranokstančia moraline galia. Tačiau utilitarizmas nepripažįsta visuomenės; šiuo atžvilgiu „amoralus ekonominio gyvenimo pobūdis prilygsta visuomenei keliamam pavojui“ (Durkheim 1987 [1897]: 254).

Ypatingas Durkheimo dėmesys moralinėms mainų prielaidoms siejasi ir su konkurencijos srityje vykstančio konflikto, ir su konflikto dėl pačios sistemos legitimumo analize. Clarke'as (1982: 121, 127) atkreipia dėmesį, jog išties silpna vieta išryškėja tada, kai Durkheimas nebeapsiriboja vien argumentais už „būtinumą socialinius santykius reguliuoti moraliniais ir politiniais svertais“, o mėgina „tiksliai nusakyti to moralumo turinį arba priemones, kuriomis tas turinys buvo socialiai išplėtotas“. Pavyzdžiui, Durkheimas ragino steigti profesines draugijas, kurios įveikdamos takoskyrą tarp klasių arba tarp gamintojų ir vartotojų, leistų įžvelgti vertybes, natūraliai kylančias iš tarpusavio priklausomybės, – ją skatina darbo pasidalijimas. Ši idėja atrodo neįtikinama, turint omenyje socialinio pasidalijimo apimtį ir skvarbą kapitalistinėse visuomenėse. Mus vargiai įtikintų ir šiuolaikiniai komunitarizmo šalininkai, pavyzdžiui, Etzioni, kuriais seka kai kurie politikai, tarp jų – Clintonas ir

Blairas. Reaguodami į vėlyvąjį primityvų savojo laiko bentamiškąjį neoliberalizmą, šios mąstymo srovės šalininkai aiškina, jog „nepaprastai reikėjo tokio pataisymo, kuris būtų sugrąžinęs individo moralinio vertingumo pojūtį ir vėl jį susiejęs su bendruomenės moralinės vertės pojūčiu“ (Macpherson 1962: 2, panašius rūpesčius šimtmečiu anksčiau išgyveno Johnas Stuartas Millis). Laikydami Etzioni (1988) neoficialiu šios mąstymo srovės lyderiu, galime sakyti, jog komunitarizmas bando išsyk pakeisti utilitarizmui bei ekonominiam liberalizmui būdingą supaprastintą psichologiją ir metodologinį individualizmą. Kita vertus, Etzioni teigia (prisiminkime 2-ame skyriuje išdėstytus Seno įrodinėjimus), jog individų neįmanoma suvesti į vienalytę jų susikurtų malonumų naudą; jie siekia ir pačios moralės kaip naudos. Iš tikrųjų Etzioni kelia mintį, jog žmogaus veiksme esama įgimto moralinio jausmo. Sykiu jis tvirtina, jog visuomenės nereikėtų laikyti nei supaprastinama iki individualių veiksmų, nei savaiminiu tikslu: jis siūlo „Aš ir Mes“ mąstyseną – įsikūniję jautriose, atjautos kupinose bendruomenėse žmonės „siekia savo bendruomenėse įgyjamų tikslų, taip pat stengiasi moraliai bei emociškai tobulėti“ (Etzioni 1988: 10). Iš esmės komunitarizmas subūrė tiek radikalius dešiniuosius ir neokonservatorius, tiek pažangiojo sparno atstovus, siekiančius sukurti pomarksistinę centro kairę, pripažįstančią rinkos jėgas, tačiau besiviliančią ištaisyti neoliberalių rinkos santykių įsigalėjimo padarinius, kurie skatina moralinį nuopuolį ir asmenybės irimą. Šio požiūrio šalininkai, – beje, jų esama įvairiausių pakraipų, – mėgina ieškoti naujų etinės tvarkos šaltinių abstrakčiose arba tradicinėse idėjose – šeimoje, socializacijoje, bendruomenėje, tradicijoje, religijoje, įgimtame moraliniame jausme ir pan. Tačiau jos pasirodo esančios ganėtinai tuščios, kreipiančios ne

į realius darinius, o veikiau į tam tikrus nostalgiškus simbolius, išreiškiančius tą tikrovę, kuri, jų manymu, anksčiau mums teikė moralinį pagrindą. Durkheimas iškėlė korporatizmo svarbą, panašiai ir komunitarizmo atstovai šneka bendradarbiavimo ir partnerystės kalba, kuri nepaiso rinkos visuomenėms būdingų sluoksnių ir klasių interesų.

Durkheimo ir Etzioni mintys anaiptol nėra balsas tyruose: didžioji dalis moderniosios socialinės minties pirmiausia imasi kultūrinių kapitalistinės ir utilitaristinės modernybės trūkumų; pasak šios srovės atstovų, rinkos visuomenė utilitaristinius apskaičiavimus vertė kasdienybe, todėl ji iš tikrųjų griovė pati save, naikindama normatyvinius solidarumo pamatus, reikalingus jos pačios stabilumui palaikyti. Tokie įrodinėjimai įgauna įvairiausių pavidalų. Durkheimas aiškina, jog rinkos visuomenė negali moderniojo stabilumo pagrindui pasitelkti praeities solidarumo šaltinių (pavyzdžiui, religinių), o kiti, kaip antai Schumpeteris, teigia, kad rinkos visuomenė iš tiesų priklauso nuo tradicinės kultūros ir moralės, kurios laiduoja esmines rinkos sąlygas, pavyzdžiui, discipliną, įsipareigojimų pripažinimą ir sutarčių laikymąsi, darbo etiką ir kitus dalykus. Vis dėlto rinkos savanaudiškumo ir kapitalistinės „kūrybinės destrukcijos“, kur „visa, kas šventa, yra profanuojama“, padariniai naikina kaip tik šiuos etikos ir solidarumo šaltinius. Weberis išsakė kelis skirtingus tokio argumento variantus, iš jų geriausiai žinomas yra jo samprotavimas apie tai, kaip religinius protestantiškos darbo etikos pagrindus sugriauna jų pačių materialinė sėkmė. Svarbus yra ir Bello (1979; 2002) išsakytas samprotavimas, jog pamatiniai „kultūriniai kapitalizmo prieštaravimai“ kyla iš atsiradusio atotrūkio tarp protestantiškos etikos, skatinančios darbo drausmę, ir hedonistinės etikos, kurią skatina ir

palaiko būtinumas nepaliaujamai didinti prekių pardavimą bei vartojimą, – hedonistinės etikos teigiamam individualizmui svarbu ne blaivus pasitikėjimas savimi, o veikiau maksimalus savęs tobulinimas, patyrimas, malonumas ir pasitenkinimas. Vartojimo kultūra yra šio prieštaravimo apraiška. Vartojimo kultūra tiesiogiai naikina tiek darbo etiką, tiek bendrų vertybių diegimo bei socializacijos procesus, nuo kurių pati yra priklausoma. Panašūs samprotavimai, tik gal ne tokie grėsmingi, vyrauja ir šiuolaikinių autorių, pavyzdžiui, Giddenso (1991; 2000), Lasho ir Urry (1994), taip pat Featherstone'o (1991, 1995) veikaluose, kuriuose kalbama apie „refleksyvią modernizaciją". Tvirtinama, jog modernybė iš tikrųjų skatina radikalų individualizmą, kur iš kiekvieno reikalaujama kurti, rinktis, kontroliuoti, palaikyti ir prekiauti „savo tapatumu". Pasak šių autorių, rinkai būdinga ir geros, ir blogos savybės, ji tikrai veikia kaip destabilizuojanti galia – didina gyvenamųjų pasaulių įvairialypiškumą ir nestabilumą (labiausiai gausindama pasaulių, su kuriais susiduriame arba turime vesti derybas), o sykiu teikia gausybę naujų išteklių kurti savipatumus ir naujus būdus jiems sutvirtinti (pavyzdžiui, gyvenimo būdo sampratomis). Maža to, tokiose teritorijose, – pavyzdžiui, Giddenso, daug kur sekančio Durkheimo pėdomis, – individas suvokiamas ne individualistiškai. Labai gali būti, kad individo kultas, laikomas rinkos visuomenės solidarumo pagrindu, kilo visai ne iš ankstesnių modernistinių laisvės, lygybės ir teisių idealų, kaip kad vylėsi Durkheimas, o iš „postmodernistiniais" vadintinų dalykų – geismo, žaismingo ir ironiško tapatybės formavimo, laikinų bei fragmentiškų (o ne ilgalaikių) socialinių pavidalų (žr. 6-ą ir 7-ą skyrius).

Talcottas Parsonsas ir ekonomikos sociologija

Diskusiją apie rinkos visuomenės racionalumą ir solidarumą užbaigsime, patyrinėdami Talcotto Parsonso darbus, kuriuose šie dalykai perkeliami į ekonomikos sociologijos sritį. Parsonsas sprendžia klausimą (apie šį perkėlimą žr. Holton ir Turner 1986 ir Holton 1992) liberaliojo utilitarizmo ir rinkos įsigalėjimo iškeltą klausimą: kaip įmanoma visuomenei išlikti patvariai, jei ta visuomenė – tai gausybė individų, kurių kiekvienas siekia nesutaikomų tikslų, pasak Weberio, vertybių konflikto sąlygomis? Spręsdamas šį klausimą, Parsonsas pasitelkia kultūrą, kurią iš esmės laiko tam tikrais socialiniais klijais. Ankstyvuosiuose savo darbuose, kuriuose, sekant Weberiu, buvo plėtojama socialinio veiksmo teorija, Parsonsas gvildeno subjektyviai prasmingą tikslingo veiksmo struktūrą. Kadangi toks prasmingumas vis vien neišsprendžia socialinės integracijos klausimo vertybių konflikto sąlygomis, Parsonsas atkreipia dėmesį į „socialinę sistemą, laikomą funkciniu institucijų dariniu, kuris kultūrinėms vertybėms teikia galios susaistyti individų veiksmus. Sociologinei analizei (Parsonso manymu) kultūrinė tradicija rūpi įtrauktumo į saistančias socialines normas ar institucionalizuotas vertybes atžvilgiu, kitaip tariant, normatyvinės jėgos veiksmui nukreipti aspektu“ (McCarthy 1984: 216). Šiai formuluotei būdingas Durkheimo funkcinis ir organistinis bruožas: socialinė integracija suprantama pagal tai, kaip individas socializuojamas, priskiriant jam sisteminius vaidmenis, kurie objektyviai veikia socialinių procesų tėkmę ir institucijų funkcionavimo būdus.

Parsonsas teigia, jog kaip tik dėl to ekonomika visada yra susaistyta su visuomenine santvarka, tiesa, jo aiškinimas gero-

kai skiriasi nuo Polanyi požiūrio, aptariamo 4-ame skyriuje. Parsonsas ir Smelseris (1956) aiškina, kad jokia socialinė institucija ar darinys negali būti vien ekonominis; „ekonomiškumas" apytikriai prilygsta vienai iš keturių universalių funkcijų, kurias privalo atlikti visos socialinės sistemos, – Adaptacijos funkcijai (kitos funkcijos yra Tikslo siekimas, Integracija ir Užslėptas socialinio elgesio šablono palaikymas). Iš pažiūros gali atrodyti, jog realaus pasaulio institucijos, pavyzdžiui, rinkos ar įmonės, perima tiktai vieną šių funkcijų (rinkos atveju adaptaciją), tačiau iš tikrųjų taip nėra. Rinkos institucijoms taip pat privalu rūpintis socialinio elgesio šablono palaikymo (kultūra), tikslo siekimo (politinis vadovavimas bei reguliavimas) ir integracijos (stabilių normatyvinių sistemų kūrimas) reikalais. Pavyzdžiui, integracijos funkcija aiškiai apima Durkheimo teoretizavimo sritį, iškeliančią būtinumą įtvirtinti tokias ekonominio žaidimo taisykles, kurios ekonominės konkurencijos įkarštyje saistytų žmones aiškiais socialiniais vaidmenimis bei santykiais, ir ypač – sutarties instituciją bei „verslininkystės elgseną" (žr. Holton 1992: 259–262).

Taigi Parsonso sistemų teorijoje rinkos mainai susiejami su visuomeninės santvarkos palaikymu per sisteminę integraciją, o sykiu iškeliami jų esminiai politiniai, kultūriniai bei normatyviniai, taip pat ir neoklasikiniu požiūriu „racionalūs" aspektai. Kaip ir Durkheimo teorijoje, kultūra ir normatyvumas apima visus socialinės veiklos aspektus. Vis dėlto Parsonso ir Smelserio sistema nėra tokia radikali naujovė, kaip iš pradžių atrodė. Pirma, „ekonomika" nusakoma įprastu formalistiniu būdu (atsakai alternatyviomis strategijomis į išteklių stokos aplinkybes). Godelier (1986:184) tvirtinimu, tai rodo Parsono darbą esant rinkos, kaip racionalios pasaulio sistemos, apologiją. Antra,

Parsonso veikaluose teigiama, jog ekonomikos atžvilgiu kitos posistemės yra išoriniai veiksniai: „ekonominės struktūros ir procesai yra parametrai, ribojantys kitų teorinio ir empirinio tyrinėjimo darinius, o pastarieji savo ruožtu – pirmuosius“ (Martinelli ir Smelser 1990: 25–26). Taigi į Parsonso darbotvarkę buvo įtrauktas tarp posistemių vykstančių mainų tyrimas (pavyzdžiui, darbas už pinigus plataus vartojimo prekėms pirkti reiškia mainus tarp posistemės L [užslėptas socialinio elgesio šablono palaikymas] šeimos pavidalu ir A[adaptacijos] ekonomikos pavidalu). Kitas šios darbotvarkės punktas buvo analizavimas būdų, kuriais kitos posistemės nulemia ekonominės veiklos parametrus – pavyzdžiui, tuos, kuriais skonius „formuoja kitų posistemių poreikiai ir veikla“ (Martinelli ir Smelser 1990: 27); taip pat būdus, kuriais neekonominės jėgos formuoja ekonominius mainus, institucionalizuodamos normatyvines sistemas (įstatymas, nuosavybė, sutartis). Parodoma neekonominius dalykus esant paprasčiausia išorine racionalios ekonominės elgsenos aplinka, beveik kaip neoklasikinės ekonomikos teorijoje. Galų gale, Habermaso (1987) teigimu, Parsonas niekada ir nenutolo nuo liberalų problematikos – siekiantys savo interesų individai-monados turi būti suburti į būrį, kad būtų įmanoma paaiškinti tą faktą, jog visuomenės lyg ir išlieka patvarios. Kaip ir Durkheimas, Parsonas galiausiai išsprendžia šią problemą paprasčiausiai apgręždamas liberalizmo terminus (nuo šiol visuomenė kuria individą) ir plėtodamas „perdėm socializuotą“ moderniojo individo supratimą – tas individas tiesiog atlieka funkciškai nustatytus socialinius vaidmenis.

Trumpai tariant, Durkheimo ir Parsonso pakraipos mąstytojai rinkos racionalumą, ypač pridengtą utilitarizmu, laiko ribotu, redukciniu, kuriančiu anomiškų individų bei irstančios vi-

suomenės vaizdinį; tačiau jie įžvelgia ir aiškių bei šviesių socialinės *re*integracijos galimybių įtvirtinant „kultūrinę plotmę“, kuri iš naujo socializuos ekonominius veikėjus, ekonominę mintį ir socialinio konflikto šaltinius. Abu mūsų aptarti sociologai iš naujo patvirtina organiškus ir funkcionalistinius bendruomeniškumo pagrindus, kuriuos turėtų įsisavinti socialiniai veikėjai, kad pradėtų suvokti save pagal funkciškai tarpusavyje priklausomus vaidmenis legitimuotų visuomeninių santvarkų aplinkoje. Komunitarizmo atstovams toks optimistiškas „kultūrinės plotmės“ arba etinio subjekto įvedimas gali atrodyti nelyg lengvas slaptų norų išsipildymas, taip pat ir kai kurioms ekonomikos sociologijos šakoms tai pasirodė esąs ganėtinai abejotinas ir netvirtas pagrindas (žr. kritiką, išdėstytą Callon 1998a).

Apibendrinimas

Holtonas ir Turneris (1989: 14) pažymi, jog dažnai manoma esą sociologija metodologiniu ir teoriniu atžvilgiu yra nusiteikusi tiek prieš individualizmą, tiek prieš liberalizmą (taip pat žr. Abercrombie, Hill ir Turner 1986), vis dėlto, jų teigimu, tai nėra teisinga, nes iš tikrųjų „visa klasikinės sociologijos tradicija, užuot buvusi priešiška individualizmui *per se,* pateikė solidžią ekonominio utilitarizmo ir hedonistinio individualizmo kritiką, tuo pat metu palaikydama etinę arba socialinę individualizmo sampratą“. Klasikinė sociologija nuosekliai puolė ekonominį individualizmą, tačiau kaip tik dėl tų pačių priežasčių, dėl kurių jos pradininkai savo koncepciją grindė „moralinio individualizmo“ (Abercrombie, Hill ir Turner 1986: 2) sąvokomis. Millis ar Weberis individualios asmenybės ugdymą lai-

kė svarbiausiu dalyku – nelyg pašaukimu arba gyvenimo planu, pagal kurį buvo konstruojamas etinis individo statusas (Featherstone 1995; Löwith 1982 [1932]; Whimster ir Lash 1987); Marxas kovojo už nesusvetimėjusį individą, kuris yra „turtingas poreikių", o Durkheimas ieškojo naujo individo kulto pagrindų pačiame darbo pasidalijime, kuris neva pasmerkė ir etišką individą, ir visuomeninę santvarką anomiškai irti.

Vadinasi, klasikinei socialinei teorijai individas, kilęs ir iš moderniojo kapitalizmo, ir iš liberaliųjų jo šalininkų idėjų, tam tikru atžvilgiu nėra tikras individas. Ugdydama racionalius savanaudiškumo siekėjus, modernioji tvarka vis labiau atsiejo individus nuo tų „savasties šaltinių" (Taylor 1989), iš kurių kilo tiek normatyvinė tvarka, tiek ir moralus individas. Apskritai, klasikinė sociologija tokius savasties šaltinius įkurdino individą pranokstančiose moralinėse sistemose ir substancinėse vertybėse, peržengiančiose formalų moderniojo ekonominio veiksmo racionalumą. Šių vertybių galima ieškoti ikimoderniojo pasaulio palikime, šiuolaikiniame bendruomenės gyvenime arba socialistinėje kapitalizmo ateityje. Sociologija nuosekliai tvirtino, jog geriau, kad egzistuotų toks dalykas kaip visuomenė, antraip nei visuomeninė santvarka, nei netgi ekonominė tvarka neišsilaikytų. Kitame skyriuje matysime, jog įvairūs ekonomikos sociologijos bei ekonominės antropologijos požiūriai atskaitos tašku kaip tik ir laikė nuomonę esą ekonominė tvarka, įskaitant ir rinkos tvarką, *visada* yra įsišaknijusi „visuomenėje".

)4(

Socialinės struktūros ir rinkos

Įžanga

Ekonomikos teorijos ir sociologijos tyrinėjimo objektas yra modernioji rinkos visuomenė. Šiuos mokslus sieja labai svarbios bendros temos, kiekvienoje gilinamasi į rinkos tvarką ir individualaus veiksmo racionalumą. Nepaisant to, socialinių mokslų istorijai būdingas ryškus skirtingų tyrinėjimo sričių atskyrimas. Durkheimo žodžiais (1984 [1933]: 304), „teisininkas, psichologas, antropologas, ekonomistas, statistikas, kalbininkas, istorikas – visi jie kalba apie savo tyrinėjimus taip, tarsi įvairūs faktų rinkiniai, kuriuos jie studijuoja, sudarytų gausybę nepriklausomų pasaulių. O tikrovėje šie faktai kone kiekviename taške susipina vieni su kitais“. Toks pasidalijimas iš dalies kilo dėl XIX a. pab.–XX a. pr. vykusios kovos už vietą: įvairių socialinių mokslų atstovai stengėsi pagrįsti savo intelektualines pretenzijas ir įteisinti savo akademinį statusą (žr. Kadish ir Tribe 1993). Tokie disciplininiai manevrai baigėsi intelektualiniu darbo pasidalijimu, kuris ilgainiui leido neoklasikiniam ekonomistui Paului Samuelsonui“ racionalios ir iracionalios elgsenos skyrimo pagrindu atskirti ekonomikos teoriją nuo sociologijos, šiuos terminus apibrėžiant naudingumo teorijos tradicijos perspektyvoje“ (Samuelson 1955: 90). Racionalumas buvo apibūdintas kaip racionalus apskaičiavimas, neva akivaizdžiai pasi-

reiškiantis rinkose, ir toks apibrėžimas tapo ekonomikos teorijos ir sociologijos interesų skiriamąja linija. Ekonomistus domino racionali, maksimizuojanti elgsena rinkose, o „iracionali“ (emocinės, taisyklių valdomos, ritualinės, nukrypusios nuo normos, įprastos) elgsena buvo palikta tyrinėti sociologams ir antropologams. Tokiu siauru racionalumo apibrėžimu ir intelektualinio darbo padalijimu suabejojo ir ekonomikos sociologijos, ir antropologijos atstovai.

Nors ekonomistai nesutaria dėl rinkų prigimties ir funkcionavimo, tačiau vieningai laikomasi nuomonės, jog rinkos veikia išskirtinėje srityje, kuriai būdingas reikšmingas (ir pageidaujamas) savarankiškumo atžvilgiu politinių ir socialinių struktūrų laipsnis. Stipriojoje šio ekonominio požiūrio versijoje rinka yra tam tikra forma *sui generis,* veikianti pagal vidines taisykles ir kurianti savas tyrinėjimo kategorijas. Taigi didžiausia įtampa tarp rinkos koncepcijų kyla ties ekonomikos teorijos ir jai giminingų socialinių mokslų, antropologijos ir sociologijos, skyrimo riba. Sociologija kvestionuoja ekonomikos teorijos prielaidas, teigiančias rinkos savarankiškumą kitų socialinio gyvenimo struktūrų atžvilgiu. Alternatyvūs požiūriai laiko rinką ne grynu ekonominiu mechanizmu, o socialine institucija, tad savo ruožtu rinkos santykius – tik vienu iš daugybės socialinės sąveikos būdų.

Tarp šių „socialesnių“ požiūrių į ekonominio gyvenimo tyrinėjimą išsirutuliojo įsitikinimas, jog marginalistinis posūkis moderniojoje ekonominėje mintyje ištraukė – arba „atsaistė“ – rinkas iš jų socialinės aplinkos. Ekonominis veiksmas laikomas įpintu į „neekonominius“ tinklus, institucijas ir santykius (Polanyi 1992: 34). Todėl įrodinėjama, jog būtina iš esmės susieti ekonominius ir socialinius procesus, nes manoma rinkos santykius esant įsišaknijusius platesnėse socialinėse struktūrose,

tinkluose ir prasmėse (Granovetter 1985; Polanyi 1992; Zukin ir DiMaggio 1990). Be to, rinkos santykiai nėra pagrįsti paprasčiausiais vienkartiniais mainais ir neasmenėmis sąveikomis – jie susikristalizuoja į stabilesnes socialines formas, kaip kad „ekonominės institucijos yra formuojamos sutelkiant išteklius socialinių ryšių tinklais“ (Granovetter ir Swedberg 1992: 18). Savo ruožtu begalė organizacinių struktūrų, kurios tvarko rinkos mainus, – firmos, bankai, finansų rūmai, gamybos vietos, prekybos centrai, aukcionų patalpos, telefonų tinklai, nedidelės parduotuvėlės, laikraščių kioskai ir kitos – padeda kurti ir palaikyti socialinius santykius. Ekonominis veiksmas yra negalimas redukuoti socialinis veiksmas, o ekonominės institucijos yra socialinės formos.

„Atsaistytos“ rinkos modelis gali būti ginčijamas dvejopai. Pirma, jį galima kritikuoti kaip požiūrį, atskleidžiantį tai, kaip rinkos susiformuoja skirtingai nuo alternatyvių mainų ir pasiskirstymo būdų. Antra, šis modelis verčia aiškintis, ar modernioji rinkos ekonomika yra kaip nors „labiau“ atsaistyta nei kitose visuomenėse išplitusios ekonominės organizacijos formos. Šiame skyriuje išdėstyti svarstymai pagrįsti esmine Karlo Polanyi išplėtota formalistinių rinkos sampratų kritika. Atskleidę istorinį Polanyi požiūrį į rinkos mainus, nusakysime jo argumentus, liečiančius „įsišaknijusį“ ir „įsteigtą“ ekonominių formų pobūdį. Ši sąvokų pora – *įsišaknijusios* ir *įsteigtos* rinkos – yra būsimo dėstymo atskaitos taškai. Polanyi vartojama ekonomikos susaistymo sąvoka pagrindžia antropologinių požiūrių aptarimą: tie požiūriai rinkos mainus įtarpuoja į bendresnius esminius socialinių mainų procesus, o rinkos elgseną aptaria visuotinesnių kultūrinių normų ir bendravimo modelių atžvilgiu. Vėliau gvildenama įsteigtų rinkų prigimtis: Polanyi

argumentai susiejami su naujausiais ekonomikos sociologijoje bei institucinėje ekonomikoje plėtojamais požiūriais į tai, kaip teisinėmis ir organizacinėmis priemonėmis, taip pat pasitelkiant neformalias taisykles bei nusistovėjusią tvarką, įkuriamos rinkos. Klausimai, susiję su rinkų ir socialinių struktūrų ryšiais, kreipia į teisės ir politikos, institucinio planavimo ir techninių rinkos *kūrimo* strategijų problemas. Šiuo atžvilgiu panagrinėsime novatorišką Michelio Callono mėginimą permąstyti rinkas, kaip socialinius darinius, kurie įsteigiami pasitelkus tikslias strategijas ir skaičiavimo technologijas.

Rinkos ir įsišaknijimas: Polanyi

Pirminį akstiną naujos ekonomikos sociologijos plėtrai devintajame dešimtmetyje suteikė Karlo Polanyi veikalo, gvildenančio ekonomikos istorijos bei antropologijos dalykus, pervertinimas (žr. Granovetter ir Swedberg 1992). Polanyi idėjos buvo nelyg nuolatinis iššūkis liberaliam ekonomikos supratimui būdingai „ekonomistinei klaidai“; šio požiūrio atstovai rinkos santykius ir elgseną, kylančią iš konkrečios istorinės aplinkos, laiko universaliais žmonių elgesio modeliais. Tiek Polanyi studija apie liberaliosios politinės ekonomijos iškilimą Britanijoje, tiek jo veikalas apie ekonominę ikimoderniųjų visuomenių struktūrą byloja, jog rinkos formų prigimtis yra sąlygiška ir istoriška (Polanyi 1957 [1944], liet. 2002; 1977, 1992, Polanyi, Arensberg ir Pearson 1957). Polanyi veikaluose išsakyta paveiki formalistinių požiūrių į rinką kritika, o sykiu ir alternatyvus požiūris, ekonomikos struktūrą susiejantis su konkretaus meto istorine bei kultūrine aplinka.

Polanyi argumentai grindžiami paprasta dviejų „ekonomikos“ sampratų perskyra. Viena vertus, *substancinė* ekonomikos teorija ieško būdų, kaip patenkinti žmogaus poreikius ekonominiu veiksmu ir tarpusavio sąveika. Kita vertus, *formalioji* ekonomikos teorija remiasi priemonių-tikslo racionalumo modeliu, kurį išreiškia „ekonomizuojanti“ (taupanti) elgsena, esant nepritekliaus sąlygoms, ir kuris yra būdingas rinkos apskaičiavimui (Polanyi 1957 [1944], liet. 2002; 1992). Tad ekonomikos sąvoka plačiąja prasme nurodo materialinę pragyvenimo sritį, o kiek siauresne – racionalaus elgesio būdą. Polanyi nuomone, moderniajai rinkos visuomenei ypač būdinga suartinti šias ekonomiškumo prasmes. Šiuolaikiniuose kontekstuose rinka ima reikšti „ekonominę instituciją“ (Polanyi 1992: 47), o ne vieną iš daugelio substancinio aprūpinimo formų. Rinkos mainams įgaunant vis didesnę reikšmę moderniosioms ekonomikos organizavimo formoms, rinkos racionalumas įsivyrauja ir moderniajame mąstyme apie ekonominį veiksmą bei motyvaciją.

Rinkos visuomenė imama nusakyti rinkos elgsenos „atsaistymu“ nuo platesnės socialinių santykių, normų ir institucijų aplinkos. Ekonominė elgsena išskiriama kaip pavienis socialinio veiksmo tipas, valdomas formalaus rinkos racionalumo ir pagrįstas neasmeniniais pirkėjo ir pardavėjo mainais. Nesvarbu, kieno duoti – „gamtos ar žaidimo dėsnių“ (Polanyi 1992: 31), – rinkos procesai veikia pagal vidinę logiką, kuri nužymi ekonomiką kaip atskirą sritį. Tokią formalią ekonomikos koncepciją Polanyi analizuoja dviem aspektais. Pirmiausia jam rinkos mainai yra ypatingas ekonominės sąveikos būdas, susiklostantis konkrečiomis istorinėmis ir institucinėmis sąlygomis, o ne abstrakti ar techninė logika (Polanyi 1977; Polanyi, Arensberg ir Pearson 1957). Podraug su šiuo argumentu Polanyi pa-

sitelkia abipusiškumo ir perskirstymo sąvokas, nusakančias rinkai nebūdingus ekonominės sąveikos ir paskirstymo būdus, – jos padeda aiškintis, kaip ekonomikos procesai įtvirtinami platesnėse socialinėse struktūrose.

Polanyi išskiria tris skirtingus paskirstymo būdus: abipusiškumą, perskirstymą ir rinkos mainus, kurių kiekvienas priklauso nuo tam tikrų socialinių sąlygų bei organizacinių formų. Pavyzdžiui, abipusiškumas remiasi tarp socialinių veikėjų įsivyraujančiais simetrijos santykiais, o perskirstymą palaiko centralizuotos politinės bei ekonominės struktūros. Be to, apskaičiavimu grindžiami mainai, kuriuos nusako formalusis ekonomikos mokslas, gali vykti tiktai institucinėje rinkos aplinkoje. Šiuo atžvilgiu Polanyi meta iššūkį formaliems požiūriams į rinkos tvarką, jų atspirties taškas yra atskiras pavienio pirkėjo ir pardavėjo mainų atliekamas veiksmas. Skirtingi mainų tipai – kaip ir skirtingos išteklių paskirstymo priemonės – *galimi suvokti* tik tos ekonominės tvarkos, kurioje jie įsigalėję, atžvilgiu. Į kainą nukreipti mainai, Polanyi tvirtinimu, neturi prasmės už platesnės rinkos sistemos ribų:

> atsitiktinės barterio apraiškos tarp individų, jei jos apskritai nutinka, nėra pajėgios įtvirtinti integruojantį kainos elementą <...>, organizuojantis veiksnys kyla ne iš individo, o iš asmenų kolektyvinių veiksmų struktūrinėse situacijose. Mainai, kaip integracijos forma, priklauso nuo rinkos sistemos – nuo institucinio modelio, kuris, priešingai vyraujančioms prielaidoms, susiklosto ne iš atsitiktinių mainų veiksmų (Polanyi 1977: 37).

Toks požiūris apverčia ekonominį modelį, kuriame pamatinis rinkos teorijos vienetas yra pavieniai mainai, tarpininkaujant kainai. Polanyi įsitikinimu, pats kainos supratimas įmano-

mas tiktai *kolektyvinėje* sisteminių mainų aplinkoje. Kitaip tariant, konkretūs sandoriai įgauna rinkos bruožų tik suinstitucintos rinkos sąlygomis. Jo teigimu, rinkos mainų modeliui būtina platesnė kainų, konkurencijos ir rinkos kultūros aplinka, kurią ir turėtų grįsti tie patys pavieniai mainai.

Polanyi požiūris į rinkos mainus remiasi dvejopu rinkos supratimu: rinka laikoma socioerdviniu dariniu ir mechanizmu, „įtaisu". Tai primena 1-ame skyriuje aptartą rinkos, kaip vietos, ir rinkos, kaip abstraktaus mainų proceso, perskyrą. Polanyi tvirtinimu, rinka, kaip fizinė vieta, istorijos požiūriu atsirado gerokai anksčiau, negu išsirutuliojo rinka kaip pasiūlos-paklausos-kainų mechanizmas. Nustatomi keli funkciniai elementai, iš kurių galėtų būti sudarytos tokios rinkos, – geografinė vieta ir prekių asortimentas, papročių arba įstatymų normos, pasiūlos ir paklausos apimtis, konkurencijos principai bei mainų kursai. Įvairiose mainų rūšyse gali veikti keli tokie rinkos elementai, tačiau jie nesudarys „rinkos" formaliu ekonominiu požiūriu. Kita vertus, tie mainai galimi derinti pačiais įvairiausiais būdais: pavyzdžiui, prekybą gali valdyti socialiniai papročiai, o ne kainos mechanizmo „nematoma ranka". Tiktai tada, kai rinkos elementai suderinami kainos mechanizmu, galima teigti, kad egzistuoja moderniosios ekonomikos teorijos rinka. Todėl Polanyi laiko mainus daugialype sąveikos sistema, kurioje gali veikti ir rinkos elementai, tačiau jie tik tam tikroje istorinėje ir institucinėje aplinkoje (privačios nuosavybės, pinigų, kainos ir konkrečių normų bei žinių sistemoje) įgauna formalų pasiūlos-paklausos-kainų rinkos pobūdį.

Reikia pažymėti, kad Polanyi argumentai remiasi griežta modernių ir „ikimodernių" ekonominės organizacijos formų perskyra. Jo įžvalgas į moderniąją rinkos visuomenę didžiąja

dalimi nulemia tos visuomenės priešinimas kitoms ekonominėms sistemoms. Šiuo atžvilgiu jam svarbios Malinowskio klasikinės antropologijos studijos, gvildenusios Vakarų Melanezijos Trobriano salų gyventojų socialinę ir ekonominę organizaciją (Malinowski 1922). Malinowskio nuomone, daiktiška Trobriano tautų ekonomika rėmėsi neabipusiškumo sistema – vyras aprūpina savo sesers šeimą, o jį savo ruožtu aprūpina žmonos brolis. Greta šios giminyste grindžiamos ekonominio aprūpinimo sistemos Malinowskis išskyrė daugiau kaip aštuoniasdešimt skirtingų (nerinkos) mainų tipų, būdingų Trobriano visuomenei. Tačiau Malinowskio veikaluose Polanyi labiausiai domina Trobriano gyventojų praktikuojama *kula,* apsikeitimo dovanomis sistema. Pagal *kula* sistemą, aiškaus statuso žmonės apeiginėje aplinkoje dovanoja vienu, o atsako kitu laiku, tad mainai nėra lygiaverčiai.

Mainai *kula* ir giminyste grindžiamose sistemose buvo susiję ne tiek su ekonominio savanaudiškumo, kiek su šeimos ir visuomeninės garbės dalykais. Kaip liudija gausus turto sunaikinimas per Kvakiutlio potlačą*, kurį aprašė Franzas Boasas, dovanų teikimas buvo garbės ir statuso reikalas (Boas 1974; žr. taip pat Bunzel 1938). Tai kitoks ekonominio „aš“ variantas, negu teigia teorinis ekonomistas – jis prieštarauja visokiai universaliai rinkos psichologijai. Pagal šiuos antropologinius požiūrius, giminystės ir apeiginių mainų prasmė buvo atlikti tam tikrus socialinius tapatumus, sutvirtinti kolektyvinius ryšius, kiek tik galima mažinti nesantaiką, taip pat ir paskirstyti mate-

* Potlačas – Amerikos šiaurės vakarų pakrantės indėnų apeiginė puota, per kurią šeimininkas dosniai dalija dovanas, o kartais ir sunaikina savo nuosavybę, norėdamas parodyti turtus bei dosnumą ir tikėdamasis vėliau to paties sulaukti iš kitų. (*Vert. past.*)

rialinius išteklius. Tiesą sakant, materialinių išteklių paskirstymas tokioje visuomenėje neatsiejamas nuo „paprasčiausiais“ laikytinų kultūrinių ir simbolinių mainų. „Ekonomika“, pasitelkiant moderniosios minties sąvoką, nebuvo savarankiška. Trobriano salos gyventojai vykdė barterinius mainus, tačiau ribotus, nesusietus su apeigomis ir neteigiančius jokių nustatytų santykių tarp sandorio dalyvių. Tad formalistiniu rinkos sampratos požiūriu ši *gimwali* vadinama barterio sistema menkai veikė Trobriano visuomenės gyvenimą. Prekių apyvarta veikiau buvo įsišaknijusi neekonominiuose santykiuose ir institucijose: nebuvo jokios atskiros „ekonominės“ srities formaliu ar struktūriniu atžvilgiu.

Remdamasis šiais etnografiniais argumentais, Polanyi metė iššūkį formalistinėms konvencijoms, būdingoms tuo metu viešpatavusiai ekonominei antropologijai, kurią plėtojo, pavyzdžiui, Firthas bei Herskovitsas, neoklasikinius modelius taikę „ikimodernioms“ ekonomikoms aiškinti. Savo ruožtu Polanyi tyrinėjimams buvo lemta paveikti antropologijoje susiklosčiusį ir „substantyvistiniu“ save laikiusį požiūrį į ekonomikos gyvenimo tyrimą (žr. Dalton 1961; žr. taip pat Sahlins 1974, 1976). Ekonominės antropologijos ir formaliosios ekonomikos teorijos santykiai nebuvo labai jau paprasti. Abi pusės įžvelgė nesuderinamų skirtingumų, kurie būdingi ekonomikos ir antropologijos mokslų metodams. Antai žymus marginalistinės ekonomikos atstovas Frankas Knightas parašė Herskovitso (1940) veikalo *Ekonominis pirmykščių tautų gyvenimas* recenziją, kurioje dedukcinę teorinio ekonomikos mokslo metodologiją aiškiai atribojo nuo indukcinių aprašomosios etnografijos metodų (Knight 1941). Ir nors britų antropologas Raymondas Firthas buvo laikomas klasikiniu formalistinių metodų antropolo-

gijoje šalininku (Marcus 1990), jis išreiškė nuogąstavimų dėl didėjančio teorinio ekonomikos mokslo abstraktumo, menkinančio jo vertę antropologams. Dedukcinis mokslas, grindžiamas iš prielaidų apie žmogaus elgesį logiškai išvestų teiginių tikrinimu, iš dalies prieštaravo empiriniams antropologijos pagrindams. Paveiktas Polanyi ir kitų tyrinėtojų įrodinėjimų, Firthas taip pat ėmė kritiškai svarstyti formalistinius požiūrius – jis pataisė savo paties veikalą apie Polineziją ir netgi suabejojo, ar galima taikyti šioms visuomenėms „ekonomikos“ supratimą, nors ir toliau teigė egzistuojant atskirą ekonomikos sritį tam tikromis „pirmykštėmis“ aplinkybėmis (žr. Firth 1965 [1939].

Polanyi ekonomikos antropologijos aiškinimas savaip užbėga už akių neseniems kritiniams teiginiams esą vakarietiški rinkos modeliai yra ne abstraktaus racionalumo atspindžiai, o riboto pritaikymo kultūriniai konstruktai (Gudeman 1986; Marcus 1990; Sahlins 1976). Savo ruožtu Polanyi atmetė „laukinio proto“ išskyrimą, neva paaiškinantį, kodėl ikimoderniose visuomenėse nėra arba beveik nėra rinkų. Rinkai būdingų ar jai nebūdingų ekonominės organizacijos formų egzistavimą reikia aiškinti kultūrų skirtingumais, o ne „racionalios“ ir „ikiracionalios“ psichologijos atskyrimu. Panašiai Polanyi atmetė ir galimybę taikyti „pirmykščio individualizmo“ arba marksistinio „pirmykščio komunizmo“ sampratą toms kultūrinėms aplinkoms, kuriose dar nebuvo išsirutuliojęs modernusis liberalus nuosavybės supratimas. Tokiais atvejais, pasitelkiant Margaret Mead įrodinėjimą, galima būtų sakyti, kad žmonės „priklausė“ tam tikriems žemės plotams, lygiai kaip tie žemės plotai „priklausė“ tam tikriems žmonėms (Polanyi 1977: 51). Substancinės ekonomikos sistemoms, kurių dar neįsuko rinkos forma, negalima buvo taikyti iš moderniosios rinkos teorijos kilusių kate-

gorijų – nuosavybė, kaina, lygiavertiškumas ir naudingumas. Paskirstymo, išskirstymo ir vartojimo klausimai tose visuomenėse buvo sprendžiami, remiantis giminystės, šeimos ar bendruomenės struktūrų pagrindu. Ernestas Gellneris (1988: 44) išsako tokį argumentą: „Gentinės bendruomenės žmogus, ką nors perkantis iš savo kaimelio kaimyno, turi reikalo ne vien su pardavėju, bet sykiu su gentainiu, bendradarbiu, sąjungininku ar varžovu, galimu nuotakos parūpintoju jo sūnui, tokiu kaip ir jis prisiekusiuoju, apeigų dalyviu, kaimelio gynėju bei tarybos nariu“.

Visuomeninė santvarka ir apibendrinti mainai

Vis dėlto antropologojoje išsirutuliojusių mainų teorijų reikšmė neapsiriboja vien pastabomis apie tariamą „gentinės bendruomenės“ socialumą. Mainai gali būti suvokiami ne tik kaip tam tikri socialiniai santykiai (kaime ar bet kur kitur), bet ir kaip stipresnis, esmingesnis „socialumo“ jausmas. Mausso veikale apie dovanojimą (Mauss 1990) bei vėlesnėse Lévi-Strausso ir Sahlinso studijose pasitelkiama *apibendrintų mainų* samprata, kuria aiškinamas socialinio vieningumo pagrindas. Šiuo požiūriu visuomeninė santvarka galima tik bendrų sąlygų mainams vykti pagrindu, o tos sąlygos susiklosto iki nusistovint konkrečiai sąveikai ir už tos sąveikos ribų. Ši idėja siejasi su praeitame skyriuje aptartais įrodinėjimais socialinio gyvenimo pagrindą esant ikisutartinį (Durkheim 1984 [1933]). Matėme, koks nepaprastai svarbus moderniesiems socialiniams santykiams susiklostyti buvo sutarties iškilimas, tačiau Durkheimas aiškino, jog sutarties (baigtinės, beasmenės, konkrečios) formų

pagrindas yra esmingesnio pobūdžio socialumas. Ikisutartiniai socialinio gyvenimo elementai, paprasčiausiai tariant, – tai įsipareigojimas dalyvauti socialinėje sąveikoje ir laikytis tam tikrų taisyklių. Įsitraukti į konkrečius mainus ar sutartis su kitais socialiniais veikėjais galima tik tada, jei visi mes vadovaujamės bendru supratimu apie socialinių mainų sąlygas. Bendras supratimas leidžia puoselėti lūkesčius apie kitų žmonių elgesį ir su pasitikėjimu veikti tokiomis aplinkybėmis, kai negalime kontroliuoti kitų žmonių veiksmų arba už juos laiduoti (žr. Seligman 1997: 81–82).

Taigi bet kokiam socialinių mainų būdui egzistuoja savos elementarios „įsitraukimo taisyklės". Mausso apibendrintų mainų sąvoka vėl iškyla Lévi-Strausso iškeltame bendrųjų ir konkrečiųjų mainų skyrime (žr. Leach 1970) bei Sahlinso aiškinimuose apie apibendrintą ir subalansuotą abipusiškumą (Sahlins 1974). Nors šios sąvokos nužymi ganėtinai skirtingą antropologinę perspektyvą, jos visos padeda tiesioginius mainus atskirti nuo juos palaikančios bendros abipusiškumo sistemos. Štai paprasčiausi pavyzdžiai, kaip šis abipusiškumas rutuliojasi kasdieniame socialiniame gyvenime, – padaryti paslaugą bičiuliui, pavaišinti kolegą pietumis, parodyti nepažįstamam žmogui gatvėje reikiamą kryptį. Tokiais veiksmais numanoma, kad egzistuoja bendri abipusiškumo santykiai, kurie „visi galų gale išsilygina". Plačiąja prasme galima manyti, jog apibendrinti mainai grindžia visus socialinius mainus, taip pat ir tuos ekonominius mainus, kurie vykdomi grynai apskaičiavimo pagrindu. Prekybiniai sandoriai priklauso nuo požiūrio, jog žmonės vadovaujasi bendru supratimu apie mainų sąlygas. Kad ir kokios taisyklės ar sutartys valdytų konkrečius sandorius, jie paremti pamatiniu kolektyviniu supratimu, ko tie mainai reika-

lauja, be to, jie grindžiami esmine socialinės sąveikos ir abipusės priklausomybės būtinybe. Kaip būtų pasakęs Durkheimas (1984 [1933]: 158), net ir „sutartyje ne viskas yra sutartina".

Vadinasi, socialinis ir ekonominis gyvenimas rutuliojasi tik palaikomas apibendrintų mainų, „simboliniam kreditui" cirkuliuojant tarp gausybės socialinių veikėjų (Seligman 1997: 82). Toksai simbolinis kreditas – tam tikra gera ekonominė karma, – matyt, ir suveikia tada, kai mūsų minėtasis neoklasikinės pakraipos ekonomistas palieka arbatpinigių restorane, į kurį daugiau niekada nebegrįš. Trobriano salų gyventojų *kula* sistema yra neįprastai atvira apibendrintų mainų apraiška, kadangi visi kiti sandoriai (įskaitant barterį) sudarinėjami tik socialinės taikos sąlygomis, o tą taiką ir laiduoja *kula* sistema. Nors ir Lévi-Straussas, ir Sahlinsas skiria apibendrintą abipusiškumą ir tiesioginius mainus, susijusius su rinkomis, rinkos santykiai taip pat grindžiami tokia pamatine sistema. Kiti teoretikai taip pat atkreipė dėmesį į simbolinio kredito reikšmę rinkos ekonomikos plėtrai, ypač turint omenyje istorinį tarpininkų tarp pirkėjų ir pardavėjų vaidmenį (Plattner 1989; žr. Seligman 1997: 82). Pasitikėjimas šiais besirutuliojančiais prekybos modeliais priklausė nuo sugebėjimo numatyti kitų žmonių ekonominę elgseną, o tą gebėjimą ugdė rinkos mainų kartotinumas ir jų suinstitucinimas. Taigi antropologiniai požiūriai į apibendrintus mainus peržengia nuomonę esą ekonominė veikla yra įsišaknijusi egzistuojančiuose socialiniuose santykiuose, todėl galima „atsaistyti" rinkos sąlygomis. Ekonominiai ir socialiniai santykiai, tarp jų ir instrumentiniai rinkos mainai, yra susieti su pačiais žmonių bendravimo ir socialinio vieningumo pamatais.

Apibendrinant galima sakyti, jog iš šių antropologinių požiūrių būtina išskirti du svarbiausius dalykus. Pirma, jie byloja

apie praktinę „neekonominių“ veiksnių – socialinių saitų, kultūrinių normų – reikšmę materialinio pasiskirstymo vyksmuose. Antra, konkrečias mainų formas, įskaitant rinkas, jie susieja su apibendrintais mainais, kurie palaiko socialinę sąveiką, abipusiškumą ir kolektyvinius veiksmus. Kiekviena šių įžvalgų verčia suabejoti griežtu „ekonomistiniu“ rinkos modeliu, atsietu nuo platesnės socialinės bei kultūrinės aplinkos. Tiesą sakant, galima suabejoti ir tuo ganėtinai paprastu skirstymu į formalią ir substancinę ekonomikos teoriją, kuria remiasi Polanyi. Markas Granovetteris (1985) iškėlė mintį, jog nerinkos ekonomikoms būdinga didesnis formalaus racionalumo laipsnis, o rinkos ekonomikos – labiau įsišaknijusios socialiniuose tinkluose, negu leistų griežtas Polanyi atskyrimas. Taigi ekonomikos įsišaknijimas negali būti priemonė nerinkos („ikimoderni“) ir rinkos („moderni“) visuomenėms skirti. *Contra* Polanyi, ekonomikos modernizavimas reiškia socialinio įsišaknijimo formų ir laipsnio pokytį, o ne masinį rinkos santykių „atsaistymą“ nuo platesnės socialinės aplinkos. Be to, manoma, jog skirtingi ekonominiai racionalumai ir santykiai daugelyje ekonominių aplinkų iš dalies sutampa. Pavyzdžiui, Harto veikale apie frafra mažumą Ganos miestuose aiškinamasi, kaip ši grupė per horizontalaus bendravimo įtvirtintus pasitikėjimo ryšių tinklus tarpininkauja tarp sutartimi paremtos miesto rinkos ekonomikos ir paprotinių giminiškų mainų formų (Hart 1988). Jameso Colemano (1988) veikalą apie socialinį kapitalą išgarsino Niujorko didmeninės deimantų prekybos rinkos pavyzdys – tai yra tokia rinkos aplinka, kurioje socialinių ryšių tinklai, pasitikėjimu grįsti santykiai, kultūrinės normos ir neformalios sankcijos palengvina ekonominius mainus ir juos reguliuoja. Glaudūs žydų kilmės prekiautojų deimantais tinklai Brukline, Colemano

teigimu, laiduoja tam tikrą jų verslo saugumą, tad nebereikia daug kainuojančių ir sudėtingų sutarčių bei draudimo. Tokie tinklai nėra vien socialiniai, tačiau nėra ir griežtai ekonominio pobūdžio (žr. Tonkiss 2000).

Kita vertus, nerinkos mainams gali būti būdingas ganėtinai griežtas formalus skaičiavimas. Nors keitimasis dovanomis paprastai buvo suvokiamas labiau kaip simbolinis, o ne ekonominis veiksmas, galima teigti, kad jo „neekonomiškas“ pobūdis pagrįstas tam tikrais svarstymais apie lygiavertiškumą, naudingumą ir vertę. Naujausiuose veikaluose apie dovanojimą aiškinamasi, koks yra apskaičiuojančio racionalumo pobūdis dovanojant: pavyzdžiui, kiek pinigų galima išleisti konkrečiai dovanai ar kaip reikėtų atsakyti į gautą dovaną? (žr. Bourdieu 1989; Miller 1998b). Šie pavyzdžiai liudija, jog ekonominis veiksmas yra sudėtingai ir nenuspėjamai įsišaknijęs socialiniuose santykiuose bei struktūrose. Zukin ir DiMaggio (1990) pamėgino iššifruoti įsišaknijimo sąvoką, teigdami, jog mes turėtume gvildenti skirtingus lygmenis, kuriais socialiai susaistomi ekonominiai derinimai, – kultūrinį, struktūrinį, pažintinį ir politinį. Ekonominiai procesai, tarp jų ir rinkos, yra saistomi kultūrinėmis normomis bei praktikomis (nuo pertekliaus sunaikinimo iki arbatpinigių davimo), institucinėmis struktūromis (nuo giminystės santykių iki uždarųjų akcinių bendrovių), išmoktomis taisyklėmis ir žinojimu (nuo dovanojimo laiko pasirinkimo iki atsiskaitymo parduotuvėje), teisinėmis bei politinėmis struktūromis (nuo kaimo hierarchijos iki sutarties įstatymų). Tokie argumentai verčia suabejoti pernelyg supaprastinta įsišaknijimo versija, kilusia iš ankstyvesnio antropologijos tarpsnio, – ikimodernios visuomenės laikomos paprastomis, nediferencijuotomis arba vienalytėmis kultūromis. Todėl „ekono-

miškumas" gali būti suprantamas kaip prigimtinis arba neatsiejamas socialinio gyvenimo aspektas, organinis kultūros ir gamtos ryšys. Visos visuomenės ekonomines formas turi įsteigti, kitaip tariant, jos turi būti sukuriamos, reguliuojamos ir reprodukuojamos socialinių ryšių tinklais, idėjomis bei praktikomis. Šiuo atžvilgiu neaišku, kodėl potlačas turėtų būti laikomas „socialesniu" ar „labiau įsišaknijusiu" negu sutartis – juk šie dalykai yra tam tikri socialiniai ekonominių santykių užmezgimo ir įtvirtinimo būdai. Polanyi (1992: 34) teigimu, „tyrinėti ekonomikos svarbos visuomenėje pasikeitimą, vadinasi, aiškintis, kaip įvairiu laiku ir įvairiose vietose paskatinamas ekonomikos procesas".

Įsišaknijimas ir pažangios rinkos ekonomikos

Socialinės ir ekonominės sąveikos formų santykiai ne taip seniai buvo įtraukti į ginčus apie ekonomikos sėkmę išsivysčiusiose rinkos ekonomikose. Nuomonės esą socialiniai veiksniai labiausiai lemia ekonomikos plėtrą rėmėsi požiūriu, jog ekonominiai mainai yra įsišakniję į socialinius santykius ir institucijas. Robertas Putnamas (1993: 152–162; 2001:198–213) išsakė mintį, jog pilietinio bendravimo lygis skirtinguose Italijos regionuose padeda paaiškinti – ir netgi numatyti – kiekvieno jų ekonominės plėtros apimtį. Savo studijoje, kurioje gvildenamas įvairių tautų patyrimas, Fukuyama (1995) išskiria „socialinio kapitalo" rūšis – kolektyvinį pasitikėjimą, socialinių ryšių tinklus ir kultūrines vertybes, – kurios padeda ekonomikai suklestėti. Šiuo metu ekonominėje antropologijoje ir sociologijoje išplito įsitikinimas, jog ekonominės organizacijos formos

yra įsišaknijusios kultūrinių ryšių sistemose, o Fukuyama šį įsitikinimą pasitelkia santykiniam pranašumui tarptautinėje kapitalistinėje aplinkoje įvertinti. Socialiniai veiksniai laikomi ne tik neišvengiamu ekonomikos procesų komponentu – jie padeda nustatyti ekonomikos rezultatus. Fukuyama teigia, jog tam tikras „mokėjimas vienytis į sąjungas", o ypač apibendrinti socialinio ir ekonominio pasitikėjimo santykiai palaiko įvairių visuomenių galimybes siekti ekonominės sėkmės. Vadinasi, bendros vertybės, paverčiančios visuomenę moraline bendruomene, skatina kolektyvinį gėrį tiek ekonominiu, tiek platesniu kultūriniu atžvilgiu. Fukuyama įvairiai įrodinėja, jog visuomenės, linkusios į „spontanišką socialumą" (27), pavyzdžiui, Jungtinės Valstijos ir Japonija (nepaisant jų kitų skirtumų), linksta ir į ekonominę gerovę. Tokį jungimąsi jis laiko glūdint anapus racionalių lūkesčių ir maksimizuojančių mainų. Jo teigimu, nors neoklasikinė ekonomikos teorija, – nepaisant jai būdingos didelės aiškinamosios galios, – neįstengia paaiškinti socialinių ryšių, peržengiančių instrumentinių rinkų mainus, vis dėlto ta teorija nulemia ekonomikos rezultatus, tad ją būtina papildyti ekonominių kultūrų analize.

Šiuo atžvilgiu prisimintini Adamo Smitho įrodinėjimai, jog tiek socialinis, tiek ekonominis gėris remiasi žmonių polinkiu „mokėti prekėmis, keistis ir mainytis", – jie iškyla Fukuyamos „savaiminio socialumo" pavidalu. Abu mąstytojus sieja įsitikinimas, jog pilietinė mainų sritis yra ekonominį augimą ir visuomeninę santvarką palaikančių rinkos santykių bei socialinių ryšių terpė. Fukuyamos nuomone, Jungtines Valstijas ir Japoniją – su jų entuziastingomis tėvų-mokytojų draugijomis ir puokščių darymo rateliais (53) – galima priešinti toms kultūroms, kur socialiniai ir ekonominiai santykiai yra labiau regu-

liuojami arba valstybės (čia pirmenybė atitenka Prancūzijai), arba šeimos (vadinamosios „kinų visuomenės"). Suprantama, toks įrodinėjimas kartoja įsišaknijimo mantrą; net Pasaulio Bankas, imdamasis įvairių šalių ekonomikos, pastaraisiais metais bent jau iš dalies paisė ir vietos teisinių, politinių bei kultūrinių struktūrų.

Kita vertus, šios idėjos ganėtinai neįprastai derinamos su šiuolaikiniais rinkos procesais. Pavyzdžiui, pokyčiai pramonės struktūroje, vykę vėlyvojo periodo moderniose visuomenėse, kelia naujų klausimų apie tai, kiek siekia ekonominės veiklos įsišaknijimas socialinio gyvenimo ryšių tinkluose. Sudėtingi rinkos visuomenių virsmai, prasidėję septintajame dešimtmetyje ir dažnai sutrumpintai nusakomi „lankstaus kapitalo kaupimo" ar „globalizacijos" terminais, skatino ekonominių santykių ir procesų atsiejimą nuo vietinių socialinių erdvių. Šie pokyčiai apima plačiai išplitusį perėjimą nuo gamybos prie paslaugų industrijos – pagrindinio išsivysčiusios kapitalistinės ekonomikos sektoriaus, gamybos perkėlimą iš miesto centrų, mažinant gamyklas, taip pat finansų, kapitalo ir prekių rinkos globalizaciją, transnacionalinių korporacijų augimą ir gamybos procesų išsklaidymą, darbo jėgos „lankstumą" ir nesaugumą bei vis didėjančią informacinių technologijų, kaip darbo tarpininkių, reikšmę. Sparti naujų komunikacijos technologijų plėtra ir ekonominės veiklos išsklaidymas – tai Lasho ir Urry (1994) vadinamas mainų procesų „spartinimas ir prailginimas", spartėdami tie procesai aprėpia vis didesnius nuotolius (žr. 7-ą skyrių). Tad manant, jog ekonominės institucijos yra kuriamos socialinių ryšių tinklais, reikia daryti išvadą: vėlyvajame kapitalizme tokie tinklai užgriebia vis didesnes erdves ir vis labiau įgauna elektroninį pavidalą.

Nors kai kurie šių pokyčių susiję su naujų ekonominių regionų ir elitinių korporacinių tinklų iškilimu, jie byloja ir apie gausybės žmonių ekonominės veiklos atsaistymą nuo vietos institucijų bei struktūrų. Pokyčiai gamyboje ir santykiuose su darbo jėga ypač perša mintį, kad moderniosios su darbu susijusios socialumo ir solidarumo formos – grindžiamos artimais ryšiais gamyklos ceche ar biure, taip pat firmų ir vietovių sąveika – nepaliaujamai transformuojamos. Galima sakyti, kad šie pokyčiai rodo ne tiek ekonominio įsišaknijimo apimties, kiek jo formos pasikeitimą. Vis dėlto toks socialinių ir ekonominių tinklų plitimas pasaulyje vyksta vietinio pobūdžio tinklų – ar bent jau jų „plonėjimo" – sąskaita. Fukuyamos tėvų-mokytojų draugija gal ir išliks, tačiau profsąjungų ryšiai gali ir sutrūkinėti. 1-ame skyriuje matėme, jog moderniųjų laikų marketizavimas, arba rinkos santykių įsigalėjimas, priklauso nuo tam tikrų rinkos veikėjų sugebėjimo išeiti už vietinių ekonominių santykių ir įtarpuoti savo veiklą į „abstrakčius" ar „beviečius" rinkos procesus. Esama tikros įtampos tarp vietinės retorikos, kuri yra išvirkščioji globalizacijos teorijos pusė – socialinis kapitalas, vietinės ekonomikos plėtra, vidinis augimas bei kita, – ir ekonominės būtinybės „veikti globaliai". Šiuo atžvilgiu vietinės ekonomikos įsišaknijimo forma bei laipsnis gali nulemti individų ir firmų galimybes įeiti į globalines rinkas.

Rinkos ekonomika, kaip įvestas vyksmas

Polanyi teiginys, jog ekonomika yra įsišaknijusi socialiniuose santykiuose, tapo esminiu ekonominės antropologijos bei sociologijos principu, tačiau įsišaknijimo iškėlimas kiek nustelbė

nemažiau vertingą ekonomikos „įvestumo“ ar „įsteigtumo“ supratimą (Polanyi 1992: 33). Nors įsišaknijimo samprata linkusi laikyti rinkos santykius organiška socialinės visumos dalimi, rinkų, kaip įvestų vyksmų, supratimas kelia mintį, kad rinkos turi būti nusakomos apibrėžtomis socialinėmis institucijomis, taip pat teisinėmis ir politinėmis strategijomis. Tačiau tai nėra paprasčiausias pasirinkimas tarp formalaus ekonomikos teorijos racionalumo ir socialiniame gyvenime įsišaknijusios „realaus gyvenimo ekonomikos teorijos“ (Ekins ir Max-Neef 1992). Atvirkščiai, šiuos aiškinimus būtina papildyti teisinės ir politinės rinkų sandaros vertinimu. Šiame skyrelyje aptarsime skirtingus požiūrius į tai, kaip rinkos yra įsteigiamos. Gvildenami požiūriai kyla ties ekonomikos ir sociologijos mokslų riba – ypač ekonomikos sociologijoje ir institucinėje ekonomikoje. Taigi domėdamiesi rinka, kaip tvarkos principu, imame svarstyti, kaip patys rinkos procesai tvarkomi institucinėmis priemonėmis.

Polanyi atmeta klasikinį liberalų požiūrį, jog rinkos visuomenė organiškai kyla iš žmogaus polinkio mainytis. Atvirkščiai, jo teigimu, rinkas reikalinga įsteigti – ir dažnai įteisinti – tam, kad būtų tiksliai įdiegta kaip tik tokia racionali ekonominė elgsena. Klasikinis pavyzdys yra 1834 m. Anglijos socialinio aprūpinimo reforma, kuria buvo siekiama sukurti pramoninės darbo jėgos rinką (Polanyi 1957 [1944], 2002; taip pat žr. Dobbin 1994 apie JAV antimonopolistinių įstatymų vaidmenį kuriant ir apsaugant rinkas). Nors teorinis ekonomikos mokslas, tyrinėdamas rinkas, atskaitos tašku pasirenka tobulos konkurencijos modelį, iš tikrųjų labai mažai rinkų priartėja prie šio idealo. Pagal tobulos konkurencijos modelį rinkos sistema yra savotiška plataus masto mainų tinklo talpykla, kuriai nebūdingi savi instituciniai bruožai. Rinkos mainai yra momentiniai ir

neasmeniški: pirkėjai ir pardavėjai nejaučia poreikio arba nenori užmegzti asmeniškų santykių, nereikalingos nė derybos ar skundai, turint omenyje optimizuojančius kainos mechanizmo rezultatus. Šis modelis neleidžia kalbėti apie kokius nors rinkos mainus, kurie vyksta laikui bėgant arba institucinėje santykių tarp firmų ar rinkos dalyvių aplinkoje. Iš tikrųjų (kaip ir baiminosi Adamas Smithas) prirūkytas slaptas kambarys gali būti ne blogesnis modernios rinkos pavyzdys negu anonimiški mainai, vykstantys pagal pasiūlos kreivę.

Įsivaizduoti rinkų įsteigimą galima tiek kalbant apie įstatymo ir strategijos vaidmenį rinkų formavimui, tiek apie pačias rinkos institucijas. Pirmiausia, teisė yra svarbiausias dalykas laiduoti ir reguliuoti rinkos santykius įvairaus pavidalo sutartimis. Teisinės sutartys nustato ir palaiko rinkos susitarimus, kurie liberalioje ekonomikos teorijoje laikomi iš esmės savanoriškais. Čia svarbiausia ne tai, kad teisinis įsikišimas keičia ar varžo rinkos elgseną, o kad tas kišimasis yra pozityvus, nes padeda *kurti* stabilias rinkos sąlygas – trukdo tartis monopolijoms ir skatina konkurenciją, užkerta kelią vidinei prekybai ir laiduoja mainų skaidrumą. Sutartį reglamentuojantys įstatymai yra sudėtinė rinkos procesų dalis lygiai tiek, kiek jie yra tų procesų varžtai. Panašiai darbo ir gamybos santykių įstatymas formuoja rinkos santykius, iš esmės juos veikdamas. Reguliuodamos darbdavių ir darbininkų santykius, teisinės sritys sukuria darbo jėgos rinkas iš dalies kaip teisinius konstruktus. Kišimasis į sutarties ir darbo, gamybos santykių ir darbo rinkos politikos sritis tarpininkauja tarp nuosavybės interesų, socialinės galios ir reikalavimų, kuriuos kelia neturintys nuosavybės. Liberalioji ekonomikos teorija privačios nuosavybės egzistavimą laiko rinkos veiklos pagrindu (žr. Bethell 1998), tačiau nuosavybės tei-

sės turi būti įtvirtintos teisinėse sistemose – nuo Aptvėrimų aktų XVIII–XIX a. Britanijoje iki šiandieninių konvencijų, reguliuojančių pervežimus. Tos sistemos neiškyla *anksčiau* už rinkos formas, tačiau jomis rinkos santykiai kuriami ir tvarkomi (žr. Thompson 1975; Turner 1984).

Teisinės priemonės byloja apie tai, kad rinkas formuoja socialinės galios santykiai. Valstybės kišimasis į rinkos procesus, kaip liudija kitas pavyzdys, ypač ryškiai reiškėsi lyties reikaluose – kartkartėmis išlaikant vyrų privilegiją darbo jėgos ir nuosavybės rinkose, kartais koreguojant rinkos rezultatus, kurie moterims ir vaikams didino skurdo pavojų. Darbo pasidalijimas lyties pagrindu namų ūkyje ilgai atsispindėjo apmokamo darbo pasidalijime lyties pagrindu rinkoje, kur moterys visą laiką už panašios vertės darbą gaudavo mažiau ir kur griežtas darbo jėgos skyrimas gynė vyrų darbo valdas nuo moterų darbininkių kėsinimosi. Šiose srityse teisė – vienodo uždarbio ir lygių galimybių įstatymų pavidalu – leidžia koreguoti nekonkurencingus, neteisingus ir formaliai „iracionalius“ darbo rinkos procesus. Pagal šias skirtingas prasmes ekonominės veiklos imamasi ir ekonominiai susitarimai sudarinėjami teisinėje ir politinėje srityje, kuri skiriasi nuo rinkos, tačiau sykiu padeda steigti rinką kaip mainų tvarką.

Galima manyti, jog teisinės strategijos formuoja rinkos procesus iš už rinkos, tad ekonominio įsteigtumo sąvoka taip pat siejasi su rinkos santykių formavimu pačiose organizacijose. Ne vienas ekonomikos teoretikas pasisakė už sudėtingesnių rinkos institucijų teorijų bei modelių plėtotę (žr. Hodgson 1988). „Standartų teorijoje“ korporaciniai rinkos veikėjai, pavyzdžiui, firmos ar uždarosios akcinės bendrovės, logiškai mąstant, yra ne kas kita, kaip maksimizuojančių individų sambūriai. Daro-

ma prielaida, kad firma veikia kaip sudėtinis individas ir suformuoja jungtinius interesus, kuriuos galima aiškiai išreikšti ir kurių galima siekti rinkos aplinkoje (žr. North 1993: 258). Vadinasi, firma laikoma dariniu, kurio veiksmai racionalizuojami iš nustatyto apskaičiavimo centro, o maksimizuojantys tikslai yra aiškūs ir vieningi. Korporaciniai interesai išreiškia bendrą interesą narių, savanoriškai sueinančių į didesnį kūną, kuris virsta tam tikra „korporacine asmenybe“ (Hirst 1994: 144). Paprastai tariant, firmos interesas yra gauti kuo didesnį pelną, ir šia maksimizavimo logika galima paaiškinti firmų veikimą rinkos aplinkoje. Tokį modelį daugiausia palaiko tai, kaip korporacijos yra apibrėžiamos įstatymų. Tarkim, šiuolaikinės uždarosios akcinės bendrovės gyvuoja kaip teisinis subjektas, kuris „yra savo paties savininkas“ (Thompson 1986: 184). Akcininkams priklauso ne kompanijos turtas, o tik dalis bet kokio kuriamo pelno; maža to, svarbiausias teisinis administracijos įsipareigojimas yra dirbti pačios firmos interesams: siekti, kad ji neturėtų skolų ir veiktų pagal įstatymą. Taigi įstatymas yra aukščiau už atsakomybę akcininkams. Šiuo atžvilgiu firmos, kaip vieningo atstovo, kuriam būdingi aiškūs interesai, samprata bendra tiek teisei, tiek ekonomikos teorijai.

Alternatyvūs požiūriai į ekonomines institucijas mėgina analizuoti jas kaip sudėtingesnio pobūdžio struktūras, santykius ir racionalumus. Viena įtakingiausių tokio pobūdžio argumentų atšakų egzistuoja naujosios institucinės ekonomikos teorijos srityje. Šios pakraipos pradininkas Ronaldas Coase’as savo veikale pasiūlė „socialinių sąnaudų“ sąvoką, kuria aiškina firmos funkciją ir veikimą (Coase 1937, 1960, 1984). Pagrindinis Coase’o argumentas buvo tas, jog į ekonominius sandorius įtraukiamos ir „socialinės sąnaudos“, kurios skiriasi nuo tiesioginių

gamybos kaštų. Firmoms ir kitiems rinkos dalyviams tenkančios sąnaudos apima socialines sandorio sudarymo rinkoje sąnaudas bei tiesioginius gamybos kaštus. Šias socialines, arba sandorio, sąnaudas sudaro laiko ir pinigų kaštai, ieškant informacijos rinkose, taip pat sutarčių sudarymo, palaikymo ir vykdymo kaštai. Svarbiausias Coase'o argumento aspektas tas, kad šios sąnaudos nepaprastai veikia firmų vidinę organizaciją bei ekonominės nuosavybės struktūrą. Hierarchinę didelių firmų sandarą reikia aiškinti veiksmingumo didinimo rinkoje atžvilgiu: šios struktūros mažina netikrumą, skatina funkcijų koordinavimą, reguliuoja individų elgseną ir taupo daugybės sutarčių su skirtingais tiekėjais bei tarnybomis vykdymo sąnaudas. Pavyzdžiui, firma įdarbina darbuotojus pastoviam darbui, siekdama „paimti" informaciją darbuotojų kompetencijos pavidalu ir sumažinti savo socialines sąnaudas, o sykiu ir išvengti būtinybės nuolatos sudarinėti sutartis su daugeliu (iš esmės nežinomų) tarpininkų.

Čia esama kai kurių panašumų į Polanyi argumentus, liečiančius rinkos santykių steigimą. Tačiau dalis Polanyi argumentų skirti neoklasikinei ekonomikos teorijai kritikuoti, o socialinių, arba sandorio, sąnaudų teorija išlieka glaudžiai susijusi su pagrindiniais neoklasikų principais. Tai ypač ryšku Oliverio Williamsono, vieno žymiausių naujojo institucionalizmo teoretikų, darbuose (Williamson 1975, 1985). Williamsonas kritikuoja itin abstraktų ortodoksinį firmos sampratos pobūdį. Tačiau sandorio sąnaudų ekonomikos teoriją jis laiko „ne tiek tradicinės analizės pakaitalu, kiek jos papildymu" (Williamson 1975: 1). Kaip ir visų pripažintoje neoklasikinėje teorijoje, Williamsono požiūris į ekonomines organizacijas prielaidauja pastarąsias esant suburtas iš apskaičiuojančių veikėjų, o jų spren-

dimus ir organizaciją galimą paaiškinti siekiu maksimizuoti pelną. Korporacinės struktūros susiklosto konkurencinėje aplinkoje tam, kad padidintų ekonominį produktyvumą. Tiek korporacinės hierarchijos, tiek tarpusavio santykių tinklai šiuo atžvilgiu gali padėti minimizuoti sandorio sąnaudas: arba koordinuojant funkcijas viduje (firmose), arba palaikant tarpusavio santykiais grindžiamas sutartis (stabiliuose tinkluose) ir vengiant dažnų vienkartinių mainų su daugybe išorinių tarpininkų (žr. Williamson 1985; plg. Richardson 1972). Nors gali atrodyti, kad ypatingos korporacinės organizacijos formos – valdymo hierarchijos arba vertikali ir horizontali integracija – lyg ir mėgina apeiti rinkos procesus, pagal šį požiūrį tos formos išlieka valdomos rinkoje veikiančios apskaičiuojančios maksimizacijos logikos.

Tiek Coase'as, tiek Williamsonas tvirtai laikosi neoklasikinio požiūrio, aiškindami ekonomines institucijas pagal tai, kaip jos maksimizuoja našumą, mažindamos socialines sąnaudas. Alternatyviose institucionalizmo srovėse, siejamose su Douglassu Northu ir Geoffrey Hodgsonu, jau nebesistengiama skirtingų organizacijos formų aiškinti vien efektyvaus veikimo rinkoje atžvilgiu (žr. Hodgson 1988, 1994; North 1981, 1990, 1993; liet. 2003 [1990]). Šie darbai yra nemažai skolingi „senajam" institucionalizmui, kuriam ryškiausiai atstovauja Veblenas, savo veikalu pabandęs mesti iššūkį neoklasikų prielaidoms (žr. Veblen 1953 [1899]). Naujesnius veikalus ir Vebleno darbą sieja nemažai bendrų bruožų. Pirma, šiems veikalams būdinga iškelti galios santykių vaidmenį kuriant ekonomines organizacijas. Šiuo atžvilgiu firmos suvokiamos ne kaip suvienyti veikėjai – arba „korporacinės asmenybės", – o kaip konkuruojančių interesų ir nevienodos galios vietos. Antra, ekonominiai procesai

laikomi dinamiškais ir dažnai nenuspėjamais, o ne vien racionalios maksimizacijos logikos valdomais (North 1981). Nors šie požiūriai dažniausiai grindžiami evoliuciniu institucijų raidos supratimu, jie anaiptol nesilaiko vien maksimizacijos logikos, o gvildena istorinio ekonomikos pokyčio padarinius, tarp jų ir nenumatytus (žr. Hodgson 1994). Trečias ir labiausiai mums rūpimas panašumas yra tas, jog šie alternatyvūs požiūriai pateikia išplėstinį paties termino „institucija" apibrėžimą. Institucijos apima ne tik formalias ekonomines organizacijas bei struktūras, bet ir taisykles, nusistovėjusias praktikas bei normas, kurios tvarko ekonominę veiklą bei rinkos mainus.

Toks ekonominių institucijų supratimas derinasi su sociologiniu požiūriu į institucijas – šiuo požiūriu jos yra rutinizuoti elgsenos ir sąveikos būdai, apimantys užslėptas ar atviras tą elgseną valdančias taisykles. Kaip ir sociologiniame modelyje, iškeliant taisyklių valdomą ekonominio veiksmo pobūdį, laikomasi prielaidos, jog žmonės priima tas taisykles ir grindžia jomis savo lūkesčius kitų žmonių elgesio atžvilgiu. Ne kas kita, o bendri lūkesčiai kartu su aiškesnėmis taisyklėmis, užkoduotomis ekonominėse organizacijose ir teisiniuose įstatuose, laiduoja rinkos sandorių stabilumą. Maža to, asmeniniai ryšiai ir neformalūs tinklai veikia išvien su korporacinėmis struktūromis bei tarpusavio sutartimis ir drauge koordinuoja ekonominį veiksmą. Tokį požiūrį galima palyginti kad ir su ekonomikos sociologo Marko Granovetterio išsakytuoju: jis tvirtina, jog tiek formalūs, tiek neformalūs santykiai formuoja ekonominius procesus, įskaitant ir firmų vidinius bei jų tarpusavio santykius (žr. Granovetter 1973, 1985). Granovetteris (1973) pasisako už „silpnų ryšių stiprumą" – išplėstinių, neformalių arba instrumentinių ryšių tinklų vertę – skatinant ekonominius mainus

bei plėtrą. Institucinė ekonominių mainų sistema šiuo atžvilgiu išsiplečia nuo transnacionalinių korporacijų sutarčių reguliavimo iki daugybės smulkių mainų, kurie vyksta kasdieniame gyvenime. Tarkim, iš ryto pirkdamas laikraštį aš tikiuosi, jog mudu su kioskininku vadovaujamės bendru supratimu apie mainų sąlygas. Tokios kasdieniškos taisyklės ir yra svarbiausias mūsų įprasto ekonominio gyvenimo valdymo būdas. Jos primena „simbolinio kredito“ arba „apibendrintų mainų“ terminus, nusakančius pamatines visokios socialinės ar ekonominės sąveikos sąlygas, kurias jau aptarėme šiame skyriuje.

Tokia minčių eiga sugrąžina mus prie Polanyi klausimo, kaip išskirti rinkas iš įvairių socialinių ir ekonominių mainų formų. Nors rinkos akivaizdžiai arba idealiai apima beasmenius veikėjų (asmenų ar organizacijų) santykius, jos iš pažiūros virsta kitokios rūšies mainų santykiais arba nuo jų priklauso. Rinkos mainai derinami kaina, rinkos santykiai yra „neformalūs“, o, tarkim, korporacinės hierarchijos koordinuoja veiksmus per formalias valdžios struktūras, kurios leidžia organizacijoms efektyviau veikti rinkos aplinkoje. Vis dėlto galima teigti, – remiantis Northo, Hodgsono ir Granovetterio mintimis, – kad firmos, arba hierarchijos, apima ir formalius, ir neformalius santykius ir iškelti skirtingų rūšių *tinklų* vaidmenį ekonominių veiksmų bei santykių derinimui, atsižvelgiant ir į asmeniškesnes priedermes, kylančias, pavyzdžiui, iš pasitikėjimo (žr. Granovetter 1985).

Galima galvoti šias skirtingas koordinavimo formas esant alternatyvius modelius arba viena po kitos einančias nuoseklias ekonominio koordinavimo formas. Pavyzdžiui, gali būti, kad itin konkurencingos, į rinką nukreiptos XIX a. firmos, didindamos veiklos apimtį, virto didelėmis daugiaskyrėmis, ver-

tikaliai integruotomis XX a. firmomis. Šitai begalę tiekėjų, gamintojų ir mažmenininkų (jų veiklą iki tol koordinavo kaina) subūrė į vieną organizacinį darinį. Tarp pastarųjų laikų kapitalistinės raidos procesų yra ir „apimčių mažinimas“ – vis brangiau kainuojančios, neefektyvios, sukaulėjusios hierarchijos suskaidomos ne į visiškai nepriklausomus varžovus, o veikiau į subrangovines operacijas, kurios glaudžiais, ilgalaikiais bendradarbiavimo santykiais susaistomas su dominuojančiu gamintoju (žr. Hirst ir Zeitlin 1989). Kita vertus, lygiai taip pat atrodo aišku, kad rinkos, hierarchijos ir ryšių tinklai – su savo koordinavimo principais (kaina, autoritetas, pasitikėjimas) – gyvuoja vienu metu ir yra susieti glaudžiais savitarpio santykiais. Net ir labiausiai į rinką nukreiptoje visuomenėje didžioji dalis prekių judėjimo tarp žmonių priklausys nuo gamybos procesams būdingo darbo pasidalijimo pačiose firmose ir bus valdoma daugiausia techninių, o ne konkurencinių santykių (žr. Stiglitz 1994). Sykiu firmų, taip pat firmų ir vartotojų santykiai apims ir pasitikėjimo, lojalumo, papročių ar net asmeninių ryšių aspektus, peržengiančius ar prieštaraujančius „grynųjų“ rinkos santykių beasmeniškumui. Kitaip tariant, rinkos visuomenei būdingas ne vieno atsaistyto rinkos modelio „triumfas“, o sudėtingi skirtingų koordinavimo ir mainų principų santykiai, tuos principus atgaminant socialiniais ekonominiais tinklais bei institucijomis.

Rinkos, kaip apskaičiavimų erdvės, sukūrimas: Callonas

Savitas mėginimas išplėsti rinkos, kaip įvesto proceso, sampratą atsiskleidžia Michelio Callono veikale (1998b). Callono atskaitos taškas yra standartinis rinkų apibrėžimas formalaus ar-

ba atsaistyto racionalumo požiūriu. Rinkos elgsena suvokiama kaip veiksmai žmonių, kurie siekia savų interesų, apskaičiuodami viską optimizuojančiais būdais ir svarstydami įvairius savo interesus kainos atžvilgiu. Vis dėlto, pritardamas tiek Foucault požiūriui, tiek veikėjų tinklo teorijai, jis siekia paaiškinti tokių rinkų priežastį nedarydamas prielaidos, kad veikėjai iš prigimties ar polinkio yra linkę apskaičiuoti ir optimizuoti. Nors Callonas pagrįstai atmeta pasiskolintas psichologines prielaidas (ne tik ekonomistai paprasčiausiai teigia, kad individams arba kolektyviniams veikėjams būdinga protinis apskaičiavimo gebėjimas), jis gana atsainiai žvelgia ir į „kultūrinių įtakų" sampratas, į įsišaknijimo versijas, kuriose visas dėmesys sutelkiamas vertybėms, normoms bei įsitikinimams, kreipiantiems individus į rinkoje vyraujantį apskaičiavimą. Callono teigimu, tai esąs pernelyg silpnas aiškinimas, neatskleidžiantis, kodėl konkrečios kultūrinės jėgos įvairiu laiku ir skirtingose vietose gali reikštis stipriau arba silpniau. Maža to, tokios sampratos išlaiko dualizmą: vienoje pusėje – socialiniai veikėjai, o kitoje – išorinės vertybių sistemos, kuriose jie yra socializuoti. Jo manymu, racionalus apskaičiavimas nėra nei universali žmogaus psichologijos savybė, nei „kultūros" produktas. Atvirkščiai, Callonas linkęs kalbėti apie praktinį rinkos parengimą, kuris skatina rinkos veikėjus imti skaičiuoti.

Callonas aiškinasi, kaip rinkos konstruojamos arba „formatuojamos" įvairių socialinių veikėjų, įskaitant ekonomistus, teisininkus bei rinkodaros specialistus, veiksmais. Šiuo požiūriu rinkos yra įsteigiamos kaip erdvės, kuriose „visi veiksmai analizuojami kombinacijų, sąsajų, tarpusavio santykių ir pozicionavimo strategijų atžvilgiu. Veikėjas yra apskaičiuojantis, nes veiksmas gali būti tiktai apskaičiuojamas" (12). Kaip geriausią

šios rūšies pavyzdį jis pateikia socialinį tyrimą apie braškių rinką Solonės regione Prancūzijoje (20–22). Visi komerciniai reikalai, susiję su šia preke, buvo perkelti į naują sandėlį – „skaičiavimo erdvę“ (20), kuri atitiko neoklasikinius tobulos konkurencijos modelius. Toks modelis negalimas įgyvendinti abstrakčios pusiausvyros logikos ar įgimto polinkio maksimizuoti atžvilgiu, o įsteigiamas pasitelkus platų „įrenginių ir priemonių“ asortimentą – prekių išstatymo, matavimo ir seikėjimo bei kiekius su kainomis susiejančių procedūrų taikymo būdus. Tai joks atsitiktinumas: vietos municipaliteto nario, sukūrusio šią rinką, veiksmai buvo „nemaža dalimi įkvėpti jo universitetinio išsimokslinimo ekonomikos teorijos srityje ir neoklasikinės teorijos išmanymo“ (22). Callono nuomone, šis teorinis mokymas

> pasitarnavo kaip atskaitos sistema, kuriant kiekvieną rinkos elementą (pristatymas per braškių indelių rinką, kuri sudaro tik dalį pasiūlos; braškių klasifikavimas pagal kriterijus, nepriklausomus nuo jų gamintojų tapatumo; laiko ir vietos vienovė, dėl kurios rinka tampa visiškai skaidri; galų gale neįpareigotų pirkti ar parduoti didmenininkų ir gamintojų laisvė) (22).

Įsišaknijimo ir atsaistymo santykius Callonas suvokia ne kaip vienas kitam priešingus, o kaip tarpusavyje susijusius ir abipusius procesus. Todėl, pavyzdžiui, norint, kad objektas taptų preke ir apskaičiavimo objektu, jis turi būti „išpainiotas“ – „iškontekstintas, atribotas ir atskirtas“ (19) – iš savo socialinių ryšių, kad jį būtų galima nutolinti ir parduoti, priešingu atveju tie saitai turi būti „internalizuoti“, įtraukti į rinkos apskaičiavimus. Socialinės investicijos į išpainiojimą reiškia perėjimą prie rinkos režimo, prie išplėstinės apskaičiavimų erdvės, tačiau šis

perėjimas nėra paprastas. Išpainiotas iš kitų socialinių ryšių ir perkeltas į erdvę, kurioje jos gali būti išmatuotos, įvertintos, nutolintos nuo gamintojo ir panašiai, prekes Callonas vadina „įrėmintomis“ – jos nelyg įstatomos į apskaičiavimo rėmus. Vis dėlto ne viską galima „įrėminti“ iš karto: esama perpildymo arba – ekonomistų kalba – išorinių poveikių. Pavyzdžiui, firma, gaminanti chemikalus, gali užteršti aplinkines upes arba gruntinį vandenį. Toks poveikis aplinkai gali gamintojui nepasireikšti sąnaudomis (nebent vyriausybė pareikalautų, kad firma apmokėtų už vandens valymą) ir todėl nepatekti į apskaičiavimo rėmus. Kita vertus, dėl vietos gyventojų protestų arba nacionalinės politikos rinkos struktūros gali būti performuotos taip, kad įtrauktų ir šį išorinį poveikį – jis išpainiojamas iš platesnių socialinių terpių ir išskiriamas kaip išmatuotinas rezultatas, susijęs su įvairiomis apskaičiavimo strategijomis bei pasirinkimais.

Vis dėlto Callono išpainiojimas arba atsaistymas nėra jau tokia gryna ir paprasta abstrakcija: pats išpainiojimo procesas iš tiesų įpainioja dalykus į naujas aplinkybes. Pavyzdžiui, objektai nėra vien apskaičiuojamos prekės – atvirkščiai, jie egzistuoja daugybėje skirtingų aplinkybių, todėl juos reikia laikyti tarpininkais, kurie nuolatos išveda iš rinkos į kitas „įsišaknijusias“ terpes. Norėdami vietos aplinkos teršimą paversti gamintojo sąnauda, protestuotojai gali priskirti „aplinką“ ne tik apskaičiuojamumo terpei, bet ir „atstatymo“, „konservavimo“, „gamtos“ ir „grožio“ diskursams. Callono manymu, pati atsaistytos rinkos elgsenos galimybė grindžiama įvairių praktikų, pažinimų ir erdvių kūrimu; vis dėlto iš to kylantis išpainiojimas nėra nei grynas, nei pastovus – jis yra nuolatinio daugybės socialinių veikėjų atliekamo „įrėminimo“ ir „perrėminimo“ objektas.

Socialiniai santykiai ekonomikos rėmuose: lyties argumentas

Callono atliktas socialinis tyrimas apie prekybą braškėmis pateikia tam tikrą pirminę „rinkos laboratoriją“, kurioje galima išsiaiškinti, kaip rinkos veikla įtvirtinama įvairiomis apskaičiavimo technologijomis. Tačiau jo metodą galima išplėsti ir taikyti sudėtingesniems atvejams – gvildenant, kaip socialiniai veiksniai įtraukiami (arba neįtraukiami) į rinkos veiklos rėmus. Štai būdingas pavyzdys: feministinės teorijos atstovai reikalauja, kad iš tradicijos neekonominė namų erdvė būtų „įrėminta“ rinkos terminais, – kitaip tariant, būtų svarstoma ir ekonominės organizacijos požiūriu, – tad ekonominė analizė turėtų apimti ir neapmokamus namų darbus, taip pat savitą moterų patyrimą bei apmokamo darbo modelius (Ferber ir Nelson 1993; Oakley 1974). Jų argumentai išreiškia pastangas performuluoti rinkos analizę lyties skirtumų ir galios klausimų atžvilgiu. Šiuo atveju toks socialinis veiksnys kaip lytis gali būti laikomas rinkos formos ir funkcionavimo bruožu, o ne paprasčiausiu išoriniu kintamuoju, įtakojančiu subjektyvias preferencijas už ekonominės srities ribų.

Iš savo ištakų liberalioje politinėje ekonomijoje vyraujanti ekonomikos teorijos kryptis perėmė supratimą, kad maksimizuojantis rinkos veikėjas yra vyriškos lyties individas, kurio ekonominiai interesai ir apima, ir išbraukia moterų interesus. Folbre’as ir Hartmannas (1988: 187) sako: „Garsiausioje *Tautų turto* citatoje skaitome: *„Ne dėl mėsininko, aludario ar kepėjo dosnumo mes tikimės gausią pietus, o iš jų požiūrio į savo interesus. Mes kreipiamės ne į jų žmoniškumą, o į jų savimeilę, ir niekada jiems nekalbame apie savo reikmes, o apie jų naudą“.*

Tačiau Smithas niekada neužsiminė, kad šie tiekėjai iš tikrųjų negamina pietų". Panašiai kaip standartiniuose firmų aprašymuose, šeima arba namų ūkis supaprastintai laikomi pavieniu rinkos dalyviu, kurio korporacinis interesas atstovauja bendriems ūkio narių interesams. Šiuo atžvilgiu įvairiomis rinkos aplinkybėmis šeima veikia kaip suvienytas apskaičiuojantis veikėjas. Kitaip tariant, ekonomistams galų gale kiekvienas namų ūkis yra nelyg pavienis asmuo, jie neatsižvelgia į to ūkio narių santykių priešiškumą ar darnumą (ši kritika išsakyta Becker 1991: 20). Negana to, priskiriant ekonominius pasirinkimus namų ūkiui, kaip vienetui, nepaisoma galios veikimo šeimoje ir jos organizavimo, ypač turint omenyje tai, kaip vyrai ir moterys kontroliuoja namų ūkio išteklius (Ferber ir Nelson 1993: 6). Ne vienas kritikas, tarp jų ir feministinės pakraipos, nurodė akivaizdų prieštaravimą, glūdintį tokio pobūdžio ekonominiuose samprotavimuose (pavyzdžiui, England 1993). Ekonominis veikėjas, paprastai vyras, galiausiai ima gyventi dvigubą gyvenimą viešojoje ir privačioje srityse. Rinkoje tikimasi, kad jis elgsis savanaudiškai – racionaliai siekdamas savo interesų. Tačiau jis nėra savanaudiškas savo šeimos atžvilgiu – rinkos veikėjas tampa kilnia savo šeimą aprūpinančia namų ūkio galva, kurios sprendimai, kaip manoma, išreiškia bendrus jų interesus.

Toks supratimas apeina tą akivaizdų dalyką, kad namų ūkio formos skiriasi, nelygu laikas ir erdvė, jos kinta per individų gyvenimą, o namai dažnai tampa nelygių ir neretai ginčijamų galios santykių vieta. Išskirtas kaip paskiras vartojimo vienetas namų ūkis suvokiamas ne skirtingų, kintančių ir netgi konkuruojančių jo narių interesų atžvilgiu – nesvarstoma, kaip šie skirtingi interesai derinami pagal lytį, amžių bei galią ir paverčiami aiškiomis paklausos preferencijomis. Socialinės reproduk-

cijos klausimai labai įdomiai veikia rinkos elgseną. Kai kurie mokslininkai tvirtino, jog darbininkai vyrai, kurių socializacija įtvirtinta tam tikruose normatyviniuose lūkesčiuose, nustatančiuose darbo vertę ir jo ryšį su vyrišku tapatumu, darbo rinkose elgiasi ne taip utilitariškai kaip moterys – jos šiuo atžvilgiu dažnai elgiasi kaip racionalus „ekonominis žmogus“. Apmokamo darbo ir neapmokamo darbo namuose pranašumų svarstymas nulemia moterų apsisprendimą siekti darbo, ir konkretaus darbo, – dažnai šitai grindžiama griežtu ekonominiu apskaičiavimu (Bielby ir Bielby 1988; žr. taip pat Ferber ir Nelson 1993). Jei kalbėtume Callono žodžiais, galėtume sakyti, jog daugelio vaikus auginančių moterų ekonominiai sprendimai yra griežčiau „įrėminti“ siauruose apskaičiavimuose. Pavyzdžiui, „Aprūpinimo darbu“ *(Welfare to Work)* strategijos Jungtinėje Karalystėje ir Jungtinėse Valstijose rėmėsi supratimu, jog vieniši tėvai nori dirbti (laiko darbą tiek išeitimi iš struktūrinio skurdo, tiek savigarbos ir socialinio naudingumo reikalu), tačiau buvo apkarpytos pašalpos, nes siekta išsaugoti ribinį ekonominį apmokamo darbo naudingumą neapmokamo darbo atžvilgiu ir šitaip dar tvirčiau įdiegti troškimą dirbti. Kiti tyrimai parodė, jog moterų pasirinkimams įtaką daro sudėtingas ir kintantis veiksnių tinklas. Vaikų priežiūra, nors ir atrodanti pirmaeilis veiksnys, nėra vienintelis dalykas, lemiantis moterų darbo rinkos aktyvumą. Kitos su globa susijusios pareigos, pašalpų sistemos ypatumai, piniginis skatinimas ir įsidarbinimo galimybės taip pat veikia moterų apsisprendimus, lygiai kaip jų santykiai su partneriais ir/arba šeima bei artimaisiais (Duncan ir Edwards 1997; Wheelock 1990).

Todėl galima sakyti, kad šie skirtingi socialiniai veiksniai įvairiu laiku įtraukiami į ekonominio pasirinkimo ir apskaičiavi-

mo rėmus. England ir Kilbourne'as (1990), priešingai, namų ūkiui būdingus lyčių santykius gvildena pasitelkę ganėtinai skirtingus apskaičiavimo rėmus – remiamasi neoklasikiniais metodais, mainų teorija bei žaidimų teorija ir norima išsiaiškinti, koks yra ekonominis galios santykių tradicinėje santuokoje pagrindas. Svarbus jų svarstymo aspektas yra tas, kad moterų investicija į heteroseksualias partnerystes, grindžiamas tradiciniu darbo pasidalijimu (moterys rūpinasi namų ūkio darbais, vaikų auklėjimu, laiduoja emocinį palaikymą ir yra seksualiai įsipareigojusios), yra mažiau „likvidi" arba sunkiau „kilnojama" negu vyrų investicija į uždirbamąją galią. Šis investicijų nelygiavertiškumas reiškia, jog moterų „galia derėtis" – pakeisti santykius arba juos nutraukti – yra apribojama. Vyrai gali (palyginti nesunkiai) perkelti savo uždirbamąją galią į naują šeimą, o moterų naminė investicija į šeimą yra specifiškesnė, ją sunkiau perkelti. Šiuo atžvilgiu racionalaus pasirinkimo analizė pasitelkiama kritinei galios santykių sampratai plėtoti. Suprantama, galima sakyti, kad toks požiūris paprasčiausiai formalizuoja įsitikinimą esą vyrų ekonominė galia yra didesnė nei moterų, o tam suvokti nereikia būti ekonomistu. Požiūris į namų ūkį, kaip į tam tikrą ekonominių „individų" atstovą, perša mintį, jog čia sprendimai priimami, racionaliai siekiant kuo geresnių ekonominių rezultatų. Todėl tradicinis darbo pasidalijimas lyčių pagrindu, kai vyrai yra duonpelniai, o moterys – neapmokamos namų darbininkės, turėtų išreikšti optimalų šeimos išteklių, laiko ir įgūdžių pasiskirstymą, stengiantis patenkinti socialinės reprodukcijos poreikius. Tačiau tokio požiūrio nepatvirtina tyrimų duomenys, rodantys, jog nelygus namų darbo pasidalijimas išlieka net kai vyrai nedirba apmokamo darbo arba kai moterys dirba tokį darbą. Jane Wheelock (1990) tyri-

mas, atliktas šiaurės rytų Anglijoje, rodo, jog ekonominės recesijos ir pramonės restruktūrizavimo sąlygomis, kai moterys dažnai tapdavo pagrindinės šeimos maitintojos, bedarbiai jų partneriai anaiptol neperimdavo pareigų namuose. Daugeliu Wheelock ištirtų atvejų moterys ir toliau atlikdavo didžiąją dalį namų ūkio darbų, nepaisydamos, kad laiko ištekliai tam buvo gerokai apriboti. Toks darbo pasidalijimas liko priklausomas nuo derybų, įsigalėjusios tvarkos ir požiūrio į lyčių vaidmenis bei santykius.

Skirtingi požiūriai į lytį ir rinkas rodo, kaip ekonominiai sprendimai yra „susipynę" su priklausomybės, emocijų, pareigos, tradicijos, galios ir papročių santykiais. Pažymėtina, kad šie veiksniai veikia abu partnerius, nors ne visada lygiai: „sulytindamos" ekonominio gyvenimo vertinimus, feministinės teorijos atstovės partnerį vyrą kartais vaizduoja nelyg užsispyrusį ekonominį menkystą, o moteris – priimančias sunkius sprendimus prekybos centre arba darbo rinkoje, tad bihevioristinė ekonominio žmogaus samprata iš esmės išlieka nepajudinta. Visai neseniai įvairiausi veiksniai – senstanti populiacija, kintančios šeimos ir namų ūkio struktūros, didesnis pasirinkimas reprodukcijos srityje ir dirbančių moterų daugėjimas – skatino įsisąmoninti, kad darbo, nuosavybės, finansų ir draudimo rinkos nenuspėjamai keičiasi. Darbo rinka, kurioje aktyviai veikia tiek moterys, tiek vyrai, arba santuokos ir vaikų „rinkos", kuriose jau mažiau moterų beįžvelgia santuokos naudą, bei reikšminga mažuma tėvų, kurių vaikus valstybė privalo remti finansiškai, meta labai realius iššūkius ekonominei lyties ir šeimos analizei. Tam tikri šių pokyčių elementai derinsis su ekonominiu požiūriu, grindžiamu racionalaus apskaičiavimo modeliu (žr. Becker 1991): pavyzdžiui, moterys profesionalės, norėdamos išlaikyti

darbo ir namų ūkio reikalavimų pusiausvyrą, gali derinti rinkos pajamas ir laiką (pirkdamos kitų moterų namų darbo laiką). Vis dėlto kintantis moterų santykis su darbo, vartojimo ir nuosavybės rinkomis bei skirtingos konkrečių moterų užimamos rinkose vietos rodo, jog individų rinkos padėtys ir rinkos apskaičiavimai yra veikiami galios santykių, kurie susiklosto už rinkos ribų, savo ruožtu nulemia rinkos formas bei procesus ir yra pastarųjų reprodukuojami. Taigi mėginimas įtraukti socialinius veiksnius į rinkos „rėmus" nėra vien techninė strategija – jis ekonominius derinimus susieja su politiniais argumentais. Formuluojant ar performuluojant lyties klausimą rinkos terminais, nuolatos *išeinama* iš rinkos į kitas socialinės galios vietas, o nuo rinkos apskaičiavimų pereinama prie alternatyvių socialinio veiksmo racionalumų.

Apibendrinimas

Šių svarstymų ėmėmės išsakydami mintį, jog ekonominiai procesai yra susaistyti su juos kildinančia socialine ir kultūrine aplinka. Remiantis Polanyi įžvalgomis, ši paprasta prielaida savaip taisė abstrakčius rinkos modelius, grindžiančius formaliąją ekonomikos teoriją. Vis dėlto gilindamiesi į rinkos sąsajas su platesnėmis socialinėmis struktūromis, neišvengiamai peržengiame visas paprastas ar „organiškas" įsišaknijimo sampratas ar aiškią formalios ir substancinės ekonomikos teorijų opoziciją. Paprastai tariant, ekonominiai mainai pagal savo apibrėžimą yra socialinių mainų būdas, kad ir koks kartais menkutis atrodytų. Negana to, įsišaknijimo kategorija nepadeda skirti modernių ir „nemodernių" ekonominės organizacijos formų.

Rinkos išrovimas iš kultūrinių praktikų ir socialinių normų nekildina modernios rinkos tvarkos, o tik nurodo esant daugybę alternatyvių būtų rinkoms *įsteigti,* pasitelkus socialinius tinklus, teisines ir politines nuostatas bei organizacinius dalykus. Rinka ima veikti institucinėse terpėse, kurios formuoja rinkos elgseną taisyklių, normų, papročių, galios santykių ir tam tikrų lūkesčių apie kitų elgseną pavidalu. Rinkos institucijas iš dalies galima aiškinti efektyvumo ir maksimizacijos principais, tačiau jas taip pat formuoja teisiniai, politiniai ir tradiciniai suvaržymai, kurie kuriami ne visada turint omenyje ekonominius rezultatus. Kaip leidžia manyti Callono požiūris, rinkos veiksmo „įrėminimas" ir rinkos institucijos apima ne tik tam tikras apskaičiavimo technologijas, bet ir kovoja dėl prasmės bei galios. Tai kelia klausimus, susijusius su politine rinkų sandara. Kitame skyriuje mes ir svarstysime šiuos klausimus, aiškindamiesi svarbų dalyką – valstybės veiksmais vykdomą rinkų, kaip politinės santvarkos aspektų, kūrimą.

) 5 (

Valstybės ir rinkos

Įžanga

Rinkos sampratos į socialinės analizės lauką buvo įtrauktos svarstant rinkos ir valdžios santykių klausimą. Valstybės ir rinkos skyrimas labai svarbus tiek įvairių rinkos teorijų plėtotei, tiek nesiliaujantiems ginčams apie deramo valdžios kišimosi į rinkos ekonomikas apimtį. Nors gerokai idealizuotos „valstybės“ ir „rinkos“ versijos viena kitai prieštarauja, tačiau būdai, kuriais rinkos ir valstybės yra kuriamos, padeda nužymėti tikrąsias jų ribas bei išryškinti formalius jų bruožus. Požiūriai į valstybės ir rinkos santykius linkę susitelkti dviejuose priešinguose poliuose: vienas jų apima įsitikinimus, jog rinkos geriausiai veikia išlaisvinus jas iš platesnių reguliavimo formų (liberali politinė ekonomija ir neoliberalizmas), o kitas – nuomones, jog ekonominė gerovė priklauso nuo viešųjų priemonių, kuriomis koreguojami prasto rinkos veikimo rezultatai ir mažinamos ekonominės konkurencijos sukurtos nelygybės (gerovės ekonomikos teorija). Toliau mes apibendrinsime pagrindines prieigas – mums svarbu bus ir teorinės nuostatos, ir jų santykis su skirtingomis vyriausybės programomis, kuriomis buvo siekiama apriboti ar išplėsti valstybinį rinkos procesų reguliavimą.

Taigi šiame skyriuje rinkos visuomenės tvarka mus domina *politinės* santvarkos aspektu. Tokio pobūdžio problemą kelia

tiek teoriniai požiūriai į rinką ir valstybę, tiek praktinis kapitalistinių vyriausybių kišimasis į rinkos reikalus. Šiuo atžvilgiu rinkos teorijos nepaprastai veiksmingai formuoja rinkos tikrovę. Ekonominės teorijos ir politinės praktikos harmoniją ypač akivaizdžiai atskleidė neoliberalios ekonomikos teorijos ir Naujosios dešinės vyriausybių ryšiai XX a. devintąjį ir paskutinįjį dešimtmetį. Vis dėlto moderniosioms rinkos visuomenėms visada buvo būdinga aiškintis, koks yra rinkos apmąstymų ir jų paveikimo ryšys. Mes pirmiausia glaustai aptarsime klasikinio liberalizmo požiūrį į valstybes ir rinkas. Paskui pasiaiškinsime makroekonomikos teorijos pastangas formalizuoti valstybės ekonominius pajėgumus. Marksistinės ir kapitalistinės valstybės reguliavimo teorijos, analizuodamos esminį valstybės vaidmenį kapitalistinės reprodukcijos procesuose, pateikia kritinę alternatyvą liberaliam požiūriui, teigiančiam, jog „valstybė“ ir „rinka“ yra atskiros sritys. Galop bus svarstomos tam tikros rinkos visuomenių valdymo strategijos: aptariamas velfarizmas – gerovės kapitalizmas – ir korporatizmas, kaip „valdomo kapitalizmo“ būdai, bei rinkos reformos, būdingos neoliberalizmui ir pokomunistiniam pereinamajam tarpsniui. Galų gale naujausios valdymo ir valdomumo teorijos išreiškia teorinius požiūrius į socialinį ir ekonominį reguliavimą, peržengiančius paprastą rinkos ir valstybės perskyrą.

Rinkos visuomenės valdymas: klasikinis liberalizmas

Rinkos ekonomika grynuoju pavidalu yra tokia ekonomika, kur visiems sprendimams, susijusiems su investicijomis, paskirstymu ir vartojimu, vadovauja rinkos jėgos. Paprastai tariant,

laisva rinka yra pagrindinis ekonominės ir socialinės organizacijos įrankis. Ekonominiai reikalai tvarkomi rinkoje ir per rinką, nesvarbu, ar būtų svarstomi svarbūs klausimai, ką reikia gaminti, ar mažiau reikšmingi dalykai, pavyzdžiui, ką vartos individas. Valstybės įsikišimas yra apribotas – jis turi laiduoti tik keletą sąlygų, kad rinkos galėtų efektyviai veikti. Kokios tos sąlygos? Jos apima būtinumą aprūpinti nacionalinės gynybos sistemą, teisėtvarką ir teisinę sistemą, laiduojančią sutarčių sudarymą ir jų vykdymo priežiūrą. Vis dėlto bendras principas reikalauja, kad vyriausybės kišimasis į rinką būtų sumažintas iki minimumo. Idealiame laisvos rinkos modelyje vyriausybė praktiškai neturėtų niekaip kištis į rinkos procesus. Tiesą sakant, daugumoje kapitalistinių visuomenių vyriausybės kišimasis į ekonomiką yra gana didelis. Tačiau visada išlieka idealas – ekonomikos gyvenime kuo labiau apriboti valstybės veiksmus. Tad rinkos, kaip ekonominės organizacijos pagrindo, teorija eina išvien su minimalios valstybės teorija. Vis dėlto nors ši teorija ir nusako idealų laisvos rinkos ekonomikos tipą, ji taip ir netapo kokios nors ekonominės tikrovės projektu, o įsitvirtino nelyg standartas didesnio ar mažesnio laipsnio valstybės kišimuisi į ekonomikos gyvenimą matuoti.

Moderniųjų rinkos visuomenių iškilimas vertė ieškoti atsakymų į klausimą, kokie turėtų būti vyriausybių santykiai su tariamai „laisvomis" rinkos mainų operacijomis. Liberalioji socialinė teorija rėmėsi prielaida apie politinės ir ekonominės sričių atskyrimą: rinka, kaip privataus kaupimo sritis, buvo atskirta nuo valstybės, kaip viešosios valdžios teritorijos. Imkime esminį pavyzdį: atsitraukusi nuo ankstesnių politinių filosofijų, gvildenusių politinį valstybės vaidmenį, Smitho politinė ekonomija visuomeninę santvarką ėmė grįsti ne suvereniai valstybei bū-

dinga vertikalaus pavaldumo struktūra, o privačių individų mainų santykiais. Tad rinkos ekonomika tapo pačios visuomenės organizaciniu principu (žr. Meuret 1988). Smithas nesiliovė aiškintis, koks turėtų būti tikrasis valstybės vaidmuo, tačiau vėliau šitai buvo performuluota, klausiant, kokios yra politinio kišimosi į ekonomikos gyvenimą ribos. Vis dėlto ekonomikos atskyrimas nuo valdymo jau iš pat pradžių imtas laikyti problemišku dalyku, kadangi skiriamoji riba yra labai nepatikima, tad Smithas ir vėlesni mąstytojai nepaliaujamai sergėjo, kad toji riba nebūtų peržengta. Visą XIX a. politikai ir politikos teoretikai stengėsi nusakyti būdus, kuriais valstybė galėtų kištis į ekonomikos veiklą, pernelyg nesikėsindama į rinkos laisves.

2-ame skyriuje matėme, kaip Smitho požiūris, išdėstytas *Tautų turte*, iškėlė ekonomiką kaip atskirą tyrimo sritį. Sykiu Smithas taip aprėžė ekonominio pažinimo lauką, jog labai apribojo valdžios galimybes šioje srityje:

> Valdovas yra visiškai atleidžiamas nuo pareigos, kurią mėginant atlikti jam visada grėstų begalė iliuzijų ir kuriai deramai atlikti niekada nepakaks žmogiškos išminties ar pažinimo; nuo pareigos prižiūrėti privačių žmonių pramonę ir vadovauti jai taip, kad ji kuo geriau atitiktų visuomenės interesą (Smith 1991 [1776]: 180).

Vadinasi, privataus ekonominio veiksmo negalima valdyti jokiu išmintingu ar netgi tikrai kompetentingu būdu. Labai aiškiai suvokiama, jog rinkos ekonomika skiriasi nuo vyriausybės procedūrų ir galiausiai yra toms procedūroms neprieinama. Vyriausybei tenkanti valdžios dalis yra susijusi su šios srities apsauga, įstatymiška teisingumo sistema, viešųjų darbų steigimu bei palaikymu ir, nors šitai ne dažnai minima, „tam tikromis

viešosiomis institucijomis". Kai rinkos operacijų nekontroliuoja jokios politinės priemonės, „akivaizdi ir paprasta prigimtinės laisvės sistema įsitvirtina savaime" (9).

Kad ir kokia akivaizdi bei paprasta atrodė prigimtinės laisvės sistema, Smitho argumentus už *laissez-faire* pramonės bei prekybos atžvilgiu visą XIX a. painiojo trys ganėtinai sunkiai sprendžiamos problemos. Pirmoji jų kilo iš būtinumo laiduoti nacionalinės ekonomikos stabilumą, turint omenyje ir tarptautinės prekybos spaudimą, ir periodiškai besikartojančius nuosmukius, būdingus kapitalistinėms ekonomikoms. Antra, su pramoninio kapitalizmo plėtra kūrėsi ir masinis darbininkų judėjimas, kuris neigė grynąjį individualių mainų modelį, taikytą darbo užmokesčio santykiams, ir grindė savo reikalavimus kolektyvinio (klasinio) intereso sąvokomis bei energinga išnaudotojiškos kapitalizmo prigimties kritika. Trečia, užuot užtikrinusi bendrą gėrį, rinkos ekonomika pasirodė nesugebanti laiduoti gerovės gana gausiai mažumai, kuri ir toliau gyveno žiauraus ir netgi didėjančio skurdo sąlygomis. Jau su pačiais pirmaisiais atgarsiais, lydėjusiais Smitho politinę ekonomiją, imta praktiškai rūpintis tais visuomenės nariais, kurie tapo nevaržomos rinkos aukomis ir atstumtaisiais.

2-ame skyriuje išsiaiškinome, jog ekonomikos mokslas suteikė geros progos pamąstyti apie „socialumo" prigimtį. XIX a. liberaliajai minčiai būdingas tam tikras dvilypumas rinkos atžvilgiu. Vienų požiūriu (tarkim, Ricardo) laisvi ir privatūs mainai turėtų tiesti kelią į individualią ir kolektyvinę gerovę. Kitų požiūriu (Millio) rinkos santykiai yra netobulas mechanizmas gerovei užtikrinti. Turint omenyje neteisingus rinkos procesų padarinius, buvo ir būtina, ir teisinga, kad vyriausybės įsikištų ir laiduotų tautų gerovę. Taigi matome susiklostant dvilypį kapi-

talizmo socialinio valdymo principą: viena vertus, ekonominis liberalizmas ir *laissez-faire* įsipareigojimas laisvai prekybai bei rinkos savireguliacijai, o kita vertus, vyriausybės priemonės, teikiančios socialinę apsaugą nuo nepakeliamų rinkos sistemos padarinių (Polanyi 1957 [1944]: 132; 2002: 138). Tačiau esama ir nuomonės, jog skurdas ar nedarbas nėra vien pražūtingi rinkos procesų pašaliniai padariniai, kuriuos galima suvaldyti socialinės politikos priemonėmis, o techninės problemos – jas galima išspręsti įsikišant į rinkos procesų *veikimą*. Moderniųjų makroekonominių požiūrių į rinką atstovai kaip tik ir užsiima tokiu techniniu ekonomikos problemų konstravimu.

Rinkos sistemos valdymas: liberali makroekonomikos teorija

Susiklostė dvi didelės moderniosios makroekonominės minties mokyklos, kurios tyrinėja, kaip rinkos atlieka didelės apimties socialinio ir ekonominio derinimo vaidmenį (žr. Snowdon ir Vane 1997). Klasikinis požiūris, kilęs iš liberalios politinės ekonomijos, makroekonominę analizę grindė prielaidomis apie privačių ekonomikos dalyvių veiksmų optimizavimą nevaržomos rinkos sistemoje. Laisva konkurencija suderinami ir santykinės kainos tarpininkaujami rinkos procesai pereina į tokį būvį, kai įsivyrauja visuotinė paklausos ir pasiūlos pusiausvyra. Šis požiūris artimas ir Smitho politinei ekonomijai, ir Walraso rinkos susireguliavimo sampratai. Net ir išnarsčius šį požiūrį iki elementarių dalykų, akivaizdžiausia jo reikšmė yra rinkos savireguliacinių procesų suvokimas. Ekonominė santvarka ir rinkos veiksmingumas kyla iš pasiūlos ir paklausos dinamiškos

sąveikos. Tiesą sakant, didžiausią pavojų šiai dorybingai rinkos dinamikai kelia trikdžiai – nesvarbu, valstybės įsikišimas ar korporacinė monopolija, – iškraipantys laisvos konkurencinės veiklos logiką. Toks klasikinis požiūris į ekonomikos suderinamumą buvo aiškiai išreikštas Smitho svarstymuose apie javų reguliavimą, kuriuos kildindavo jo laisvos rinkos supratimas, ir energingame Ricardo pasipriešinime „Grūdų įstatymams“. Prigimtinės teisės tradicija gynė valstybinį grūdų prekybos reguliavimą, iškeldama vargšų prigimtinę teisę į pragyvenimą, tačiau Smithas įrodinėjo, kad vargšų interesus patenkins ne aukštesniųjų sluoksnių dosnumas, o skirstomieji rinkos privalumai.

Klasikinis ir neoklasikinis požiūriai laiko rinką apribota, savireguliuojančia, į pusiausvyrą linkusia sistema. Rinkos svyravimai suvokiami nelyg „sukrėtimai“: nesvarbu, kokios priežastys – gamtos procesų ar žmonių veiksmų – juos sukeltų, jie nesą būdingi laisvosios rinkos sistemai. Nors modernioji ekonomikos teorija jau neberodo politiniams ekonomistams būdingo domėjimosi skirtingų žemės plotų derlingumu, tačiau panašios prasto derliaus, sausros ar potvynio problemos – nuo javų stygiaus ikirevoliucinėje Prancūzijoje iki Kobėje įvykusio žemės drebėjimo padarinių Rytų Azijos rinkoms XX a. paskutinįjį dešimtmetį – nuo seno buvo pagrindiniai ekonomikos krizės veiksniai. Karas yra nuostolingas rinkos sistemos sukrėtimas ir kertasi su pamatiniais liberalizmo principais, teigiančiais tarptautinės prekybos privalumus. Tačiau svarbiausia ir sistemiškiausia rinkos svyravimų priežastis yra prastai parengti politiniai veiksmai – vyriausybės kišimasis į rinkos procesus. Aišku, šie skirtingi veiksniai dažniausiai ima veikti išvien: pavyzdžiui, vyriausybės savo vykdoma politika mėgina reaguoti į

nepritekliaus krizes. Svarbiausia tai, kad rinkos po tokių sukrėtimų ir be vyriausybės įsikišimo atkurs pusiausvyrą – po ilgesnio ar trumpesnio laiko.

Politinis aktyvumas: Keynesas ir kiti

XX a. trečiąjį ir ketvirtąjį dešimtmetį tokia makroekonomine ortodoksija buvo rimtai suabejota. Pačioje minėtojo tarpsnio pradžioje visuminio paklausos lygio smukimas – ypač pasireiškęs Jungtinėse Valstijose – sutapo su sumažėjusia dolerių pasiūla. Turint omenyje Aukso standarto veikimą susiejant skirtingas valiutas, doleriui iškilusios problemos turėjo skaudžių padarinių kitoms nacionalinėms ekonomikoms, kurios drauge buvo įtrauktos į visuotinę ekonominę recesiją. Didžiosios depresijos patirtis labiausiai paveikė Keyneso ekonomikos teoriją. Savo knygoje *Bendroji darbo, naudos ir pinigų teorija* Keynesas ginčijo pamatinę rinkos susireguliavimo sąvoką, tvirtindamas, jog rinkos ekonomikos yra iš prigimties nestabilios, joms būdingas gebėjimas palaikyti chronišką nuosmukį net ganėtinai ilgą laiko tarpą, nerodant polinkio nei atsigauti, nei visiškai žlugti (Keynes 1936). Walraso samprata esą rinkos ilgainiui susireguliuoja yra tiesiog beprasmiška – turint omenyje garsųjį Keyneso posakį, jog ilgainiui visi būsime mirę.

Pagal naująją ortodoksiją, kuria netrukus ir tapo Keyneso ekonomikos teorija, stabilumui ir rinkos efektyvumui palaikyti būtina fiskalinė politika (mokesčiai ir valstybinės išlaidos) ir monetarinė politika (pinigų pasiūla ir kaina). Savo idėjas Keynesas plėtojo kaip tam tikrą „moderniojo kapitalizmo metodų pagerinimo“ rinkinį, kur svarbiausia – ekonominių vyriausy-

bės funkcijų išplėtimas. Ypač iškeliamos vyriausybinės priemonės visiškam užimtumui užtikrinti. Užsitęsę recesijos ir nedarbo tarpsniai – ypač panašūs į Didžiąją depresiją – būdingi tokiai rinkos ekonomikai, kuri „suvaržyta paklausos", kai bendras paklausos lygis žemas dėl mažo darbo užmokesčio, nedarbo arba ekonomikos nesaugumo. Vyriausybei tenka našta skatinti bendrąją paklausą, tam tikromis strategijomis (darbdavių subsidijų, valstybinio užimtumo programų ir pan.) laiduojant visišką užimtumą. Keinsiškasis paklausos valdymas apima ir kitokias ekonomines sąlygas – kai rinka yra „suvaržyta pasiūlos". Tokia padėtis susiklosto ekonomikos pakilimo tarpsniais, kai vyrauja maksimalus užimtumas ir didėja infliacija. Esant tokioms sąlygoms, ekonomine politika galima riboti visuminę paklausą – didinant pajamas ar vartojimo mokesčius arba didinant palūkanų normas, kad būtų išvengta infliacijos. Šitaip paskutinio XX a. dešimtmečio pabaigoje buvo palaikoma Britanijos ekonomika: didinant palūkanų normas buvo stengiamasi stabdyti vartojimo paklausą ir neleisti vietos ekonomikai „perkaisti". Nors leiboristų vyriausybė neleido sau pajamų mokesčio instrumentais kontroliuoti paklausos, raginimai dirbantiesiems sutikti su darbo užmokesčio ribojimu iš esmės buvo prašymas, kad žmonės patys „apsimokestintų".

Nėra linkstama pripažinti, jog antroji valstybės politikos kryptis kyla iš Keyneso idėjų, tačiau XX a. šeštąjį dešimtmetį jo makroekonomikos teorija buvo įtraukta į „neoklasikinį keinsiškąjį sutarimą" ir susieta su marginalistine pasirinkimo mikroekonomikos prieiga (žr. Snowdon ir Vane 1997). Šį ortodoksinį sutarimą šeštąjį dešimtmetį papildė britų ekonomisto A.W. Phillipso darbai, ypač svarbi buvo jo koncepcija apie atvirkštinį darbo užmokesčio, infliacijos ir nedarbo sąryšį, arba kompromisą. Mažė-

jant nedarbui, darbo užmokestis didėja, o užmokesčiui didėjant – nedarbas mažėja, ir atvirkščiai (Phillips 1958). Tai gana paprasta idėja, tačiau nauja buvo tai, kad Phillipsas ją pavertė technišku ir prognozuojamu dalyku. Ribinis infliacijos ir nedarbo kompromisas gali būti modeliuojamas pagal „Phillipso kreivę" ir leidžia strategams apskaičiuoti infliacijos normą, būdingą įvairiems nedarbo lygiams. Kitaip tariant, paklausos valdymo strategijas jau galima įtraukti į technines rinkų elgsenos prognozes. Atvirkštinis santykis galiojo nepriklausomai nuo to, ar strategai buvo suinteresuoti įgyvendinti visiško užimtumo programą, ar, pavyzdžiui, neoliberalių vyriausybių atveju XX a. devintąjį ir paskutinįjį dešimtmetį – didėjantį nedarbą laikė kaina, kurią tenka mokėti už žemą infliacijos lygį.

Monetarizmas ir racionalieji lūkesčiai

Keyneso ekonomikos teorija patyrė rimtą iššūkį XX a. aštuntąjį dešimtmetį: susiklostė alternatyvūs požiūriai, teigę, jog vyriausybės įsikišimas labiau kenkia rinkos procesams, nei juos pataiso. Didžiausią šiuo atžvilgiu įtaką padarė Čikagos ekonomistas Miltonas Friedmanas. Ypač aktualūs du Friedmano teorijos aspektai. Pirma, jis prieštaravo minčiai, kad paklausos lygiai nulemia rinkos svyravimus, aiškindamas, jog svarbesnė pinigų pasiūlos kaita (Friedman 1956). Friedmanas savo teoriją grindė empiriniais tyrimais, kurie rodė, jog ilgesnį tarpsnį apimantys rinkos svyravimai yra susiję su pinigų kiekio didėjimo pokyčiais – šitaip nutiko Didžiosios depresijos metais, kai JAV valstybės iždas leido mažėti pinigų pasiūlai. Didžiausią poveikį padarė Friedmano argumentai, kritikuojantys vyriausybės kiši-

mąsi į rinkas. Atsižvelgiant į tai, kad ekonominis poveikis atsilieka nuo strateginių įsikišimų, vyriausybės veikla tik dar labiau skatinanti rinkos svyravimus ir nestabilumą.

Antra, Friedmanas abejojo, ar valstybė gali laiduoti visišką užimtumą rinkos ekonomikos sąlygomis. Jis atmetė mintį apie infliacijos ir nedarbo kompromisą per ilgesnį laiko tarpą, tvirtindamas, jog egzistuoja „natūralus nedarbo lygis“, kuris išsilaiko nepriklausomai nuo infliacijos lygio. Nors, Friedmano teigimu, esama įrodymų, kad egzistuoja trumpalaikis infliacijos ir nedarbo kompromisas (tarkim, nuo dvejų iki penkerių metų), tačiau jis remiasi ne pačia infliacija, o *netikėta* infliacija. Friedmano įsitikinimu, nedarbas kyla dėl staigių infliacijos lygio pokyčių, kurie ir destabilizuoja rinkas. Nors staigus infliacijos lygio kilimas gali trumpam paveikti užimtumo lygį, tačiau aukštas pastovios infliacijos lygis pats savaime to nepadarys. Šiuo atžvilgiu svarbiausia yra ne infliacijos lygis, o pokyčio laipsnis. Friedmanas atkreipė dėmesį, kad žmonės, tarp jų ir kai kurie ekonomistai, linkę painioti „aukštą“ su „didėjančiu“ (Friedman 1968). Šitai nurodo esminę Friedmano metodo idėją: rinkos veikėjai ne tik reaguoja į rinkos kainos signalus, bet ir derina savo rinkos elgseną, atsižvelgdami į vyriausybės siunčiamus ženklus. Antai darbininkai atsako į vyriausybės priemones, pavyzdžiui, biudžeto deficito panaudojimą paklausai didinti, įtraukdami šias infliacines tendencijas į reikalavimus didinti jų darbo užmokestį. Tada infliacija pakiltų ir be jokio smūginio poveikio nedarbui. Per jau priežodžiu tapusį ilgą laiko tarpsnį laukiama infliacija prisitaiko prie realių infliacijos normų, beveik niekaip nepaveikdama nedarbo lygio.

Friedmano monetarizmas ypatingo pasitikėjimo sulaukė per „stagfliacijos“ tarpsnį XX a. devintąjį dešimtmetį, kai rinkos

ekonomikos demonstravo aukštą ir nedarbo, ir infliacijos lygį. Jis padėjo sugriauti keinsiškąjį sutarimą dėl politinio paklausos valdymo. Realių ekonominių rezultatų atsilikimas nuo juos nulėmusių strateginių įsikišimų ir tas faktas, kad žmonės racionaliai priderina savo elgseną prie vyriausybės siunčiamų ženklų, sužlugdė vyriausybių pastangas efektyviai įsikišti į rinkos procesus. Erdvės politiniams manevrams liko tik pasiūlos valdymo srityje. Kitaip tariant, vyriausybės galėtų palaikyti produkcijos gaminimą ir užimtumo didinimą, skatindamos pramonės produktyvumą bei darbo jėgos rinkų efektyvumą. Tokios pasiūla grindžiamos strategijos labai išpopuliarėjo anglosaksų kraštų ekonomikose po XX a. aštuntojo dešimtmečio. Jos buvo pajungtos dereguliacijos programoms, – valiutos kontrolės panaikinimas, nacionalinės pramonės privatizacija, profsąjungų galių apribojimas, darbo užmokesčio politikos bei užimtumo apsaugos formų panaikinimas, – kuriomis stengtasi darbo jėgos, prekių, paslaugų ir kapitalo rinkas padaryti „lankstesnes".

Monetarizmo pagrindu XX aštuntąjį ir devintąjį dešimtmečiais susiklostė nauja konservatyvioji ekonominė ortodoksija. „Naujasis klasikinis", arba „racionalių lūkesčių", požiūris, siejamas su ekonomistais Robertu Lucasu ir Robertu Barro, – jie dirbo Čikagos universitete – iš Friedmano perėmė laukiamos infliacijos normos hipotezę, o iš Walraso – rinkos susireguliavimo modelį. Be to, šis požiūris marginalistinės teorijos prielaidas susiejo su makroekonomine analize. Nors XX a. pabaigoje standartinė neoklasikinė, arba vadovėlinė, ekonomika mikroekonomikos srityje rėmėsi naudingumo ir maksimizacijos modeliais, taip pat iš esmės keinsiškuoju požiūriu į makroekonomiką, Lucasas ir Barro makroekonominėms pasekmėms aiškinti pasitelkė mikroekonomikos prielaidas. Toks peržiūrėtas

ir pataisytas neoklasikinės ekonomikos teorijos variantas prielaidavo, jog racionalių rinkos veikėjų (firmų, dirbančiųjų ar individų) lūkesčiai tvirtai susaistyti su realiomis ilgalaikėmis rinkos pasekmėmis. Firmų ir darbuotojų sprendimai grindžiami optimizuojančia elgsena, įvertinant visą jiems prieinamą informaciją, taip pat ir žinias apie vyriausybės politiką. Bandymai numatyti tam tikrų infliacijos ir nedarbo lygių dermę yra problemiški: neatsižvelgiama, kaip pačios strategijos paveikia poveikių koregavimą ir rinkos elgsenos formavimą. Pavyzdžiui, jei vyriausybės patikimai įsipareigotų vykdyti žemos infliacijos politiką, rinkos veikėjai atitinkamai priderintų savo lūkesčius (mažintų). Didžiausia racionalių lūkesčių teoretikų reikšmė – jų poveikis neoliberaliai monetarinei politikai. Monetarinė politika (apimanti valstybinių obligacijų pardavimą, banko rezervų kontrolę ir palūkanų normų keitimą) gali būti vykdoma, siekiant sumažinti infliaciją – taip nutiko (ganėtinai drastiškai) Jungtinėse Valstijose XX a. devintąjį ir Jungtinėje Karalystėje paskutinįjį dešimtmetį, – nepriklausomai nuo paklausos valdymo strategijų.

Neokeinsininkai ir sugrįžimas prie plėtros

Monetaristinė ir racionaliųjų lūkesčių ekonomikos teorija iškelia veiksnius, kurie daro įtaką visuminei pasiūlai, o Keynesas visą dėmesį buvo sutelkęs į visuminę paklausą. Maža to, šie neoklasikiniai požiūriai savaip grįžta prie pamatinės rinkos susireguliavimo ir pusiausvyros sampratos. XX a. devintąjį dešimtmetį išsirutuliojo neokeinsiškasis požiūris į makroekonomiką (siejamas su ekonomikos teoretikais Akerlofu ir Stiglitzu), perėmęs daugelį naujosios ortodoksijos prielaidų. Neokeinsinin-

kai buvo linkę laikytis racionalių lūkesčių hipotezės ir „natūralios nedarbo normos“ sampratos – vadinasi, paskutinio XX a. dešimtmečio pradžioje pagrindinių srovių ekonomistai ir jų kolegos politikai beveik atsisakė įsipareigojimo siekti visiško užimtumo. Vis dėlto neokeinsininkai, kaip ir pats Keynesas, atmetė rinkos susireguliavimo sampratą. Rinkos nestabilumas reiškėsi kainų ir pajamų „sulipimo“ pavidalu – pasiūla ir paklausa gana lėtai prisitaiko prie pakitusių rinkos sąlygų. Maža to, užsitęsę nedarbo tarpsniai nesibaigdavo grįžimu prie pusiausvyros. Atvirkščiai, jie pakeldavo natūralią nedarbo normą, – vis labiau prarasdami įgūdžius, bedarbiai nesugeba įvertinti savo darbo jėgos kainos ir sugrįžti į darbo rinką, tad natūrali nedarbo norma ekonomikoje ima kilti, ji nelyg „atsižvelgia“ į tai, kas jau tapo struktūriniu nedarbu. Todėl strateginiai įsikišimai yra ir galimi, ir pageidautini, nes jie skatintų didėti užimtumą. Dažniausiai tokie įsikišimai įgauna darbo rinkos strategijų pavidalą: žmogiškasis kapitalas didinamas ne aktyviu darbo vietų kūrimu, o apmokymu bei švietimu.

Paskutinįjį XX a. dešimtmetį, grįžtant prie (gerokai peržiūrėto) Keyneso makroekonominės teorijos varianto, podraug atgimė ir klasikinės ekonomikos susidomėjimas plėtros klausimais. Nuo pat XX a. devintojo dešimtmečio ekonominės plėtros teorijos daugiausia dėmesio skyrė lyginamajai plėtrai skirtingose nacionalinėse terpėse, nes besivystančios rinkos ekonomikos buvo įtraukiamos į globaline tampančią rinkos sistemą. Iš pradžių tokie požiūriai iškėlė plėtrą palengvinantį technologijų vaidmenį. Techninės naujovės svarbios susiliejimo hipotezei, kuri numatė, jog besivystančios ekonomikos – jei tik gaus galimybę pasinaudoti naujomis technologijų sistemomis – turėtų „pasivyti“ savo konkurentes (žr. Solow 1994). Vis dėlto

išliekanti gamybos nelygybė leidžia manyti, jog toks susiliejimas nėra neišvengiamas. Paskutinį XX a. dešimtmetį „vidinės plėtros“ teorijos teigė, jog nevienodą ekonomikų plėtrą lemia daugelis dalykų: žmogiškojo, fizinio kapitalo skirtumai, idėjų ir objektų „atotrūkis“ (Romer 1993). Žmogiškasis kapitalas – įgūdžiai, žinios, gabumai – yra pagrindinis veiksnys skirtingiems plėtros tempams aiškinti. Šiuo atžvilgiu vyriausybei buvo iškelta užduotis skatinti žmogiškojo kapitalo plėtrą švietimo ir apmokymo programomis (Shaw 1997). Tokios programos rodo, jog nuo valstybės kišimosi pereinama prie rinkos operacijų. Tiksliau – programos yra metodas, kuris „išlaisvina“ rinkas, vadovaudamas ekonominei individų elgsenai.

Valstybė ir rinka: kapitalistinės valstybės marksistinių teorijų veidrodyje

Įvairūs liberalios makroekonominės teorijos atstovų ginčai grįsti bendra pamatine prielaida, kad valstybės formos yra ir turėtų būti kitokios nei rinkos ekonomikos formos. Taigi valstybės kišimosi į ekonomikos procesus pobūdis suprantamas kaip tikslingas veiksmas, kylantis vienoje autonomiškoje srityje ir nukreiptas į kitą, atskirai įsteigtą sritį. Tokią valstybių ir rinkų santykio koncepciją smarkiausiai užsipuolė marksistiniu požiūriu grindžiamos kapitalistinės valstybės teorijos. Marksistinė valstybės teorija siekia paaiškinti politines formas ekonominiu socialinės organizacijos pagrindu. Konkretūs kapitalistinės valstybės bruožai turi būti gvildenami ekonominio kaupimo ir kapitalistinės reprodukcijos procesų atžvilgiu. Laikydamiesi tokio atskaitos taško, marksistiniai teoretikai svarstė, kokia yra

valstybės funkcija kapitalo reprodukcijoje, koks santykinis jos nepriklausymo nuo ekonominių jėgų laipsnis, kaip klasių kova lemia politines formas, kaip subręsta sisteminės kaitos valstybės lygmeniu potencialas (bendram supratimui žr. Jessop 1990).

Pats Marxas neišplėtojo išsamios valstybės teorijos. Valstybės formų analizės nuotrupų esama įvairiuose jo veikaluose, taip pat ankstyvuosiuose filosofiniuose raštuose, žurnalistiniuose straipsniuose bei korespondencijoje. Marxo požiūrio į valstybę užuomazgos išryškėja jo veikale apie Hegelio *Teisės filosofiją* išsakytoje buržuazinių pilietinės visuomenės sampratų kritikoje (Marx 1975b [1843], liet. 1985). Tuo metu Marxas, kaip ir Hegelis, laikėsi nuomonės, jog tikrasis valstybės vaidmuo yra išreikšti socialinę visumą – šiuo atžvilgiu neturėtų būti skirtumo tarp politinės ir pilietinės sričių (žr. Tonkiss 1998). Modernioji valstybė įkūnijo priešiškus ir egoistiškus atomizuotos pilietinės visuomenės konfliktus. Valstybės valdininkai, užuot atstovavę bendriems žmonių interesams, susibūrė į galingą grupuotę, tarnaujančią vien saviems interesams. Tokią nuomonę apie valstybę Marxas susidarė dar iki pradėdamas analizuoti kapitalą: jis pateikia ne išskirtinės kapitalistinės valstybės formos, o moderniosios atstovaujamosios valstybės (konkrečiai, XIX a. Prūsijos) aprašymą. Marxo teigimu, valstybė neatlieka jokio ypatingo vaidmens ekonominės reprodukcijos procesuose, o parazituoja pilietinę visuomenę.

Geriau žinoma Marxo mintis apie kapitalistinę valstybę, jog ji sudaro dalį teisinio ir politinio antstato, kurį galima aiškinti kaip ekonominės bazės atspindį. Ji išskleista Marxo (1976b [1859], liet. 1950) parašytoje „Pratarmėje“, skirtoje veikalui „Dėl politinės ekonomijos kritikos“, kurioje išsamiai išdėstytas bazės ir antstato modelis. Dar vienas svarbus teiginys išsakytas Engelso vei-

kale *Anti-Diuringas,* kuriame jis įrodinėja, jog nors valstybės veiksmai gali stabdyti kapitalo kaupimo procesus (pavyzdžiui, mokesčių perskirstymu arba teisiniais rinkos veiklos apribojimais), ekonomika galiausiai visada nulemia platesnę socialinę reprodukciją (žr. Engels 1975 [1878], liet. 1958). Atstovaujamosios demokratinės valstybės funkcijos paverčiamos formalia ekonominių klasių kovos išraiška. Maža to, šių klasių kovos pobūdis yra iš esmės ne politinis, o ekonominis. Požiūrį esą kapitalistinės valstybės pavidalą galima kildinti iš ekonominės bazės poreikių pirmiausia ir užsipuldavo marksistinės „ekonominio determinizmo“ teorijos kritikai, jis nesiliovė kėlęs ginčų ir marksistiniuose, ir neomarksistiniuose sluoksniuose.

Kapitalistinės valstybės santykio su ekonomika klausimas buvo svarstomas daugybe požiūrių. Labiausiai stengtasi išsiaiškinti, koks valstybės vaidmuo socialinėje reprodukcijoje (taip pat ir ekonominiame kaupime), koks valstybės ir ekonomikos santykių įvairovės pobūdis (priešingai redukciniam bazės ir antstato modeliui). Struktūralistinių požiūrių atstovai XX a. septintąjį ir aštuntąjį dešimtmetį labiausiai svarstė politinių, ideologinių ir ekonominių kapitalistinės organizacijos bruožų sąveiką. Jie atskleidė naujų valstybės, kaip analizės objekto, aspektų. Negalima paprasčiausiai aiškinti, kad politinės struktūros yra ekonominės bazės apraiškos. Althusserio žodžiais, valstybei būdinga „santykinės autonomijos“, atskirtumo nuo ekonomikos laipsnis: nors politines struktūras galiausiai formuoja ekonominės struktūros, jos nėra visiškai nuo pastarųjų priklausomos. Valstybei tenka išskirtinis, svarbiausias vaidmuo įvairiomis institucijomis – policija, karine, teisine ir švietimo sistemomis – palaikyti klasinės visuomenės stabilumą ir tvarkingą reprodukciją (Althusser 1969, 1971). Nors tokia funkcija tarnauja kapitalo interesams, nes užtik-

rina stabilią socialinę aplinką kapitalo kaupimui, valstybės gebėjimas palaikyti tvarką ir laiduoti sutarimą yra jos ypatingas politinis vaidmuo, kurio negali laiduoti ekonominės priemonės. Panašiai ir Poulantzas analizavo kapitalistinės valstybės funkciją, tvirtinant antagonistiškai nusiteikusių visuomenės klasių sąryšį. Klasių konfliktą užtemdo išoriškai neutrali atstovaujamoji valstybė, kuri skelbiasi visų individų interesų reiškėja (Poulantzas 1973). Šie argumentai artimi Lenino požiūriui, jog demokratinė valstybė teikia kapitalizmui geriausią „politinį apvalkalą“, apsaugodama ilgalaikius kapitalo interesus ir sykiu išlaikydama tariamą klasinių jėgų pusiausvyrą politiniame lygmenyje (žr. Lenin 1970 [1917], liet. 1954).

Lenino komentaras atsikartoja ir Altvaterio įrodinėjime, jog valstybė elgiasi nelyg tam tikras idealus kolektyvinis kapitalistas tuo atžvilgiu, kad palaiko bendrus kapitalistinės reprodukcijos interesus, o ne destruktyvius frakcinius interesus, kylančius iš kapitalistinės konkurencijos (Altvater 1973). Toks požiūris primena Adamo Smitho raginimą XVIII a. politiniam elitui apsaugoti rinkos procesus nuo tų, kurie juos gali iškreipti dėl savų interesų, kurdami monopolijas bei kartelius, kitaip tariant, nuo pačių kapitalistų. Žvelgiant plačiau, Altvaterio įsitikinimu, kapitalistinė valstybė laiduoja sąlygas kapitalui kaupti, kurių nesuteikia arba negali suteikti rinka; ypač svarbios šiuo atžvilgiu yra teisinė ir monetarinė sistemos. Valstybė, kaip idealus kolektyvinis kapitalistas, veikia ir socialinę darbo reprodukciją – tiek reguliuodama darbo sąlygas, tiek teikdama švietimą bei socialinę gerovę. Funkcinis tokių reformistinių socialinių strategijų vaidmuo užtikrinant kapitalistinėje aplinkoje stabilią socialinę reprodukciją ir yra marksistinės gerovės valstybės kritikos pagrindas (žr. Altvater 1973; Block 1987; Offe 1984).

Ralpho Milibando instrumentalistinė kapitalistinės valstybės teorija labiausiai prisimintina kaip priešpriešа Nicoso Poulantzo funkcionalistinei analizei. Vis dėlto Milibando darbai iš esmės įsilieja į srovę, XX a. šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį kritikavusią liberalios pliuralistinės demokratijos teoriją. Savo knygoje *Valstybė kapitalistinėje visuomenėje* (1968) Milibandas ginčijo liberalias neutralios arba nesuinteresuotos demokratinės valstybės koncepcijas, gilindamasis į politiniam ir ekonominiam elitui būdingą bendrą pagrindą, socialinius tinklus bei vertybes ir gvildendamas vyriausybinės politikos padarinius pajamų, gerovės ir nelygybės struktūrai. Vadinasi, demokratinių vyriausybių veiksmus kapitalistinėje visuomenėje galima analizuoti politinio elito ir valdančiosios ekonominės klasės santykio atžvilgiu. Klasikiniame Milibando veikale daugiausia aiškinamasi, kaip politikos vadybininkai perėmė kapitalo interesus ir ėmė jiems tarnauti, o kitiems teoretikams labiau rūpėjo analizuoti išskirtinius valstybės interesus ir ypatingas valstybinių kadrų galias (žr. Block 1977; plg. Evans, Rueschmeyer ir Skocpol 1985). Šie požiūriai buvo ypač svarbūs gvildenant besivystančias kapitalistines ekonomikas, ypač Centrinės ir Pietų Amerikos, kur valstybinio elito poveikis ir interesai buvo itin aiškiai išreikšti (žr. Sklair 1994).

Rinkos ir planai

Įvairiausios nuomonės apie valstybės ekonominį vaidmenį buvo išsakytos Europoje XX a. trečiąjį – penktąjį dešimtmetį vykusiose diskusijose dėl ekonomikos planavimo. Austrijos mokyklos ekonomistų Miseso ir Hayeko apibrėžti liberalieji požiūriai, grin-

džiami karo metų ekonomikos žlugimo bei sovietinio modelio analize, atmetė planavimą tiek politinės filosofijos, tiek ekonominio neefektyvumo pagrindu. Taigi buvo išdėstyti moraliniai ir techniniai argumentai. Kodėl Hayekas nepritarė planavimui? Todėl, kad teikė pirmenybę individo laisvei, kaip didžiausiam socialiniam gėriui. Tokia nuostata palaikė jo tyrinėjimų išvadas, jog kainos rinkose veikia nelyg informacijos signalai, sudarantys sąlygas ekonominiams veikėjams laisvai ir racionaliai pasirinkti bei derinti savo veiksmus mainų tinklais. Priešingai, planavimo organai, pavyzdžiui, *Gosplan* Sovietų Sąjungoje savo sprendimais nustato kainas ir darbo užmokesčio tarifus. Hayeko įsitikinimu, centralizuotas planavimas niekada negali duoti racionalių, efektyvių ekonominių rezultatų, nes negali pakartoti to spontaniško žinojimo, kuris randasi rinkose kainos signalų pavidalu (žr. Hayek 1945, 1976 [1949]; liet. 2002 [1976]). Tačiau Hayekas nepripažino visiško rinkų ir planų supriešinimo – jis tvirtino, jog rinkos paskirstymas pats savaime turėtų būti suvokiamas kaip tam tikra ekonominio planavimo forma: tada svarbiausias dalykas „nėra ginčas dėl to, ar planavimo reikia. Tai ginčas dėl to, ar planavimą reikia vykdyti centralizuotai – šitai darytų vienas visos ekonominės sistemos valdymo organas, ar jį reikia išsklaidyti – tuomet jį vykdytų atskiri individai. <...> Konkurencija <...> reikia decentralizuoti daugelio atskirų individų vykdomą planavimą“ (Hayek 1976 [1949]: 79; 2002: 81).

Šiuo atžvilgiu dera pažymėti, kaip sovietiniame planavime išplito „susiderėjimo“ apraiškos: centro planuotojai, kurių „interesas“ buvo planuoti kuo aukštesnius gamybos lygius, derėdavosi su valstybinių įmonių atstovais, kurių „interesas“ buvo tuos planus kiek įmanoma sumažinti, kol prieidavo sutarimo. Turint šitai omenyje, griežtas rinkų ir planų skyrimas gali pasi-

rodyti pernelyg primityvus, kad paaiškintų tuos sudėtingus būdus, kuriais suderinami ir vykdomi ekonominiai sprendimai. Schumpeteris, daug labiau nei Hayekas prijautęs socialistinėms sistemoms, taip pat ne tiek rūpinosi pasiskirstymo reikalais, kiek ekonominės plėtros problemomis. Jo įtakinga pasidariusia nuomone, verslininkystė yra esminis dinamiškų rinkos procesų veiksnys. Planinės sistemos tik subiurokratina ekonominę veiklą ir šitaip slopina „kūrybinės destrukcijos" apraiškas, kurios skatina rinkos naujoves ir jos plėtrą (Schumpeter 1943, liet. 1998).

Savo nuomones apie planavimą išsakė ir kairiojo sparno mąstytojai, svarstę, kaip socialistinėje sistemoje pasitelkus rinkos formas (klasikinį požiūrį žr. Lange 1994 [1938]; Lange ir Taylor 1964; taip pat žr. Lange 1970; Nove ir Thatcher 1994). Buvo ir toks ribotos rinkos projekto precedentas, kurį Leninas ėmėsi įgyvendinti XX a. trečiojo dešimtmečio pradžioje, pavadinęs Naująja ekonomine politika: esmė ta, kad mėginama atsieti rinkos modelį nuo platesnės kapitalistinės nuosavybės ir išnaudojimo sistemos. Susidomėjimas rinkos socializmo formomis atgimė vykdant Rytų Europoje ekonomikos reformas – ypač Vengrijoje, Čekoslovakijoje ir Jugoslavijoje – po 1950-ųjų (žr. Brus ir Laski 1989; Nove 1983; Prout 1985). Reformos atvėrė „trečiojo kelio" tarp kapitalizmo ir valstybinio socializmo galimybę (žr. Sik 1976). Tokie požiūriai išryškėjo ir svarstymuose apie „socializmo su kiniškais ypatumais" raidą, prasidėjusią XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, bei apie mūsų laikams artimesnę ekonomikos reformą Kuboje (apie Kinijos atvejį žr. Weils 1996; Zhang 1996; apie Kubą žr. Centeno ir Font 1997). Aštuntąjį dešimtmetį kilus diskusijoms apie eurokomunizmą, šios idėjos išplito Vakarų Europoje, jos taip pat devintąjį dešimtme-

tį skatino kairiųjų pastangas persigrupuoti ir tapti opozicija neoliberalizmui (žr. Boggs ir Plotke 1980; Childs 1980; Filo della Torre, Mortimer ir Story 1979; Godson ir Haseler 1978; McNally 1993; Mandel 1978; Miller 1989; Nove 1983; Bardhan ir Roemer 1993; Gould 1985; Hindess 1990; Le Grand ir Estrin 1989). Diskusija apie eurokomunizmą iš esmės buvo svarstymas tų galimybių, kurios atsivėrė komunistų partijoms, patraukusioms didelę elektorato dalį aštuntąjį dešimtmetį Italijoje, Prancūzijoje, Ispanijoje bei Portugalijoje, sykiu buvo aiškinamasi, kaip komunistiniai prioritetai bei strategijos galėtų būti įgyvendinti liberaliosios demokratijos bei rinkos sąlygomis. Tie svarstymai susilaukė gana nerimastingo Jungtinių Valstijų dėmesio, nes jos tuo metu buvo pačioje šaltojo karo parengtyje (žr., pvz., Kriegel 1978; Ranney ir Sartori 1978). Tačiau po sovietinio komunizmo žlugimo 1989-aisiais prasidėjo vakarietiškų Europos partijų virsmas į „demokratinės kairės" sąjūdžius (smarkiai nusilpusius), kurių ekonominė politika siekė savotiško rinkos socializmo (žr. Blackburn 1991b; Bull ir Heywood 1994; Elson 1991).

Platesnėje polemikoje apie rinkos socializmą, arba „socializuotas rinkas", kuri rutuliojosi devintąjį dešimtmetį kaip reakcija į vyraujantį neoliberalizmą, mišri ekonomika buvo svarstoma kairiosios perspektyvos požiūriu (žr. Hodgson 1984; Nove 1983). Socializuotos rinkos šalininkai, užuot laikę socialinio ir ekonominio teisingumo ar pozityvios laisvės vertybes esant priešingas rinkos procesams, pasisakė už „socialistinių tikslų siekimą rinkos priemonėmis" (Le Grand ir Estrin 1989: 2). Pritariant ankstesniems Hayeko argumentams, aiškinta, jog rinkos teikia ypatingų ekonominių privilegijų informacijos, inovacijos ir stimulo atžvilgiu. Kalbant plačiau, rinką galima teigiamai

vertinti dėl jos gebėjimo išsklaidyti ir decentralizuoti ekonominę galią. Šiuo metu į rinkos socializmą galime žvelgti kaip į tam tikrą istorinę naujovę, tačiau jį grindžiantis požiūris į rinkas išpranašavo vyraujančios kairiosios srovės persitvarkymą, prasidėjusį paskutiniame XX a. dešimtmetyje ir įtvirtino „trečiojo kelio" ekonomikos valdyme paieškas – tarp valstybinės kontrolės ir *laissez-faire*. Ta socialinės demokratijos forma, kuri XXI a. pradžioje įsivyravo Jungtinėje Karalystėje, Jungtinėse Valstijose ir didžiojoje Europos žemyno dalyje, – net jei ir skatinta būtinumo prisitaikyti prie neoliberalizmo, – yra paveikta ligtolinio socialistinės kairės mąstymo. Svarbiausia, jog šiuolaikinės „kairės" ir „dešinės" politikos jau tapo nebeįmanoma pagrįsti jokiu paprastu valstybės ir rinkos skyrimu, kadangi socialistinė kairė siekė prisitaikyti prie rinkos formų (Blair 1998; Giddens 1994, 1998).

Valdomas kapitalizmas: gerovė ir korporatizmas

„Socializuota" rinka konkretesnį pavidalą įgavo valdomo kapitalizmo formose, kurios vyravo liberalios rinkos visuomenėse XX a. antrojoje pusėje. Aptardami Keyneso idėjas, kalbėjome apie socialinės gerovės didinimo priemones, kurias iškelia techninis požiūris į makroekonomikos valdymą. Kadangi rinkos save reguliuoja netobulai, vyriausybės įsikišimas ne tik pateisinamas, bet ir būtinas tokiais atvejais, kada prastas rinkos funkcionavimas sukelia nepageidautinų ekonominių padarinių. Turėdamas omenyje tarpukario būvį, Keynesas svarbiausiomis laikė krintančios paklausos ir nedarbo problemas – jos esančios aiškiai ekonominės ir jas galima techniškai sutvarkyti. Vis

dėlto socialinei gerovei įsipareigojusi vyriausybė – tokios išsirutuliojo ne vienoje kapitalistinėje demokratijoje po 1945 metų – rėmėsi ne vien ekonominiais sumetimais, o ir išplėstine piliečių teisių koncepcija. Sutarimas dėl gerovės, vyravęs pažangiose kapitalistinėse demokratijose nuo pokario iki XX a. devintojo dešimtmečio, ir yra toks ekonominio valdymo būdas, kuris į žmones kreipiasi pirmiausia kaip į piliečius, o ne vien kaip į rinkos veikėjus. Nors vyriausybės suinteresuotumas piliečių gerove nebuvo to meto išradimas – panašus akstinas XIX a. skatino politinius debatus dėl skurdo ir pauperizmo, beje, galimus sieti su ankstesne „priežiūros“ samprata (žr. Polanyi 1957 [1944], 2002; Procassi 1991), – jis įgavo sistemišką pavidalą vystantis pokario gerovės valstybėms. Gerovės sistemos įvairavo nelygu valstybės ir regiono ypatumai, tačiau bendrąja „gerovės valstybės“ forma galima laikyti vyriausybinius derinimus – ekonominę ir socialinę gyventojų gerovę laiduoja valstybės įsikišimas, socialinis aprūpinimas ir socialinės paslaugos. Moderniosios gerovės valstybės mažų mažiausiai užtikrino socialinio draudimo sistemas, nukreiptas prieš riziką, susijusią su nedarbu, senyvu amžiumi, liga ir invalidumu. Tokį bazinį aprūpinimą įvairiai papildo plataus masto gerovės aparatas: teikia socialines gėrybes, nekonkuruojančias su rinkos prekėmis, – švietimas, valstybinis aprūpinimas būstu ir sveikatos apsauga, – kuria darbo vietas per viešuosius darbus ir užimtumo programas, teikia paramą žmonių darbiniam bei šeimyniniam gyvenimui – pašalpos vaikams auginti, valstybinis vaikų priežiūros užtikrinimas ir tėvystės bei motinystės atostogų sistemos.

Skirtingos gerovės teikimo formos išreiškė platesnes supratimo, ką reiškia būti liberalios visuomenės piliečiu, prielaidas. Keyneso argumentai buvo iš esmės ekonominiai, o gerovės vals-

tybės politikai būdinga tam tikras vertybinis svoris, susijęs su socialinio teisingumo ir geros visuomenės prigimties klausimais. Gerovės valstybės principai išplečia pilietybės sąvoką – prie pilietinių bei politinių teisių pritraukiamos ir „socialinės teisės“, kurios numato ekonominį saugumą bei socialinę gerovę (Komisija socialinio teisingumo reikalams 1994; Marshall 1950; Titmuss 1958). Taip yra dėl to, kad abstrakti teisinės pilietybės lygybė visiškai suderinama su rinkos visuomenės nelygybe – šitai, tiesą sakant, mums būtų galėjęs pasakyti Karlas Marxas (žr. Marx 1935 [1875], liet. 1975; taip pat žr. Engels 1975 [1878], liet. 1958). Laikantis tokios gerovės politikos, piliečių teisės patenkinti būtiniausius poreikius yra suprantamos kaip esminga formalių pilietybės teisių išdava. Todėl gerovės politiką reikėtų suvokti ir kaip ekonominio nukreipto į rinką valdymo būdą, – Keyneso žodžiais, kaip „moderniojo kapitalizmo metodų pagerinimą“, – ir kaip socialinio valdymo būdą, kurio tikslas yra gyventojų rūpyba ir gyvenimo sąlygų gerinimas (žr. Procacci 1991). Toks ekonominių ir socialinių moderniosios vyriausybės veiklos aspektų derinimas buvo kritikuojamas iš kairės (ir iš dešinės, tiesa, kitaip, tačiau apie tai kiek vėliau). Gerovės valstybės kritikai atkreipė dėmesį į būdą, kuriuo šios reformistinės priemonės padėjo laiduoti ilgalaikį rinkos stabilumą, tuo pat metu užtikrindamos tvarkingą socialinę reprodukciją (Gough 1979; plg. Offe 1984). Šiuo atžvilgiu gerovės užtikrinimas gali būti laikomas dovanėlėmis dirbantiems ir nedirbantiems vargšams, didinančiomis valstybės galią juos sekti, prižiūrėti ir reguliuoti jų ekonominius bei šeimyninius reikalus (žr. Gordon 1990; Piven ir Cloward 1972; Wilson 1977).

Gerovės valstybės politikos plėtra rinkos visuomenėse pokario metais buvo platesnio „valdomo kapitalizmo“ užmojo

dalis. Šiuo periodu bendras įsipareigojimas siekti gerovės suartėjo su korporatistiniu sutarimu, kuris nacionalines valstybes susiejo partnerystės santykiais su didžiausiomis darbo bei pramonės organizacijomis. Korporatizmo teorijos, – plačiai kalbant, mintis, kad valdžia bei vyriausybė turėtų apimti skirtingus ekonomikos ir visuomenės interesus, – ilgokai brendo Europos socialiniame mąstyme, jų pėdsakų aptinkama Hegelio, Sismondi ir Durkheimo, taip pat Keyneso ir Laskio veikaluose (žr. Cawson 1986; Scholten 1987). Įvairios korporatizmo atmainos buvo siejamos su politiniu Katalikų bažnyčios vaidmeniu įvairiuose kraštuose, taip pat su komunistinėmis, fašistinėmis ir nacionalistinėmis valdymo formomis. Tačiau apibrėžtos specifinės korporatizmo formos, kurias institucionalizavo išsivysčiusių kapitalistinių šalių vyriausybės po 1945 m., rėmėsi valstybės, darbo ir kapitalo susitarimu valdyti rinkos ekonomiką socialinio stabilumo, nacionalinio saugumo ir ekonominio klestėjimo interesų atžvilgiu (žr. Berger 1981; Cox ir O'Sullivan 1988; Scholten 1987; Streeck ir Schmitter 1985). Gerovės korporatizmas, net jei ir buvo susijęs su prieškario komunistiniu bei fašistiniu modeliais, yra vyraujanti valstybės forma XX a. antrojoje pusėje tiek išsivysčiusiose kapitalistinėse demokratijose, tiek daugybėje pokolonijinių valstybių, ypač Pietų Amerikoje.

Korporatistinėse struktūrose vyriausybei tenka dvejopas vaidmuo. Viena vertus, ji yra pagrindinis ekonominis veikėjas, – vadovauja makroekonomikai ir sykiu atlieka plataus masto valstybinio investuotojo bei darbdavio funkcijas. Ekonomikoje veikiančios valstybės funkcijos, kaip ir centralizuojančios planavimo funkcijos, rodo, jog svarbūs ekonomikos sektoriai iš dalies arba visiškai išimami iš rinkos – nuo gavybos pramonės – anglies ir plieno – šakų iki telekomunikacijų, aviacijos bei geležin-

kelių. Kita vertus, valstybė tarpininkauja skirtingiems ekonominiams interesams – ypač kapitalui ir darbui trišaliuose susitarimuose. Pavyzdžiui, susitarimai dėl darbo užmokesčio ir kainų kontrolės gali būti pasiekti tarpininkaujant ir už „laisvos" rinkos ribų – taip buvo įgyvendinamas Socialinis susitarimas Jungtinėje Karalystėje XX a. aštuntąjį dešimtmetį, taip pat Susitarimas Australijoje devintąjį dešimtmetį. Korporatistinis konsensas, egzistavęs šeštame–devintame dešimtmečiais, – beje, valdant įvairių pakraipų kapitalistinėms vyriausybėms, – rodo tam tikrą „valdomo kapitalizmo" režimą, kuris peržengia tradicinį valstybės ir rinkos skyrimą (žr. Streeck ir Schmitter 1985).

Taigi korporatizmas žymi aukščiausią „organizuoto kapitalizmo" tašką, kai darbą, gamybą ir paskirstymą daugiausiai koordinavo nacionalinės valstybės ir stambios korporacinės organizacijos (žr. Lash ir Urry 1987). Tačiau XX a. aštuntojo dešimtmečio korporacinės struktūros jau linko po daugybės ekonominių, socialinių ir politinių veiksnių našta:

(a) atsirado naujų ekonominių žaidėjų, ypač Pietryčių Azijoje, kurie paskatino kurtis naujas tarptautinės konkurencijos ir prekybos struktūras;
(b) finansinis kapitalas ėmė internacionalizuotis, šitai metė iššūkį nacionalinių vyriausybių ir bankų gebėjimui kontroliuoti kapitalo srautus ir laiduoti ekonominį saugumą;
(c) iškilo nauji interesai, nesiderinę su klasiniu korporatizmo pagrindu ir pasireiškę įvairiais socialiniais judėjimais – feminizmu, aplinkosaugos, gėjų ir lesbiečių, taikos ir antibranduoliniais sąjūdžiais, – kurių reikalavimai negalėjo būti patenkinti korporatistinės, pirmiausia ekonominių tikslų siekiančios politikos;

(d) didėjo gerovės biurokratijos kaina, vėlei nedarbui tampant didele socialine bei ekonomine problema, kuri skatino išpuolius prieš biurokratinę gerovės valstybę tiek iš kairės, tiek iš dešinės;
(e) susibūrė Friedmano pakraipos ortodoksija, teigianti, jog vyriausybės kišimasis į rinkas yra neveiksmingas arba tiesiog žalingas – tai lyg ir patvirtino infliacija bei nedarbas.

Svarbų atsaką į šiuos politinius bei ekonominius pokyčius pateikė prancūziškoji reguliavimo mokykla (žr. Aglietta 1979; Boyer 1990; Boyer ir Durand, 1997; Lipietz 1987). Šio požiūrio atstovų pažiūros iš dalies priešinosi neoklasikinės ekonomikos teorijos įtakai, konkrečiau kalbant, prielaidai, esą rinkos pačios savaime linksta į visuotinės pusiausvyros būklę (žr. Aglietta 1979: 13). Reguliavimo teoretikams svarbu buvo visa daugybė tiek ekonominių, tiek socialinių veiksnių, formuojančių ekonominį kaupimą. Šiuo atžvilgiu reguliavimo teorija taip pat nukrypo nuo struktūralistinių marksistinių metodų, kurie kapitalistinės reprodukcijos procesus laikė beasmeniais, objektyviais arba savarankiškais (žr. Jessop 1995: 309–310). Buvo teigiama, jog tiek neoklasikiniai, tiek struktūralistiniai marksistiniai požiūriai aiškinasi *vidinę* ekonomikos procesų logiką: viena vertus, ta logika kreipia į stabilumą, kita vertus, veda krizės link. Reguliavimo teorija ėmė gvildenti ekonomikos koordinavimo, politinio reguliavimo ir socialinio normalizavimo sąryšį kapitalistinės reprodukcijos procesuose. „Reguliavimo" idėja čia nurodo ne vien formalias valdymo bei teisės struktūras ar kapitalistinių rinkų „savireguliaciją", o daugybę reguliavimo mechanizmų, veikiančių skirtinguose lygmenyse ir skirtingose socialinėse bei ekonominėse srityse. Tos sritys – tai plačios apim-

ties institucinės struktūros, sudarančios bendrą „reguliavimo režimą", apimantį monetarinę sistemą, darbo užmokestį, konkurencijos būdus, vartojimo normas, tarptautinius santykius ir valstybinius darinius (žr. Boyer 1990: 37–42). Pastebėtina, jog kalbama apie ekonominių, politinių bei socialinių veiksnių derinį. Aglietta aiškina, jog reguliacinį požiūrį domina „socialinių santykių transformacija, kildinanti naujas ekonomines ir sykiu neekonomines formas, kurios siejasi į struktūras ir pačios atgamina esminę struktūrą – gamybos būdą" (1979: 16).

Reguliavimo teorijos ištakos – tai pastangos paaiškinti ilgalaikį kapitalizmo stabilumą, turint omenyje jam būdingą (marksistiniu požiūriu) polinkį į krizę. Tas pastangas ypač paskatino atlantiškojo fordizmo krizė XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje bei mėginimai išsiaiškinti, koks turėtų būti postfordistinis ekonominio reguliavimo būdas (žr. Aglietta 1979; Boyer ir Durand 1997; Lipietz 1987; taip pat žr. mūsų diskusiją 7-ame skyriuje). Aglietta ir kiti domėjosi, kaip ekonominis perėjimas nuo fordizmo prie postfordizmo siejasi su kintančiomis politinio bei ekonominio valdymo formomis. Ekonominių ir politinių pokyčių sąryšio klausimai ypač aktualūs tapo aštuntąjį–devintąjį dešimtmetį, kai į valdžią atėjusios neoliberalios vyriausybės ėmėsi iš esmės perstruktūrinti kapitalistinę sistemą. Reguliacionistų įsitikinimu, nacionalinių valstybių ir fordistinių ekonomikų stabilumą grindė sudėtingas institucinių struktūrų tinklas, apimantis (a) korporacinius vyriausybės, kapitalo ir darbo susitarimus, (b) Šiaurės Atlanto valstybių sistemą, (c) gamybą vidaus rinkoms bei (d) keinsiškąsias gerovės struktūras. O perėjimui prie postfordistinio kaupimo režimo buvo būdinga: (a) pokarinio sutarimo žlugimas, (b) tautinės valstybės išsikvėpimas, (c) korporacinės nuosavybės, gamybos bei

paskirstymo internacionalizavimas bei (d) aprūpinimo gerove mažinimas. Taigi „fordizmas“ ir „postfordizmas“ pažymi ne tik alternatyvias gamybos sistemas, bet ir išplėstinius ekonominio bei socialinio reguliavimo režimus, kuriais laiduojamas kapitalo kaupimas.

Kitokį, neomarksistinį, požiūrį plėtoja Harvey (1989), kuris šį perėjimą laiko fordistinę masinės gamybos sistemą ištikusia perprodukcijos nulemta ekonomine bei politine krize. Dėl didėjančio gamybos sistemų našumo XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje susiklostė padėtis, kai vis mažiau darbuotojų gamino vis daugiau produkcijos. Tačiau dėl didėjančio nedarbo masinio vartojimo rinkose ėmė mažėti paklausa. Šios nedarbo ir pasiūlos perviršio problemos sudavė rimtą smūgį korporatistinių valstybių sugebėjimams valdyti ekonomiką. Kadangi didėjantis nedarbas dar labiau suvaržė gerovės biudžetus, vyriausybės, atsakydamos į paklausos krizę bei ekonomikos stagnaciją, spausdino daugiau pinigų, vadinasi, skatino infliaciją. „Stagfliacijos“ tarpsnis, aštuntą dešimtmetį sukaustęs kapitalistines ekonomikas, – didelis nedarbas ėjo išvien su didele infliacija, – diskreditavo keinsiškąsias ortodoksijas ir galiausiai baigėsi korporatistinio sutarimo žlugimu. Korporatistinių valstybinių struktūrų bei su jomis siejamų ekonominio valdymo formų susilpnėjimas paskatino iš esmės peržiūrėti vyriausybių ir rinkų santykius. Imta trauktis nuo valstybei ir rinkai tarpininkavusio valdomo kapitalizmo ir atsigręžti į klasikinius liberalius principus, nusakančius deramą ekonomikos ir vyriausybės atskyrimą.

Neoliberalizmas: valdymas per rinką

XX a. aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį daugelis liberalių demokratijų išgyveno esminį pokytį – valstybinį ekonomikos valdymą ir paslaugų teikimą ėmė keisti „privatizmo“ dvasia grindžiamas socialinio bei ekonominio gyvenimo reguliavimas (žr. Barnekov, Boyle ir Rich 1989). Neoliberalizmo įsigalėjimas glaudžiai siejosi su radikalia konservatyvių vyriausybių Jungtinėje Karalystėje (sudaryta 1979 m.) ir respublikonų administracijų Jungtinėse Valstijose (po 1980 m.) darbotvarke. Vis dėlto to meto neoliberalių idėjų poveikis daugeliui Europos, Šiaurės Amerikos bei Australazijos vyriausybių (žr., pvz., Massey 1995; Pusey 1991) perša mintį, kad politinė neoliberalizmo išraiška nebūtinai yra konservatyvi, – bent jau šališkumo atžvilgiu. Kita vertus, neoliberalių vyriausybių iškilimas Centrinėje bei Pietų Amerikoje, taip pat pokomunistinis perėjimas prie primityvaus neoliberalizmo Lenkijoje ir Rusijoje rodo, kad toks ekonomikos valdymo supratimas nėra vien liberaliųjų visuomenių monopolis (žr. Martinez ir Diaz 1996; Przeworski 1991; Smith ir Korzeniewicz 1997; Weeks 1995). Naujojo ekonominio liberalizmo retorika – rinkos, konkurencija ir dereguliacija (valstybinio reguliavimo panaikinimas), – kuri tapo svarbiausiu išsivysčiusias kapitalistines visuomenes apėmusios Naujosios dešinės ideologijos elementu, vėliau ėmė grįsti ortodoksinę tarptautinės politikos strategijos darbotvarkę.

Neoliberalus požiūris į valdymą, susiklostęs aštuntąjį dešimtmetį kaip gerovės valstybės kritika, vis dėlto narpliojo panašias problemas: kaip gali būti valdoma rinkos visuomenė ir kokia to valdymo apimtis? Neoliberalizmo pavidalai, išplėtoti valdant Thatcher vyriausybei Jungtinėje Karalystėje bei Reagano

administracijai Jungtinėse Valstijose, buvo gerokai paveikti Friedmano monetaristinių teorijų – ypač perspėjimo vyriausybei pernelyg nesikišti į ekonomiką – bei antipatijos gerovės valstybės sistemoms, kurios esą kūrusios jos klientų „priklausomybės kultūrą“ (žr. Friedman ir Friedman 1980). Įsipareigojimą palaikyti laisvas rinkas ir minimalią valstybę sustiprino įsitikinimas, jog vis labiau globalėjančių rinkos procesų jau nebepasiekia tautinių valstybių reguliavimas. Naujojo politinio racionalumo atstovai laikėsi ganėtinai ortodoksiškų neoklasikinių principų, kurie buvo grindžiami požiūriu, jog atsaistyta laisva rinka yra svarbiausias veiksnys, nulemiantis ekonomikos funkcionavimo sėkmę ir bendrą socialinį gėrį. Įvairių šalių neoliberalios vyriausybės stengėsi susitvarkyti su bendromis ekonominėmis sąlygomis (fordizmo krizė, pramonės smukimas, globalizacija), plėtojo bendras valdymo strategijas (dereguliacija, privatizacija, gerovės mažinimas) ir aiškino šiuos pokyčius keliais diskursais (kaip antai įmonė, konkurencija ir lankstumas).

Apskritai, su neoliberalizmu siejamas strategines reformas galima laikyti ilgalaikių valdymo problemų, kurios ištiko rinkos visuomenes, apraiška. Ir Keyneso gerovės valstybės „reformą“, ir (daugiau ar mažiau) į priekį žengiantį privatizavimą galima suvokti kaip pastangas nustatyti deramą vyriausybės ir rinkos ekonomikos santykį. Be to, šios strategijos rėmėsi ekonomikos „išskyrimu“, kuris savo ruožtu nubrėžė tam tikras ribas vyriausybei. Neoliberalizmą galima apibūdinti pagal jo santykį su rinka ir valstybe, grindžiamą: (a) politiniu įsipareigojimu iš esmės laikytis laisvos rinkos ir (b) valstybės vaidmens ekonominiame bei socialiniame gyvenime „sugrąžinimu į ankstesnę vietą“. Toks etosas įsikūnijo daugybėje įvairių politinių programų: imta pardavinėti valstybinį turtą ir įmones (nacio-

nalizuoti komunalines, pramonės bei telekomunikacijų įmones), naikinti valstybinį privatų įmonių reguliavimą (radijo bei televizijos, finansinių paslaugų, oro transporto, statybos bei miestų plėtros), „lankstinti" darbo rinkų strategiją (profsąjungų veiklos apribojimai, darbo vietų apsaugos silpninimas, pašalpas gaunančių bedarbių skatinimas įsidarbinti), atsisakyti valstybinių funkcijų, o jų vykdymą perduoti privatiems tiekėjams (apsaugos ir baudžiamosios tarnybos, vietos valdymo tarnybos). Šį sąrašą galima tęsti ir plėsti, nes jis yra bendresnio politinio etoso išraiška. Nors tam tikrus vyriausybės „privatizavimus" galima laikyti bendresnio pobūdžio politinio racionalumo aspektais: manoma, jog privatus sektorius geriausiai pritaikytas individualios ir kolektyvinės gerovės sąlygoms kurti ir socialiniu, ir ekonominiu atžvilgiu (žr. Barnekov, Boyle ir Rich 1989). Taigi neoliberaliam valdymui būdinga ir techninis, ir etinis lygmuo, jis nurodo ne tik valstybinių funkcijų perdavimą ar panaikinimą, bet ir kūrimą tokios strateginės aplinkos, kuri būtų palanki privataus sektoriaus plėtrai – skatintų individualias, šeimynines bei bendruomenines privačios veiklos formas (žr. Heelas ir Morris 1992). Rinkos našumas ir individo gerovė tampa pagrindiniais strategijos rezultatų vertinimo kriterijais.

Visa tai sukuria tokį valdymo būdą, kuris vienu metu teikia pirmenybę ekonomikos procesams ir taupiai arba ekonomiškai siekia valdyti socialinį gyvenimą. Kitaip tariant, konkretus rinkos ekonomikos variantas pradedamas laikyti „privalomais *bet kokios* politikos rėmais" (Pusey 1991: 18), nesvarbu, ar ji būtų aiškiai ekonominio pobūdžio, ar ne. Rinkos racionalumas, imperatyvai bei priemonės susisiejo į tokį neoliberalios politikos požiūrį, kuris jau neapsiribojo akivaizdžiomis „ekonominėmis" problemomis – infliacija ar nedarbu, o buvo pri-

taikytas ir iš tradicijos „socialinėms" sritims – sveikatos apsaugai bei švietimui. Pastaruoju atžvilgiu neoliberalioms programoms buvo būdingas ypatingas požiūris į gerovės politiką. Vienas svarbiausių neoliberalių valdymo programų punktų, ypač angliškose demokratijose, buvo gerovės valstybės „sugrąžinimas į ankstesnę vietą". Šias programas paskatino ne tik praktinis noras sumažinti valstybines išlaidas, bet ir tam tikri įsitikinimai apie tikruosius valstybės uždavinius bei individų pareigas. Konkrečiai tariant, buvo laikoma, jog gerovės struktūros skatina „priklausomybės" kultūrą: individai žino, jog valstybė jiems suteiks tam tikras socialines bei ekonomines paslaugas, o tai slopina individų iniciatyvą, nepriklausomybę ir sugebėjimą rinktis (žr. Mead 1986). Šiuo atžvilgiu atkreiptinas dėmesys į priešingumą ankstesniam argumentavimui, jog aprūpinimas gerove esąs *būtinas* tam, kad individai galėtų įgyvendinti savo, kaip nepriklausomų piliečių, sugebėjimus (žr. Marshall 1950). Neoliberalių vyriausybių atsakas buvo gerovės valstybės apimties ribojimas mažinant išlaidas, plėtojant privatizavimą bei perduodant valstybines funkcijas į privačias rankas, o valstybės ir piliečio santykius nusakant rinkos terminais. Kalbant rinkos žargonu, paslaugų sferos vartotojai paverčiami klientais, tad žmogus gali „vartoti" sveikatos apsaugą ar aukštesnįjį išsimokslinimą lygiai kaip atostogas ar stereoaparatūrą.

Šiuo atžvilgiu nėra aišku, kokiu mastu pats neoliberalizmas išreiškė valstybės „sugrąžinimą į ankstesnę vietą", įsivaizduojant nelyg atsileidžia rinką suėmę kietos vyriausybės rankos gniaužtai. Nors pasipriešinimas „didžiajai vyriausybei" buvo esminis neoliberalų retorikos elementas, tačiau nebuvo paisoma dviejų svarbių dalykų, susijusių su ekonominio gyvenimo reguliavimu. Pirma, pati rinka yra reguliavimo forma – tą patvir-

tintų dauguma liberalių ekonomistų (žr. Hayek 1976 [1949]: 79; 2003: 81). Maža to, konkurencinės rinkos formos didžiąja dalimi yra išsaugomos valstybės veiksmais. Polanyi (1957 [1944]: 147–152; 2002: 153–158) parodo, kokia ilga, nors ir netolydi, yra laisvos rinkos liberalizmo, kaip valstybės vykdomos ekonominės politikos, istorija. Rinka, užuot reiškusi „laisvą“ nuo vyriausybės sritį (dar mažiau „prigimtinės laisvės“ sistemą), yra įsteigiama konkrečiomis reguliavimo formomis. Neoliberalių vyriausybių vykdomas privatizavimas ir valstybinio reguliavimo panaikinimas (dereguliacija) šiuo atžvilgiu veikė ne vien kaip užsimezgančių rinkų „išlaisvinimas“, o tiesiog kaip jų kūrimas įvairiose srityse – energetikoje, viešajame transporte ar sveikatos apsaugoje. Rinkas reikėjo išrasti ten, kur jų anksčiau nebuvo. Naujosios rinkos formos buvo iškreiptos, valdomos ir ribojamos keletu būdu: svarbus buvo valstybinių akcininkų daugumos vaidmuo, vartotojų išlaidų kontrolė ir įstatyminių reguliatorių panaudojimas. Tad neoliberalizmas yra toks požiūris į ekonomikos valdymą, kuriam būdinga steitizmas – rinkos struktūroms kurti, išsaugoti ir kontroliuoti pasitelkiami politiniai instrumentai, užuot paprasčiausiai jas „išlaisvinus“.

Antra, neoliberali dereguliacija vis labiau virto neįžengiamu „re-reguliacijos“ tankumynu, kur be paliovos dauginosi pusiau autonominiai valstybinių organų komitetai, pramonės reguliuotojai, valstybiniai kontraktai, vartotojų teisių statutai, ombudsmenai (pareigūnai, tiriantys piliečių skundus prieš valstybines įstaigas), stebėjimo ir kontrolės organai bei audito procesai. Neoliberalios programos apėmė ne tik valstybinių įstaigų privatizavimą ir daugumos rinkos veiksmų dereguliavimą, bet ir įvairių valstybinių paslaugų „marketizavimą“ – rinkos modelių

pritaikymą valdymui organizuoti bei vykdyti. Marketizavimas įgavo įvairių pavidalų nelygu sąlygos, tačiau pastebimai ėmė skatinti valstybinių agentūrų konkurenciją ir sutartinius santykius, taikyti korporacinį „naujos valstybinės vadybos“ modelį, plėtoti visuomeninių įstaigų ir privačių asmenų partnerystę, vertinti pagal sumokėtus pinigus bei eksploatacines savybes (žr. Hood 1991; Osborne ir Gaebler 1992). Sąrašą galima ir tęsti, tačiau svarbiausia tai, kad jame įrašyti dalykai nėra glaudžiau susieti su jokiu aiškiu rinkos modeliu. Ko gero, pagrindinis veiksmingas rinkos bruožas yra reikalavimas, kad skirtingos agentūros turėtų (būtų priverstos) konkuruoti dėl valstybinių fondų – taip rinka tampa ir valstybinių, ir privačių išteklių paskirstymo modeliu. Tačiau politikos srityje imtas taikyti nepaprastai patogus, „nešiojamas“ ir sykiu neapibrėžtas rinkos modelis. Kaip tik dėl to, kad rinkos koncepcija, grindžianti viešojo sektoriaus reformas, yra visada kaiti ir dažnai itin silpna – kartais tai tėra ne kas kita, kaip našumo ir pridėtinės vertės retorika, – ji taikoma daugybėje įvairių politikos sričių, apimančių transportą, miestų plėtrą bei nedarbą. Maža to, mintis, jog rinkos priemonės yra *iš esmės* išreguliuojančios, užtemdo griežtas ekonominio ir politinio reguliavimo formas, kurios lydėjo neoliberalias reformas. Nors rinkos reformas iš dalies paskatino neoklasikų kritika „didžiosios vyriausybės“ atžvilgiu, jos pačios įtvirtina naujus vyriausybinių agentūrų valdymo būdus ir kuria „antros eilės vyriausybinių gėrybių ir paslaugų rinką“ – sveikatos apsaugos, švietimo ir įkalinimo paslaugos, – kuri tarpininkauja viešajai ir privačiai sritims (Gordon 1991: 36).

Naujos rinkos ekonomikos: pokomunistinio pereinamojo laikotarpio problemos

Neoliberalizmui būdingą doktrinietišką požiūrį į laisvas rinkas, regis, patvirtino komunistinės planinės ekonomikos žlugimas Vidurio bei Rytų Europoje XX a. devintojo ir paskutiniojo dešimtmečių sandūroje. Sovietinis komunizmas rėmėsi idėja, jog ekonomiką galima racionaliai sutvarkyti žmogaus proto pastangomis, taikant technologijos laimėjimus, užvaldant gamtą ir šalinant nepriteklių. Laikantis tokio modelio, suderinti ekonominio planavimo sprendimai turėjo pakeisti Engelso vadintą rinkos „anarchiją", o socialinės paskatos ekonominei veiklai turėjo išgyvendinti pelno akstiną. Tačiau paaiškėjo, kad centralizuoto planavimo nepakanka sudėtingam, nenuspėjamam, kaičiam ekonomikos gyvenimui įvaldyti, o ypač – atsakyti į „poindustrinės" ekonominės tvarkos iššūkius, kilusius aštuntojo dešimtmečio pradžioje (žr. Bauman 1992; Habermas 1990). Sovietinis komunizmas pasirodė esąs nesuderinamas su demokratijos ir laisvės principais – tą paliudijo brutalus sąjūdžių, siekusių įgyvendinti „socializmo žmogišku veidu" idėją, nuslopinimas, itin akivaizdus Čekoslovakijoje 1968 metais. Kai kurių teoretikų manymu, galutinis sovietinio projekto žlugimas, pareikalavęs milžiniškų žmogiškų bei ekonominių sąnaudų, parodė, jog nebėra jokio pagrindo planavimą laikyti perspektyvia laisvų rinkų alternatyva, o bendriau kalbant, buvo liberalaus kapitalizmo, kaip ekonominės bei politinės organizacijos būdo, „triumfas" (žr. Fukuyama 1992). Kompetentingesni kairiajam sparnui atstovaujantys kritikai pripažino precedento neturintį, nors ir netobulą liberalaus kapitalizmo gebėjimą užtikrinti demokratines laisves kartu su

santykine medžiagine gerove (žr. Blackburn 1991a ir ypač Enzensberger 1991).

Vis dėlto pokomunistinio pereinamojo laikotarpio patirtis privertė suabejoti lengvai pasiekiamu glaudžiu liberalios demokratijos ir laisvų rinkų ryšiu (žr. Blackburn 1991a; Crawford 1995; Holmes 1997; Lavigne 1995). Bendrai kalbant, perėjimas prie rinkos ekonomikos buvo atsisakymas politiškai valdyti ekonominę veiklą, nesiimant reikiamai efektyviai pertvarkyti pramonę (žr. Crawford 1995). Rusijos ar Lenkijos atvejai paliudijo, kad privatizavimo programos leido sutelktinai užgrobti valstybės turtą – eiliniams žmonėms buvo duotos tik teorinės „akcijos", nepagrįstos akcininkų kontrole, juolab galimybe gauti dividendus. Pereinamojo laikotarpio ekonomikos teorija daugelyje buvusių sovietinių valstybių – tai aršios spekuliacijos ir galingos kapitalistinės ideologijos samplaika: visi šioms pereinamojo tarpsnio ekonomikoms tekę iššūkiai buvo suvedami į primityvų pasirinkimą tarp laisvų rinkų ir grįžimo į komunizmą. Vis dėlto valstybinio reguliavimo panaikinimas ir privatizavimas savaime negalėjo laiduoti ekonomikos efektyvumo, ką jau kalbėti apie politinį stabilumą, socialinę bei ekonominę gerovę (alternatyvaus požiūrio į Lenkijos atvejį žr. Johnson ir Loveman 1995). Ekonominio liberalizmo diegimas nacionalinėse valstybėse „šoko terapijos" būdu, kaip kad nutiko Rusijoje ar Lenkijoje, kur neegzistavo politinio ar pilietinio liberalizmo tradicija (žr. Sidorenko 1999), pasirodė esąs nepakankama sąlyga rinkos kultūrai plėtotis. Pavyzdžiui, buvo neaišku, kaip individai gali suprasti savo rinkos „interesus" arba kaip tiems interesams galima geriausiai atstovauti. Nors neformali ekonomika komunizmo laikais teikė tam tikrų rinkos paskatų, joje išplito įvairių kyši-

ninkavimo, išnaudojimo ir grasinimų būdų, kurie naujomis sąlygomis tapo elgesio modeliu ir įsivyravo rinkos ekonomikoje. Tokie santykiai neformalioje ekonomikoje dažnai prieštarauja ir laisvos rinkos mainams, ir įstatyminiam reguliavimui, tad gali pakirsti liberalizavimo vyksmą, kadangi nepasitikėjimas ir senų bičiulių rato ryšiai mažina rinkos procesų efektyvumą. Savojo rato ryšių tinklai, protekcijos ir reketas – tuo buvo mėginama paaiškinti pereinamojo tarpsnio problemas Rusijos ekonomikoje, kur paskutiniojo XX a. dešimtmečio pabaigoje korupcija buvo taip įsigalėjusi, jog pavertė sąžiningą ekonominę elgseną tiesiog *iracionalia* (žr. Woolcock 1998). Rusijos problemos, regis, ypač patvirtina argumentą, jog viešo legitimumo formos ir rinkos elgsenos normos turi daugiausiai reikšmės ekonomikos efektyvumui. Rusijos sąlygomis laisvos rinkos samprata daugiausiai buvo nusakoma paprasta priešpriešа centralizuotai valstybės kontrolei, – kitaip tariant, be jokių pozityvių savybių, – o praktiškai reiškė politikų ir jų verslo draugų kontroliuojamas rinkas (žr. Crawford 1995). Šiuo atžvilgiu ekonomikos liberalizavimas visiškai skiriasi nuo liberalios valstybės kūrimo, nes tokios valstybės vaidmuo, kaip būtų pasakęs Adamas Smithas, yra ginti rinkos principus nuo tų, kurie siekia iškreipti rinkas savo pačių pasipelnymui. Tokia yra *pozityvi* valstybės teorija: jei valstybei skirta veikti tik kaip naktiniam sargui, tai ji ir turėtų elgtis kaip tas sargas.

Anapus valstybių ir rinkų

Valdymas...

Tie liberalizmo pavidalai, kuriuos pasitelkė kapitalistinių šalių vyriausybės XX a. pabaigoje ir kurie vyravo pereinamojo laikotarpio ekonomikos teorijoje, nebuvo apeiti ir kylant analitikų susidomėjimui „valdymo“ klausimais. Terminas „valdymas“ *(governance)* reiškia ganėtinai neapibrėžtą sritį, apimančią ginčus dėl privačių interesų valdymo, neokorporatizmo, mezokorporatizmo, korporacinės demokratijos, socialinės ekonominės teorijos ir asociacinio valdymo (žr. Amin ir Thrift 1995; Berger 1981; Cawson 1985; Cohen ir Rogers 1995; Etzioni 1988; Etzioni ir Lawrence 1991; Hirst 1994; Matzner ir Streeck 1991; Scholten 1987; Streeck 1988; Streeck ir Schmitter 1985; taip pat žr. Jessop 1995). Šiuos įvairius požiūrius vienija bendras bruožas: dėmesys naujoms ryšių struktūroms, kurios susieja politines, ekonomines ir pilietines institucijas ir reguliuoja socialinį bei ekonominį gyvenimą. Aiškinamasi, kaip restruktūrizuojami santykiai tarp šių sektorių arba kaip perskirstomi jų uždaviniai, kuriant naujas valdymo institucijas bei tinklus, peržengiančius tradicinius valstybės ir rinkos skyrimus.

„Valdymas“ skiriasi nuo „valdžios“ *(government)* tuo atžvilgiu, kad pirmasis terminas neapsiriboja formalios viešosios valdžios praktikomis, o iškelia „privačius“ socialinio ir ekonominio gyvenimo reguliavimo būdus. „Valdžia“ *(government)* nurodo formalų arba oficialų bendresnio „valdymo“ *(governance)* aspektą. Taigi viename lygmenyje požiūriai į valdymą kritikuoja įprastinius modernių socialinių struktūrų analizės būdus ir ardo klasikinį valstybės, rinkos ir visuomenės atskyrimą (žr.,

pvz., Streeck ir Schmitter 1985). Kitame lygmenyje įrodinėjama, jog istoriškai kinta valstybės galios (žr., pvz., Streeck 1995). Šiuo atžvilgiu nerimaujama dėl politinio ir ekonominio reguliavimo problemų globaliniame kontekste, dėl tautinės valstybės „krizės“, jos gebėjimo vadovauti ir kontroliuoti. Neokorporatizmo teorijos ypač aiškinasi, kaip vyriausybės galėtų valdyti ekonominius procesus laisvam kapitalui išsivadavus iš trišalių planavimo sąlygų, būdingų klestinčiam korporaciniam kapitalizmui (žr. Streeck 1995; plg. Hirst ir Thompson 1996; Matzner ir Streeck 1991). Valdymo sampratos talkino analizuojant pusiau valstybinių agentūrų, privačių plėtros korporacijų ir pusiau rinkos darinių išplitimą reguliavimo srityje, neoliberalams stengiantis viską privatizuoti ir išskaidyti centrinę vietinę valstybę.

Šis įvairialypis tyrinėjimų laukas ypač įdomus dėl to, jog susieja politinės teorijos ir ekonominės analizės sroves. Reikšmingai valdymo teorijos plėtrą pastūmėjo institucinė ekonomika, ypač sandorių sąnaudų ekonomikos teorija (žr. Coase 1937, 1960, 1984; Williamson 1975, 1985). Šių krypčių atstovai kreipia dėmesį į korporacinio reguliavimo ir sąveikos rinkose būdus, kuriuose veikia kintantis „valdymo mišinys“, sudarytas iš rinkos mainų, tarpusavio santykiais grindžiamų sutarčių ir vidinės hierarchijos (žr. Williamson 1985). Ekonominė „valdymo“ kalba savo ruožtu pradėta vartoti, nusakant demokratinės organizacijos ir atstovavimo būdus, peržengiančius oficialios valstybės politikos ribas (žr., pvz., Cohen ir Rogers 1995; Hirst 1994). Įvairioms valdymo teorijos atmainoms būdingi savi tyrinėjimų objektai, tačiau jas visas vienija tam tikras bendras dalykas: iš tradicijos valstybinei valdžiai priskiriami darbai – ekonomikos vadyba, atstovavimas interesams, tarpininkavimas ekonominei ir pilietinei sritims – perkeliami į išplėstinį socialinio ir ekono-

minio valdymo lauką. Šitaip suprobleminamas ne tik formalus valstybės darnumas, bet ir rinkos atskyrimas, rinką suvokiant kaip laisvo vienijimosi ir privataus ekonominio intereso sritį.

... ir valdomumas

Kaip atsakas į Michelio Foucault veikalą apie valdymo racionalumus arba „valdomumą" *(governmentality)* susiklostė kitokia valdymo klausimų gvildenimo srovė (Barry, Osbourne ir Rose 1996; Burchell, Gordon ir Miller 1991; Foucault 1991; Gane ir Johnson 1994; Rose 1999). Ypač stengtasi aiškintis vietines reguliavimo praktikas skirtingose socialinėse srityse, o tos praktikos tik laisvai arba atsitiktinai siejamos su formalesniais valdymo procesais. Plačiau kalbant, valdymo studijos kilo iš institucinės ekonomikos ir valstybės teorijos, jose svarstomi strateginių problemų sprendimo, institucijų modelio ir atstovavimo mechanizmų klausimai. Kitokia yra požiūrių į valdomumą kilmė – juos paskatino Foucault plėtotas moderniųjų valdžios sistemų tyrinėjimas, aiškinęsis, kaip konkretūs reguliavimo objektai – pavyzdžiui, rinka – teigiami tais pačiais diskursais ir praktikomis, kuriais siekiama juos valdyti. Aiškinimai įvairuoja, tačiau visiems jiems būdingas kritinis požiūris į kai kurias normatyvines kategorijas, pavyzdžiui, pilietinė visuomenė (Burchell 1991), gerovė (Donzelot 1979, 1991), ekonomika (Meuret 1988; Miller ir Rose 1990; Procacci 1991), valstybė (Rose ir Miller 1992) ar kultūra (Hunter 1988).

Foucault vertinimu, valdomumas nurodo tam tikrą mąstymo apie valdymo praktikas formą, savęs ir kitų valdymo tikslų bei strategijų suvokimo būdą. Foucault plėtota valdymo anali-

zė neapsiriboja formalia valstybės sritimi, o išplėstiniu būdu iškelia įvairiomis institucijomis, diskursais, taisyklėmis bei normomis grindžiamas praktikas, kuriomis siekiama reguliuoti individualų ir kolektyvinį elgesį. Maža to, „valdomumo" supratimas peržengia tam tikrus techninius elementus – įsakus, veikėjus, organizacijas, pastatus – ir apima vertybes bei žinojimą, kurie formuoja technines valdymo praktikas. Foucault ypač domino liberalios valdomumo formos, ypač tos, kurias sekdamas prancūzų mąstytoju fiziokratu Quesnay vadino „ekonomišku valdymu" (Foucault 1991: 92). Quesnay rūpėjo ekonomikos vieta valstybės reikaluose; pirmiausia jis pasistengė įsakymo forma pareikšti valdovams, kad tie nesikištų į laisvą verslo tvarkymąsi – „norint valdyti, nereikia nieko daryti" (Procacci 1991: 243). Be to, jis domėjosi, kaip naujas statistinis ekonomikos teorijos mokslas galėtų paveikti praktinę politiką (žr. Polanyi 1957 [1944]: 135; 2002: 143). Šiuo atžvilgiu Quesnay, kaip ir Adamą Smithą, traukė klausimai apie vyriausybės kišimosi į besikuriančią rinkos visuomenę ribas. Quesnay požiūris priklausė nuo dvejopo ekonomikos supratimo – ji nusakė ir substancinę sritį, ir formalų elgsenos modelį. Šiuo atžvilgiu „ekonomiškas valdymas" reikalavo, kad valdovai taupytų savo pačių darbą: Polanyi (1957 [1944]: 2002: 124) žodžiais tariant, „*laissez-faire* tebuvo įstatymo ir tvarkos garantavimo principas su minimaliomis išlaidomis ir pastangomis". Ekonomišką valdymo būdą galima nusakyti taip: oficialios arba prievartinės veiklos minimalios sąnaudos duoda maksimalių tvarkingos socialinės reprodukcijos rezultatų. Foucault (1991: 92) šitai apibrėžia kitaip: „Valdymo menas tėra galios panaudojimo menas ekonomikos pavidalu ir pagal ekonomikos modelį".

Klasikinė liberalioji teorija rinką laikė sistema, kurios veiki-

mas paklūsta vidinei logikai ir užtikrina nepriklausomą veiklos sritį. Ekonomikos atskyrimas nuo kitų socialinio gyvenimo sričių iškelia naują valdymo problemą: kaip suprasti ir reguliuoti šių skirtingų ekonomikos ir visuomenės sričių sąryšį. Tokie XVIII a. pabaigoje kelti klausimai buvo nukreipti prieš tam tikrą požiūrį į vyriausybės objektą ir funkcijas. Foucault teigia, jog tuo metu, plėtojantis statistikos mokslui, ir sukuriama sąvoka „gyventojai“, suvokiama kaip tam tikras dydis – objektyvi tikrovė, kurią galima fiksuoti, tikrinti ir koreguoti jos dydžio, pasiskirstymo, augimo atžvilgiu ir pagal daugybę vietinių sveikatos, santuokos, amžiaus, darbo, turto, gimimo, mirties ir kitų rodiklių (Foucault 1991: 99–100; žr. Hacking 1990). Kaip tik ši prielaida leidžia Foucault laikyti „biopolitiką“ populiacijų valdymu, ji grindžia ir tuos tyrinėjimus, kurie aiškino šiuolaikinį socialinio gyvenimo reguliavimą valdomumo atžvilgiu. Mažiau žinoma, jog Foucault stengėsi išsiaiškinti, kaip gyventojų valdymas yra susijęs su rinkos ekonomikos atsiradimu (iš vėlesnių veikalų, kuriuose plėtojami ekonominiai Foucault idėjų aspektai, žr. Burchell 1991; Defert 1991; Donzelot 1991; Ewald 1991; Miller ir Rose 1990; Procacci 1991). Pats Foucault besikuriančias socialinio administravimo programas sieja su ekonomikos diskursais. Į gyventojus, kurie moderniaisiais laikais tapo pagrindine valdymo aplinka, yra žvelgiama *ekonominiu* požiūriu – jie yra socialinė rinkoje vyraujančių mainų santykių matrica. Kaip tik toks gyventojų ir ekonomikos sąryšis, o sykiu ir prieštaravimas, kylantis iš to, kad gyventojai suvokiami kaip kišimosi, o rinka – kaip nesikišimo vieta, iškelia naują valdymo problemą: kaip ir kokiu mastu reguliuoti rinką gyventojų labui.

Foucault mintys apie liberalųjį valdomumą – tiksliau kalbant, jo ekonomiško valdymo samprata – tvirtai grindžiama šiuo anks-

tyvuoju modernybės periodu. Vis dėlto požiūris, jog liberalus valdymo menas yra dvilypis – nukreiptas į ekonomiką ir savo veikloje taikantis ekonominius modelius, pasirodė labai tinkamas neoliberalizmui tyrinėti (Barry, Osborne ir Rose 1996; Rose 1992, 1993, 1999). Neoliberalaus „ekonomiško valdymo“ atstovams tiek vyriausybės tikslai, tiek priemonės pirmiausia yra ekonominio pobūdžio dalykai. Rinkos klestėjimas – patikimiausias socialinio gėrio pagrindas, o ekonomikos principai laiduoja, kad vyriausybinės agentūros siektų rinkoje nukaltų efektyvumo, atsipirkimo ir ekonomiškumo standartų. Kitaip tariant, rinkos imperatyvai nulemia ir valdymo tikslus (dereguliacija, privatizacija), ir priemones (vidaus rinkos, kontraktų kultūra). Taigi neoliberalus valdymo menas gali būti laikomas „galios panaudojimo ekonomikos pavidalu ir pagal ekonomikos modelį menu“. Valdomumo sampratos skatina žvelgti plačiau – kaip į skaičiavimo ir reguliavimo programas, reikalingas socialiniam ir ekonominiam gyvenimui tvarkyti, o tas gyvenimas gali ir neišsitekti nusistovėjusioje valstybės struktūroje. Valdžios formos, veikiančios teoriškai „nevalstybinėse“ institucijose, dažnai tapdavo nepastebimos dėl to, jog politinis ir ekonominis diskursas griežtai atskyrė viešą ir privačią sritis. Tačiau socialinio ir ekonominio gyvenimo planavimas, vadovavimas bei kontroliavimas yra tikslingos valdymo praktikos, nesvarbu, kas jas kildina – valstybės aparatas, privati firma, ar to, kas vieša, ir to, kas privatu, „partnerystė“.

Apibendrinimas

Šiame skyriuje aptarėme įvairius požiūrius į valstybių ir rinkų santykius. Norėjome parodyti, kaip įvairūs teoretikai stengėsi

išsiaiškinti, kokios yra tikrojo valstybės vaidmens rinkos procesuose ribos ir kaip šios teorijos siejasi su konkrečiais politiniais bei ekonominiais derinimais. Kėlėme klausimą, kaip buvo suprantamos ir nustatomos politinės valdžios ribos rinkos struktūrų, santykių ir veiklos atžvilgiu? Tačiau aptardami šiuos dalykus kėlėme sau ir kitą, labiau kritišką tikslą. Ginčijamas valstybės ir rinkos santykių pobūdis perša mintį, kad jas skirianti riba yra labai pralaidi. Tai nereiškia, jog rinkos visuomenėje valstybė yra tik „santykinai savarankiška" ekonomikos atžvilgiu (arba atvirkščiai), o kad jas skiriančios ribos yra toji vieta, kur vyksta tarpusavio sąveika, reguliavimas ir tarpininkavimas. Valstybės ir rinkos sąveika atitinka konkrečias ekonominio valdymo formas tam tikrais politiniais tarpsniais. Pavyzdžiui, vienu metu ekonomika valdoma pagal korporatistinius valstybės, pramonės ir darbininkų sąjungų santykius, kurie padeda apriboti „laisvus" rinkos procesus nustatomomis kainomis ir pajamomis. Kitu metu darbo jėgos arba finansų rinkos yra „išlaisvinamos" iš vyriausybės „negyvos rankos"*. Kiekvienu atveju valstybės strategiją lydi argumentas, kad ji skatins didesnį rinkos efektyvumą (šiuo atžvilgiu „efektyvumas" primena kilnojamąją šventę). Vis dėlto šios strategijos ne tiek atskleidžia deramą rinkų (arba šiuo atveju valstybių) funkcionavimą, kiek įvairovę būdų, kuriais rinkos yra formuojamos, pasitelkiant skirtingas reguliavimo taktikas. Tad rinkos visuomenės santvarka gali būti suprantama kaip politinės santvarkos problema, sprendžiama pasitelkus ir socialinę teoriją, ir valdymo strategijas.

* Negyva ranka *(lot. mortua manus)* – juridinis terminas, reiškiantis nekilnojamojo turto valdymą be teisės perduoti.

)6(

Komercija ir kultūra

Įžanga

Jau esame ne kartą pažymėję, kad rinkos tyrinėjimai yra susisteminti pagal intelektualinio darbo pasidalijimą. Ko gero, niekas geriau jos neapibūdins už Weberio formalaus ir substancinio racionalumo terminus: vienas ekonominės analizės objektas yra formaliai racionali rinkos elgsena ir mechanizmai, o substancinės vertybės, socialiniai santykiai ir visuomeninės santvarkos formos, kurių šitaip nėra įmanoma aiškintis, suvokiama kaip išorinės rinkų aplinkybės, rinkų kritikos pagrindas, taip pat esminės rinkos ar ekonominės tvarkos ir apskritai visuomeninės santvarkos sąlygos. Terminas „kultūra“ yra svarbiausias veiksnys nusakant, kas rinkos visuomenėje yra „kita“ racionalaus ekonominio veiksmo atžvilgiu. Šis terminas buvo vartojamas pažymėti rinkų foną – juo buvo ženklinamas platesnis prasmės ir socialumo pasaulis, kuriame formuojasi skoniai ir troškimai, lūkesčiai ir ekonominės paskatos. „Kultūros“ sąvoka grindė ir rinkos visuomenės kritiką, nes atstovavo visoms toms vertybėms, tapatybėms ir gyvenimo sritims (pavyzdžiui, idealiąją, kaip priešingybę materialiajai), kurios, regis, buvo išstumtos iš veikimo lauko, kur viešpatauja utilitariškas savanaudiškumas, – tad kultūros globon patenka visi tie dalykai, kuriems būdinga tikrasis vertingumas, o ne vien ekonomi-

nė vertė. Galiausiai sąvoka „kultūra“ vartojama kaip etiketė, apibūdinanti „socialinius klijus“ – tai tradicijos ir įpročiai, lojalumai ir etiniai įsipareigojimai, socialinį gyvenimą kuriantys solidarumo, o ne anomijos dvasia.

Šiame skyriuje labiausiai aiškinsimės kultūros, kaip rinkos visuomenės kritikos ir gynybos nuo tos visuomenės, sampratą. Konkrečiau kalbant, ir kritika, ir gynyba glaudžiai susijusios su kultūros, kaip „išraiškos formų“, apibrėžtim: kultūra apima estetikos objektus – meną ir literatūrą; įvairias raiškos sritis – filosofiją, religiją ir, tiesą sakant, socialinę teoriją; kasdienybės formas – aprangą, medijas ir gyvenimo būdus, kuriuos atspindi žmogaus būstas, laisvalaikis ar netgi darbas. Kultūros terminas nurodo tą esminį dalyką, kad šios formos yra prasmingo socialinio gyvenimo išraiška ir sykiu priemonė tam gyvenimui ręsti. Pagal plačiausią apibrėžimą, kuris dar kartais vadinamas antropologiniu požiūriu, kultūra yra prasmingai sustruktūrintas socialinio gyvenimo ir veiksmo būdas, įžvelgiamas visuomenės sukuriamose medžiaginėse ir objektyviose vertybėse (medžiaginėje kultūroje). Taigi kultūra, kaip rinkos visuomenės kritika, gali įgauti įvairių formų – tarkim, imti ginti meną nuo komercializacijos išpuolių, reikštis argumentais, įrodinėjančiais, jog prasmingą kasdienybės struktūravimą vis labiau valdo suprekinimas, tai ir liudija vartojimo kultūra.

Vėliau detaliau aptarsime moderniojoje mintyje vyraujančias skirtingas nuomones dėl to, koks yra rinkos jėgų ir kultūros pobūdis. Viena vertus, rinkos jėgos reiškiasi kaip manipuliuojančios arba naikinančios kultūrą, paverčiančios ją funkciniu ekonominio viešpatavimo elementu, o kultūros „tiesą“ lyg ir laiduoja jos atsietumas nuo materialinių interesų. Kita vertus, galime įžvelgti du „išlaisvinančius“ rinkos mechanizmų as-

pektus: pakirsdami kultūrinį elitą bei autoritetus ir priartindami kultūrą prie kasdienio gyvenimo, jie iškelia liaudiškąją kultūrą; be to, jie kuria gausią medžiaginę kultūrą, kuri teikia simbolinius išteklius prasmingam socialiniam gyvenimui. Kritiško požiūrio į šias takoskyras atstovai teigia, jog rinkos racionalumo įsiveržimas į kultūros sritį sukėlė įvairiausių socialinių patologijų. Mes kaip tik ir aptarsime masinės kultūros teorijas, menininko ir kitų kultūrininkų likimą, taip pat marksistinę sudaiktinimo teoriją. Kita vertus, įvairios naujos intelektualinės srovės – postmodernizmas, kultūros studijos, vartojimo kultūros teorijos – savaip konceptualizuoja rinkų ir kultūros sąveikas: didžiuma jų iškelia individų, net ir vartotojų gebėjimą išversti rinkos visuomenės produktus į savo individualią ar netgi prieš tą visuomenę nukreiptą kalbą. Daugelis šių temų bus aptarta paskutiniame knygos skyriuje: neseniai kultūra imta perkainoti atsižvelgiant į rinkos sąlygas, o šį procesą nulėmė esmingesnis ekonomikos teorijos ir kitų (kultūrinių) teorijų sąryšio permąstymas, kuris vadinamas bendru „kultūros posūkio“ socialinėje teorijoje vardu.

Masinė visuomenė ir rinkos

Jau imant rutuliotis rinkos visuomenei išryškėjo, jog komercijos ir kultūros santykiai yra iš esmės prieštaringi. Šią aplinkybę turbūt geriausiai apibendrino Leavisas (1930: 2), pasakęs, jog „civilizacija“ ir „kultūra“ tampa antiteziniais terminais. Materialistiškas, savanaudiškas, standartizuotas industrinės ir rinkos visuomenės (civilizacijos) individas kovoja su idealistišku, organišku, autentišku romantinės ir meninės ideologijos indi-

vidu. Tokie jausmai būdingi abiem pusėms. Žvelgiant kultūros atstovų akimis, kapitalistinė civilizacija yra skurdinanti galia ir reikia stengtis jos neprisileisti, o ekonomikos teorijos (liberaliosios ir neoklasikinės) požiūriu, formaliai racionali rinkos elgsena turi būti saugoma nuo kultūros jėgų, kurios yra neišvengiamas išorinis fonas. Paaiškinkime nuosekliau, ką alternatyvioms, kritiškiau nusiteikusioms ir radikalioms, ir konservatyvioms tradicijoms reiškia kultūra. Joms ne tiek rūpėjo rinkas apsaugoti nuo kultūros, kiek kultūrą „apginti" nuo rinkų. Ypač moderniuoju tarpsniu dalis kritinės minties atstovų ėmė laikyti kultūros sąvoką tikru visuomenės etinės būsenos barometru – tos visuomenės, kurioje įsitvirtina rinkos santykiai. Daugėjo įrodinėjimų esą rinkos visuomenė „skurdina" kultūrą arba pajungia ją komerciniams tikslams. Tad tariamame kultūros „nuosmukyje" galima įžvelgti tikrųjų rinkos santykių įsigalėjimo blogybių.

Iš tiesų pati kultūros idėja, beje, ir pats žodis radosi kaip atsakas į rinkos visuomenės ir vartojimo kultūros susiklostymą – tai buvo būdas atskirti ypatingas ir privilegijuotas vertybių, patyrimo ir prasmės formas nuo ekonominės vertės, rinkos elgsenos ir utilitariško apskaičiavimo (žr. apibendrinimą Slater 1997a). Trumpai tariant, kultūros idėja reikalinga tam, kad būtų galima atremti nuogąstavimus esą rinkos visuomenės plėtra nuskurdins, o gal sunaikins „tikrąsias" ar „autentiškas" vertybes, „tradicinius" ar „organiškus" išraiškos pavidalus, „aukštąsias" ar „universalias" bei „autonomiškas" meno ir minties formas. Kita vertus, „kultūra" yra ne tik atsakas į rinkos santykių įsivyravimą, nes pats komercinimas tėra vienas iš daugelio moderniųjų išpuolių prieš tradicinę visuomeninę santvarką ir vertybėmis bei skirtingumu grindžiamas statuso hierarchijas. Tokio

analitinio požiūrio pradininkas Raymondas Williamsas (1985) „kultūros ir visuomenės" tradiciją laiko priešinimusi daugybei įvairių naujų modernybės scenoje pasirodžiusių dalyvių – labiausiai „masėms" arba „minioms", kurių kūrimąsi paskatino urbanizacija ir pramoninės darbo jėgos koncentracija. Dėl demokratijos ir viešosios nuomonės laimėjimų ar reikalavimų masės laipsniškai įgauna politinį pavidalą, tad į jas vis daugiau dėmesio kreipia nauji komunikacijos kanalai bei medijos.

Klasikiniuose Williamso (1985) „kultūros ir visuomenės" tradicijos nuo XVIII a. pabaigos tyrinėjimuose sąvoka „kultūra" apima įvairiausio pobūdžio baiminimąsi (taip pat ir kai kurias modernybės teikiamas galimybes), kad rinkos santykių įsigalėjimas ir demokratiniai reikalavimai griauna tradicinę tvarką, pagal kurią žmonės žinojo savo vietą, vertybės buvo įrašytos tradiciniuose ir natūraliuose santykiuose, besirutuliojančiuose kaupiantis patirčiai, o darbas ir reprodukcija buvo glaudžiai susiję su gamtos ritmais. Pripažįstama, jog Leavisas aiškiausiai išreiškė ir išaukštino romantinį netekto pasaulio pasiilgimą – tas pasaulis esąs autentiškesnis už industrinės modernybės pagamintąjį, kuris dabar stoja prieš moderniuosius subjektus nusavinamų prekių pavidalu. Aną pasaulį pragaišino įvairios jėgos – individualizmas, utilitariškas ir savanaudiškas apskaičiavimas, mechanizacija ir masinė gamyba, raiškos formų perkėlimas į pramoninę, pelno siekiančią gamybą, o ne liaudišką gyvenseną, individo įžvalgą ar religinę jauseną, taip pat individualaus pirkimo ir vartojimo įsivyravimas kolektyvinių tradicijų, ritualų ir tokio gyvenimo būdo atžvilgiu.

Kultūra apibūdinama kaip sritis, kurioje iš rinkos visuomenės jau išnykusios vertybės yra arba tiesiog išsaugomos, arba pateikiamos nesusvetimėjusios – pokapitalistinės ateities pro-

vaizdžio pavidalu (panašiai šeima – moterys ir vaikai – laikoma savotiška priebėga, kompensuojančia emocinę viešojo gyvenimo stoką). Leavisas aiškina, jog kadaise tam tikras kalbos, atsako bei atjautos autentiškumas ir kilnumas buvo būdingi kasdieniam gyvenimui, o šiuo metu tie dalykai aptinkami tik gerokai išretėjusioje didžiojo meno ir literatūros srityje, į kurią – komercinėje visuomenėje – patenkama ne socializuojantis praktiniame gyvenime, bet veikiau mokantis anglų literatūros. Kultūra nuo šiol gyvuoja didžiuosiuose literatūros kūriniuose, kurie išsaugo vertybes ir perduoda „visa, kas geriausia mąstytuose ir išjaustuose dalykuose“, o ne kasdieniame gyvenime, kur vyrauja dirbtinė reklamos ir pigių žiniasklaidos sensacijų kultūra (žr. Hoggart 1977 [1957]), pataikaujanti pačiam žemiausiam „bendram vardikliui“. Anksčiau kultūros tiesa ir autentiškos vertybės, kurios padeda žmonėms deramai veikti, natūraliai kildavo iš jų praktinio gyvenimo, o šiandien kultūros tiesa priklauso nuo jos autonomiškumo praktinio gyvenimo atžvilgiu, nes tas gyvenimas vis labiau užvaldomas instrumentinio apskaičiavimo, individualaus savanaudiškumo ir gamybos. Kultūros autonomija šiuo atžvilgiu reiškia bent jau du dalykus: pirmiausia, atsiribojimą nuo ekonominių vertybių, meno kūrimą paisant savo vidinių dievų, o ne rinkos stabų; antra, priešinimąsi dirbtinei, neautentiškai „kultūrai“, kylančiai rinkoje ir per rinką, tam niekingam demonui, kuris gimsta neišmanėliškiems žmonių skoniams susiporavus su kapitalistiniu turto geismu. Palyginkime tai su romantine menininko asmenybe, išlaisvinta iš aristokratų ir pirklių globos ir leidžiančia sau klausytis vien vidinio balso, aukštojo modernizmo atveju – klausančio tik nepriklausomos meninių priemonių logikos ir meninės prigimties.

Rinkos tarpininkavimas kultūrai buvo tik bendro moralinio nuosmukio aspektas, o tas nuosmukis atsirado, ekonominėms jėgoms įsiveržus ten, kur joms ne vieta. Kultūros suprekinimo problema buvo susijusi ir su jos masine gamyba. Kadaise buvo manoma, jog kultūrą kuria savo amatą išmanančių žmonių darbas, tačiau poreikis gaminti rinkai ir gauti pelną vertė kultūros gamintojus pasitelkti tuos pačius pramonės laimėjimus, kokius naudoja ir kiti plataus vartojimo prekių gamintojai, – darbo pasidalijimas, standartizacija ir biurokratinė racionalizacija apėmė ir tuos procesus, kurie buvo laikomi grynai intuiciniais, neracionaliais, asmeniškais ir organiškais (tai yra kūrybiniais). Šį pokytį teoriškai aptarė ir konservatoriai, pavyzdžiui, Leavisas, ir neomarksistai, pavyzdžiui, Adorno, plėtojęs „kultūros industrijos" supratimą, prie kurios dar sugrįšime.

Įsidėmėtina, jog Williamsas kalba apie „kultūros *ir visuomenės*" tradiciją: mat nors šios pakraipos kritiniai diskursai aiškino esą komercinės ir industrinės visuomenės problemas įmanoma spręsti tik meno autonomijos, jo atsiribojimo nuo visuomenės sąlygomis, tačiau juos palaikančio bendro susirūpinimo pobūdis vis dėlto buvo nepaprastai socialinis ir išties politinis. Prisiminkime Edmundo Burke'o įrodinėjimą, esą ekonominis ir kultūrinis racionalizmas tiesiogiai griauna visuomeninę santvarką (vadinasi, veda į giljotiną), arba Matthew Arnoldo iškeltą būtinumą rinktis tarp „kultūros ir anarchijos", aiškiai bylojantį apie nerimą, kad rinkos liberalizmu išlaisvintos galios ne tik naikina meninius etalonus, bet ir užkerta kelią pačiai visuomeninei santvarkai. *Ancien régime* socialinį statusą įtvirtino kosminėje tvarkoje, kurioje taip pat buvo įtarpuoti abipusio įsipareigojimo ir ištikimybės saitai; marketizacijoje glūdėjo prielaida, jog laisvai sutartį sudarantys individai yra formaliai lygūs,

kuri skatino praktinę monetarizacijos galią: visi turintys pinigų (jų jau nevaržo paprotinė teisė), gali viską nusipirkti – statusą, kultūrą, žemę, rangą ir postą – ir viskas gali būti išstatyta parduoti. Tad ir menų persikėlimas iš rafinuotos globėjų aplinkos į buržuazinio, o vėliau ir liaudiško skonio prekyvietę, ir *nouveau riche* gyvenimo būdų ir vartojimo kultūros iškilimas skambėjo lyg laidotuvių varpai tradicinėms statuso hierarchijoms, kurios iki tol laidavo ir kokybę, ir tvarką. Jeigu bet kas, turintis pinigų, gali nusipirkti dvarą, išsimokslinimą, vietą madingame kurorte, bilietą į operą, vadinasi, jau nebe paveldėtas statusas ar estetinis kilnumas (įgimtas ar išugdytas), o rinkos galia nuo šiol valdo ir visuomeninę, ir kultūrinę tvarką.

Menininkas rinkoje

Įvairūs moderniųjų laikų socialinių sluoksnių atstovai yra asmeniškai suinteresuoti ir pasmerkti „nuskurdintą" kasdienio modernybės gyvenimo kultūrą, ir nužymėti jai priešišką autonomiškos kultūros lauką: tai ir menininkai, tapę priklausomi nuo rinkos, ir aristokratai, iš aukšto žvelgiantys į pinigais aptekusius *nouveaux riches*, ir sotūs buržua, nerimaujantys dėl miesto gaujų, demokratinės visuomenės ar vulgarių naujų masinių auditorijų, kurias išlaisvino rinkos kapitalizmas. Vis dėlto atidžiau įsižiūrėję į šių įvairių socialinių veikėjų užimamą visuomenėje vietą, pastebime tam tikrą dvilypumą: net ir smerkiantys rinką menininkai bei auditorijos sykiu priklauso nuo jos – mat rinka suteikia jiems galimybę apskritai patirti sąlytį su kultūra.

Pavyzdžiui, Johnas Breweris (1997) studijoje apie XVIII a. Britanijoje imtus formuluoti kultūros ir skonio apibrėžimus tei-

gia, jog šimtmečio bėgyje menai persikėlė, nors ir ne visiškai, iš dvaro į miestą, nuo mecenavimo santykių perėjo prie rinkos santykių. Šiam procesui rutuliojantis, menai tapo „platesnės visuomenės nuosavybe“, įgavę „daugiau komercinės ir mažiau rafinuotos kultūros“ pavidalą (xvii). Sykiu iškilo įvairiausi kultūros verslininkai, teikę visuomenei naujus menų suvokimo būdus. Buvo steigiami komerciniai leidėjų, spaustuvininkų ir knygų pardavėjų tinklai, teatras ar opera pradėti lankyti perkant bilietą ar įsigyjant abonementą, daugėjo susirinkimų salių, pramogų sodų ir viešų meno parodų. Viena vertus, tai buvo sveikinama, nes „vaizduojamasis menas buvo laikomas vienu moderniąją komercinę visuomenę apibūdinančių bruožų“ (xix), o ne sritimi, patiriančia komercializacijos grėsmę. Tiesą sakant, optimistiškai nusiteikusių Apšvietos mąstytojų, pavyzdžiui, Hume'o ir Smitho įsitikinimu, komercija ir kultūra itin suderinamos dėl to, kad rinkos yra svarbus civilizuojančio proceso veiksnys, paskatinęs tikrąją skonio, mandagumo, rafinuotumo ir menų pažangą.

Kita vertus, Brewerio teigimu, net ir entuziastingiems šių procesų palaikytojams vis dėlto sunkiai sekėsi skirti meniška nuo komerciška, „vaizduotės malonumus“ nuo „apetito tenkinimo“ (87); jie stengėsi apibrėžti „žmogiškų pastangų lauką, kuris nebūtų nei utilitarinis, nei racionalus, bet teiktų malonumą, nes veiktų žmonių jausmus“. Tokios perskyros buvo labai svarbios naujais profesionalais tapusiems ir nuo rinkos priklausomiems menininkams, kurie „buvo išlaikomi pelningų auditorijų ir kartu pilni apmaudo dėl jų galios“ (96) bei pinigais grindžiamo jų vulgarumo. Tačiau šios perskyros buvo dar svarbesnės pačioms naujoms pelningoms auditorijoms – jos stengėsi atskirti savo rafinuotus estetinius potyrius nuo vulgaresnių liaudiškų pramogų, kurioms kelią atvėrė toji pati kultūrinė ir miesto rinka. Galų

gale iki šių dienų gyvoje mąstymo srovėje (vaizduojamasis) menas buvo iš naujo apibrėžtas kaip geriausias vaistas nuo klestinčioje rinkos visuomenėje kylančių prabangos ir materializmo ydų – jis veikia tol, kol yra atsiribojęs nuo „geidulių ir mamonos“, nuo „apetito tenkinimo“ ir „pelno vaikymosi“ (89). Aiškiausiai ši mintis buvo išreikšta apibrėžiant tikrąją kultūrą kaip autonomišką ir nežemišką estetinį patyrimą, apimantį meno kūrinių kontempliaciją „nesuinteresuotu“ požiūriu. Įsivaizduokite, kaip XIX a. viduryje romantinis menininkas ir buržuazinė operos lankytojų auditorija skambant Wagnerio muzikai galėdavo nė nekrustelėdami išsėdėti septynias valandas.

Pagal šiuos vertinimus, marketizacijoje glūdi tam tikra kultūrinė dialektika: kultūra autonomizuojama ir komercializuojama tuo pačiu metu. Mintis, kad tam tikri žmogaus darbo produktai vadintini „menu“, tam tikri žmonės laikytini „menininkais“, o tam tikros praktikos – „meninėmis“, prieštaringai sąveikauja su komercija. Viename lygmenyje tokia specializacija iš dalies įteisinama kaip būdas apsaugoti „tikrąsias“ vertybes nuo komercinių (arba nuo liaudiško, žemo lygio skonio, kurį įtvirtina rinkoje kultūrinė perkamoji galia). Paprastai tariant, menininkai ir jų darbai turėtų *skirtis* nuo kasdienio gyvenimo ir darbo. Menininko vaidmuo yra avangardinėmis formomis *épater la bourgeoisie* – įžeidinėti tiek viešų komercinių vertybių, tiek respektabilių šeimyninių vertybių pasaulį, tuo pat metu trykšte trykštant panieka buržuazinei auditorijai ir demonstruojant nepriklausomybę nuo jos, nors ši auditorija iš esmės yra jų meno rinka ir materialinė bazė. Kitame lygmenyje vadinamoji nepriklausoma kultūra galima iš dalies dėl naujų kultūrinių ankstyvosios modernybės rinkų, kurios išlaisvino daugybę meno formų iš tradicinių religinės ir aristokratinės

globos aplinkybių ir leido joms užmegzti ryšį su naujomis, plataus vartojimo prekes perkančiomis auditorijomis. Pastarojo meto teorijoje ši dialektika buvo plėtojama, remiantis Bourdieu darbais. Pavyzdys yra Mike'o Featherstone'o darbai (1991, 1995), kuriuose nagrinėjami ypatingi naujų kultūros specialistų interesai bei strategijos, taip pat jų gebėjimas pasinaudoti konkrečiomis institucinėmis bei rinkos galimybėmis savo socialinei galiai bei padėčiai stiprinti. Modernieji kultūros gamintojai juda tarp dviejų polių, gindami savo privilegijuotus kultūros anklavus ir pasitelkdami rinkas savo kūrybai platinti bei remti, nors tai ir kelia pavojų, jog bus demonopolizuota ir pertvarkyta jų autonomiška estetinė sritis, kurią jie taip stengėsi išgarsinti. Šiuolaikiniai kultūros analitikai (pavyzdžiui, Habermas 1985 ir Huyssen 1986) užfiksavo šią dialektiką modernizmo ir postmodernizmo nuostatų prieštaroje. Aukštasis modernizmas ypač stengėsi visiškai atsieti meną nuo kasdienio gyvenimo, meniniu vientisumu laikydamas atsidavimą vidinei ypatingo estetinio mediumo logikai bei savybėms (pavyzdžiui, „būti tapybiškam"); šiuo atžvilgiu atmetamas visoks išorės spaudimas meninei praktikai, ypač finansinis – pardavinėti meną publikai. Postmodernizmas pripažino, kad užglaistydami spragas tarp meno ir kasdienybės neišvengiamai sutariame su komercine kultūra ir rinkos procesais, kurie formuoja moderniąją gyvenimo patirtį. Vadinasi, Roberto Venturio žodžiais, turime „mokytis iš Las Vegaso", netgi naudotis bei mėgautis populiariąja ir komercine kultūra, nesvarbu, ar paverstume ją meno turiniu (dadaizmo bei popmeno atvejai), ar iš akademinio meno srities apskritai pereitume į rinką.

Bourdieu ir Featherstone'as daro išvadą, jog svarbiausias dalykas šioje dialektikoje yra kultūrininkų ir publikos kova, sie-

kiant įteisinti savąjį socialinį, kultūrinį bei ekonominį kapitalą socialinėje rinkoje:

> Sąlygos, palankios kultūros srities autonomizacijai, leis kultūrininkams labiau monopolizuoti, reguliuoti ir kontroliuoti kultūrinę produkciją, iškelti ją virš ekonominės produkcijos. <...> Antraip sąlygos, keliančios pavojų kultūros srities autonomijai <...> taps palankesnės kitoms kultūrininkų grupėms arba skatins naujas tų grupių sąjungas su kitomis įtakingomis ekonomikos veikėjų grupėmis. <...> (Featherstone 1995: 16).

Bendroje Bourdieu sistemoje kultūros sritis vaizduojama taip: ją struktūrina konkurencinės strategijos, kuriose „rinkų", „kapitalo" ir „konkurencijos" terminai vartojami ir tiesiogine, ir perkeltine prasme. Kultūrinė konkurencija, siekiant legitimuoti savąjį estetinį kapitalą (nesvarbu, ar atsiskiriant nuo rinkos visuomenės, ar naudojantis ta visuomene), vykdoma „lygiai kaip" ekonominė konkurencija – taikomi racionalūs ir strategiški išteklių panaudojimo, įvertinimo ir nuvertinimo būdai, stengiamasi vieno pavidalo kapitalą paversti kito pavidalo kapitalu. Tuo pat metu nauji kultūriniai skoniai, kompetencija ir legitimacijos gali tapti puikiausiais būdais stiprinti savąją rinkos padėtį ir kelti socialinį statusą. Kultūrininkai konkuruoja tiek su kitomis socialinėmis grupėmis ir kapitalais (įskaitant ir pramoninę buržuaziją, kuri vis dėlto dažnai sukuria savo auditoriją ir rinką), tiek su kitais *kultūros* specialistais. Štai kodėl postmodernizmas iš dalies aiškinamas kaip visetas strategijų, siekiančių legitimuoti vartotojiškus skonius ir naujų kultūros tarpininkų gaminius, o tie tarpininkai daugiausia kyla iš žemesniojo viduriniosios klasės sluoksnio ir yra nusiteikę prieš juos atstūmusią aukštąją modernistinę kultūrą. Nauji skoniai ir skonio struktūros – pavyzdžiui,

ironiškasis kičas, – įteisinami derinant rinkos populizmą ir antielitizmą, kultūrą susiejant su kasdieniu gyvenimu, plėtojant naujus akademinius ir intelektualinius diskursus – postmodernizmą ir kultūros studijas, steigiant ir plečiant naujas veiklos sritis – reklamą, dizainą bei multimedijas.

Galų gale, kaip pažymi Featherstone'as, Bourdieu (1983) sėkmingai išskiria tam tikrus kultūros ir rinkos santykius ir pažymi tokiais terminais, kurie aiškiai rodo socialinės, kultūrinės ir ekonominės konkurencijos ryšius. Pirmiausia „ribotos kultūrinės produkcijos laukas" (uždaras, sakralinis, aukštasis menas) atskiriamas nuo „plataus masto kultūrinės produkcijos" (rinkai skirta kultūra); šis skyrimas grindžiamas esminiais gamintojo sumetimais – sakraliniais ir ekonominiais, o tarp jų plyti estetinių praktikų sritis (Bourdieu 1983: 329; Featherstone 1995: 30). Čia galima išskirti avangardininkus ir bohemos atstovus, kurių tapatumą lemia kuo aiškiau deklaruojama autonomija rinkos atžvilgiu; įvairias kultūrines institucijas – akademijas ir muziejus, kurie yra santykinai nepriklausomi nuo rinkos ir įtvirtina savas simbolines hierarchijas bei kanonus; aukštuomenės ir aukštesniosios klasės globėjų remiamus kultūros gamintojus, kurių kultūrinės veiklos sėkmė yra „glaudžiai susijusi su ekonominiu pelnu ir sėkmingu pasirodymu rinkoje"; masinę auditoriją pasiekiančius arba populiarumą liaudyje pelnančius kultūros gamintojus, kurių produkcija labai priklauso nuo rinkos diktato (Featherstone 1995: 30).

Šį vaizdinį dar turėtų papildyti valstybės vaidmuo remiant kultūrinę menininko autonomiją (ir išties padedant kultūros „kokybei" atsilaikyti prieš rinkos jėgas – šitai liudija visuomeninio transliuotojo idėja arba „intelektualinė laisvė" akademiniame pasaulyje). Bent jau Europos socialdemokratinėje ir Bri-

tanijos gerovės valstybės tradicijose buvo gana anksti pripažinta, jog nėra gerai, kai rinkos jėgos materialiai remia menininką arba palaiko tas kultūros rūšis, kurias imta vis labiau laikyti būtinomis tautiniam tapatumui ir tautiniam prestižui. Valstybės subsidijos menams (humanitariniams mokslams) – ir europietišku finansavimo organizacijų pavidalu, ir amerikietiškuoju dovanojimo bei aukojimo atleidimu nuo mokesčių – apsaugo menininką nuo rinkos (taip pat kuria darbo vietas, kaip, tarkim, JAV prezidento Roosevelto inicijuota „New Deal" programa aprūpinti menininkus darbu) ir išlaiko „paveldą". Šaltojo karo metais tos valstybės buvo pradėjusios propaguoti „grynąją" laisvę, kurią gali suteikti tiktai turtinga ir liberali Vakarų rinkos visuomenė (Fuller 1980).

Apibendrinant galima teigti, jog rinkos paskatino moderniojoje visuomenėje labai galingą kultūrinę dialektiką, kurią atspindėjo ir patirtis, ir socialinė mintis. Troškimas įtvirtinti kultūrą kaip gryną ir autonomišką sritį, kaip utopinį provaizdį ar nostalgišką archaizmą, kaip *išsiskiriantį* iš rinkos visuomenės idealą teikė peno vakarietiškai kultūrinei ir politinei vaizduotei visais modernybės laikais ir iškėlė gausybę romantiškai nusiteikusių badaujančių menininkų. Kita vertus, rinka pasirodo esanti – ne tik doktrinių liberalų mąstyme – liaudiškų pramogų, kultūrinio ir politinio atsinaujinimo, jaudulio, demokratinio egalitarizmo ir antielitizmo laukas. Rinka yra išlaisvinimo šaltinis tiek postmodernistams, geidžiantiems „mokytis iš Las Vegaso" – kur kas žaismingesnio ir pelningesnio, negu autonomiškos modernistinės architektūros meninės citadelės, – tiek XVIII a. leidybos verslininkams ir tapytojams, kuriems ji suteikė jėgų išsilaisvinti iš meno globėjų valdžios.

Rinkos ir sudaiktinimas

Alternatyviai intelektualinei trajektorijai, kuriai rūpėjo kultūros atsiribojimas nuo rinkos visuomenės, atstovauja marksistinė tradicija, ypač kritinės teorijos pavidalu. Šios tradicijos požiūriu, nepriklausomumo ir priklausomumo nuo rinkos įtampa lemia pačią kultūros formą arba vidinę sandarą, o ypač – kritiškas kultūros laikymasis atstu nuo kapitalistinių socialinių struktūrų. Išties toji įtampa lemia kultūros (apimančios sąmonę, idėjas bei estetines praktikas) gebėjimą vykdyti kritikos funkciją. Šį struktūrinimosi procesą galima daugmaž nusakyti Marxo žodžiais, kad „viešpataujančiosios klasės mintys kiekvienoje epochoje yra viešpataujančios mintys“ (Marx 1974 [1845–1846]: 64: 19, liet. 1974: 39). Tai mintis, kurios išlikusios prasmės pernelyg dažnai nepaisoma: rinkos galia virsta kultūrine galia per kultūros gamybos ir paskirstymo priemonių nuosavybę (tą paliudija įvairios asmenybės, pavyzdžiui, Murdochas, Turneris ir Gatesas). Maža to, komercinė viešpataujančių klasių galia – susivienijusi su valstybės galia ir pastarosios perduodama – gali laiduoti, pasak Gramsci, neva savarankiškų intelektualų bendradarbiavimą, pavyzdžiui, švietimo srityje, Bažnyčioje, „objektyvioje“ mokslininko laboratorijoje ir kitur.

Vis dėlto remiantis kultūros gamybos priemonių nuosavybės ir kultūrinės ekonomiškai galingų klasių hegemonijos sutapimu, neįmanoma atsakyti į visus esminius klausimus: pavyzdžiui, *kokios* yra jų idėjos ir iš kur jos kyla, kodėl paprasčiausia galia perduoti šias idėjas užtikrina mažesnės kultūrinės galios klasių pritarimą? Vėlyvesniame marksizme, kurį iš esmės plėtojo Lukácsas, marketizacijos poveikis kultūrai aiškinamas fetišizmo ir sudaiktinimo sąvokomis, o ne pasitelkiant nuosavy-

bės politinę ekonomiją ar (kaip ankstesniame skyriuje) klasines kultūrinės vertės ir skonio struktūras. Čia siekiama įžvelgti, kaip pati rinkos mainų struktūra paveikė tas kultūros rūšis, kurios gali būti gaminamos ir išgyvenamos – tiesą sakant, kaip paveikė viską, kas gali būti sugalvota ir pasakyta rinkos visuomenėje.

Objektyvacija, fetišizmas ir sudaiktinimas

Hegeliškojoje tradicijoje, kuri yra Marxo, Lukácso, Benjamino ir Adorno idėjų fonas, kultūros krizė ir iškraipymai pirmiausia turi būti suvokiami kaip susvetimėjimo apraiškos. 3-iame skyriuje aiškinome, jog ši tradicija autentišką kultūrą ir žmogaus tapatumą identifikuoja su praktine veikla: socialiniai veikėjai savuoju darbu formuoja pasaulį pagal savo poreikius, troškimus, idėjas ir įsivaizdavimą, taigi ir jų darbo produktai – materialioji kultūra ir perkeista aplinka – gali būti laikomi jų subjektyvumo įkūnijimu arba objektyvacija (žr. taip pat Berger ir Luckman 1966, liet. 1999). Kultūra yra geriausiai suprantama kaip materialioji kultūra: daiktų kaitymas praktinėje veikloje, atsižvelgiant į socialines vertybes. Tačiau ta materialioji kultūra savo ruožtu ugdo žmones ir jiems tarpininkauja, jų subjektyvumą struktūrina objektyvus pasaulis, kurį jie patys istorijos eigoje susikūrė. Taigi autentiška kultūra sutapatinama su socialinių veikėjų gebėjimu sąmoningai įsijungti į šią kūrimo ir savikūros dialektiką, žinant, jog pasaulis, kuriame jie gyvena, yra jų sukurtas ir atviras permainoms pasaulis. Toks žinojimas ugdo gebėjimų ir valdyti, ir pažinti pačius save.

Pagal šią tradiciją kapitalistinės ir racionalios modernybės problema yra ta, kad objektyvus pasaulis atkertamas nuo viso-

kio veikimo: žmonės nebeįstengia susieti savo darbo su kaskart didesniu juos supančių objektų skaičiumi. Objektyvus pasaulis, kurį jie sukūrė, ima rodytis lyg prigimtinė, o ne socialinė ar istorinė tvarka. Toks susvetimėjimas ir iš to plaukiantis fetišizavimas (kai su objektais elgiamasi tarsi su subjektais, apdovanotais valia ir veiklumu) aptartas įvairiais teoriniais aspektais. Marxas (1976a [1867]; liet. 1957) šitai laikė būdu, kuriuo rinkų tarpininkavimas sukelia gamybos ir vartojimo atotrūkį, todėl ima atrodyti, jog objektai atsiranda tarsi iš niekur, apdovanoti vidinėmis, su žmogaus darbu nesusijusiomis vertybėmis. Iš tikrųjų pats žmogaus darbas atitolsta nuo žmogiškojo subjekto, virsdamas galima pirkti ir parduoti preke. Taigi kaip pagrindinis struktūrinis mistifikavimo principas iškyla rinka: ji kuria visuomeninės santvarkos vaizdą – kultūrą, – kuris yra netikras ir kliudo moderniajam subjektui suvokti save ir įgyti reikalingų galių.

Tradicinis tokios analizės atskaitos taškas yra Marxo pirmas *Kapitalo* tomas – skyrius „Prekinis fetišizmas ir jo paslaptis"; čia išdėstyta, kodėl neteisūs yra politiniai ekonomistai, kuriems rūpi vien rinkos, vadinasi, netikros regimybės. Šio skyriaus tikslas, kaip ir vėlesnių svarstymų apie sudaiktinimą ir kapitalistinę kultūrą, – vienu metu plėtoti ekonomikos sociologiją ir žinojimo sociologiją. Pagrindinė Marxo perskyra (ją aptarėme 3-iame skyriuje) – vartojamosios vertės atsiskyrimas nuo mainomosios vertės prekėje. Marxas (abejotinai) vartojamąją vertę laiko fizine, jusline, konkrečia, jai esą nebūdinga „nieko mįslingo" (1976a [1867]: 163; 1957: 70), o mainomoji vertė „visiškai nieko bendro neturi su fizine daiktų prigimtimi ir iš jos kylančiais daiktų [*dinglich*] santykiais" (165; 71). Atvirkščiai, tai yra socialinis žmonių santykis – socialiniai gamybos santy-

kiai, kuriais darbo produktai atitolinami nuo jų gamintojų ir mainomi pagal jų pagaminimui reikalingo abstrakčiojo darbo kiekius (priešingai kokybiniams konkretaus darbo santykiams). Mainomoji vertė kyla iš šių socialinių santykių ir išreiškia tuos socialinius gamybos aktus, bet reiškiasi nepriklausomai nuo jų kaip paprastos kiekybinės mainomų daiktų proporcijos. Šie socialiniai žmonių santykiai „jų akyse įgauna fantastinę santykio tarp daiktų formą“ (165; 71). Marxas šį padarinį tučtuojau prilygina religijai, atliepdamas jau gerai išplėtotą Feuerbacho kritiką, tačiau šįkart mindamas lygiagrečiu antropologiniu keliu ir laikydamasis „fetišizmo“ termino: dievai ir antgamtinės jėgos – žmogaus proto vaisius – klaidingai laikomi realiomis esybėmis su joms būdingomis savybėmis ir galiomis. Jie – o panašiai ir prekės – yra „fetišai“ tiesiogine toteminių objektų prasme, apdovanoti veikimo ir subjektyvumo galiomis: „Vadinasi, prekinės formos slėpiningumą sudaro vien tai, kad ji yra veidrodis, kuris žmonėms atspindi visuomeninį jų pačių darbo pobūdį kaip daiktinį pačių darbo produktų pobūdį, kaip visuomenines šių daiktų savybes“ (Marx 1976a [1867]: 164–165; 1957: 71).

Svarbu paryškinti, kaip, Marxo įsitikinimu, rinka ir jos strateginė padėtis nulemia šiuolaikinį sąmoningumą, kultūrą bei žinojimą. Ne kas kitas, o rinka – pirmiausia darbo jėgos rinka – atkerta daiktų gaminimą nuo gatavų objektų įsigijimo ir vartojimo: tie objektai pasklinda ir gyvena savo gyvenimą. Nei kasdienybės socialiniai veikėjai kasdieniame gyvenime, nei intelektualai (ekonomistai, žinovai, moralistai), besisukiojantys elitinės kultūros srityje, negali jų apimti viena konceptualine sistema. Rinkos visuomenėje mes iš tikrųjų suvokiame ir patiriame mainomosios vertės santykį tarp objektų: mūsų trokšta-

mų objektų vertė reiškiasi santykinio pinigų kiekio, o ne pagaminimui reikalingo darbo pavidalu. Vyraujant kapitalistiniams nuosavybės santykiams, gamyba vykdoma privačiai ir atskirai; gamintojai užmezga socialinį ryšį tik mainydami savo gaminius rinkoje. Taigi „specifiškai visuomeninis jų privačių darbų pobūdis pasireiškia tiktai šių mainų rėmuose. Kitaip tariant, atskiri privatūs darbai faktiškai realizuojasi kaip visuminio visuomeninio darbo grandys tik per tuos santykius, kuriuos mainai nustato tarp darbo produktų, o per juos ir tarp pačių gamintojų" (165; 71). Darbas atliekamas privačiai ir atskirai, o socialinę formą įgauna tiktai mainų veiksme. Tik mainai įtraukia darbo jėgą į socialinius santykius, tačiau jie tai daro labai abstrakčiu būdu – sulygindami darbą per abstraktų bendrąjį mainomosios vertės vardiklį:

> Tik savo mainų rėmuose darbo produktai įgauna visuomeniškai vienodą vertės realumą, kuris yra atskirtas nuo jų kaip vartojamųjų verčių jutiminio realumo. Tas darbo produkto susiskaldymas į naudingą daiktą ir į vertę įkūnijantį daiktą praktikoje įvyksta tik tada, kai mainai jau yra pakankamai paplitę ir įgavę tokią reikšmę, kad naudingus daiktus galima gaminti specialiai mainams, todėl į daiktų turimą vertės pobūdį jau atsižvelgiama juos gaminant (166; 72).

Taigi rinkos mainai suveda objektyvuotas žmogaus darbo apraiškas socialiniu atžvilgiu, tačiau tas darbas jau yra abstrahuotas ir netekęs jokio substancinio turinio. Iš jo nieko nelieka – vien kiekybiniai ekvivalentai (kainos) ir konkurencinis akstinas kaupti mainomąją vertę, kuri apsisukusi čia pat ima valdyti vartojamąją vertę (visuomenės substanciniai poreikiai ir materialioji kultūra). Mainomoji vertė nustelbia vartojamąją vertę: bend-

rasis rinkų dėsnis teigia, kad visos gamybos racionalizavimas sutelkiamas į abstrakčios vertės, o ne į ypatingų vartojamųjų verčių kaupimą. Maža to, šis mainomosios vertės įsiskverbimas į pačią visų mums naudingų dalykų esmę yra sykiu jų substancijos bei specifiškumo, jų daiktiškojo unikalumo naikinimas. Viskas suvienodinama, kadangi viskas laikoma gaminama ir mainoma preke. Ir sykiu į viską žvelgiama kiekybiniu požiūriu, viskas tėra paprasčiausias įgyvendintos ar laukiamos vertės rezultatas.

Nors, kaip jau buvo minėta 3-iame skyriuje, Marxas laiko rinką šalutiniu ekonomikos reiškiniu, jis pripažįsta jai pagrindinį vaidmenį tiek mistifikuojant žmogaus subjektyvumą, tiek ištuštinant mūsų objektyvią arba materialiąją kultūrą. Vienas dalykas turėtų būti ypač aiškus: Marxas taikosi į *socialiai būtinos* iliuzijos teoriją. Klaidingi supratimai ir iškreipti objektų santykiai rinkos visuomenėje turi būti aiškinami ne kaip individuali klaida, apsirikimas ar savanaudiškas sąmokslas. Šie dalykai yra struktūrinis normalus ir neišvengiamas rinkos santykių aspektas. Tai paskatino Adorno kritikuoti Benjamino mėginimą aiškinti kapitalistinę kultūrą mitais ir „dialektiniais įvaizdžiais" – esą jis pavertęs fetišizmą sąmonės („svajonių pasaulio"), o ne struktūros dalyku (Bloch et al. 1980: 110–133). Marxo įsitikinimu, čia reikia aiškintis, kaip daiktai atrodo ir kaip žmonės elgiasi, kada jų gyvenimas priklauso nuo poreikių tenkinimo rinkose. Vertė nėra aiškus dalykas; „vertės kaktoje neparašyta, kas ji per viena. Dar daugiau: vertė kiekvieną darbo produktą paverčia visuomeniniu hieroglifu" (Marx 1976a [1867]: 167; 1957: 72). Tokiomis sąlygomis žmonės, tarp jų ir intelektualai, *negali* suvokti realių jėgų, nulemiančių jų egzistenciją (ne mainų, o gamybos santykių), tad negali veiksmingai laikytis savo interesų politikos ar ekonomikos srityje.

Adorno: kultūros industrija

Ši struktūrinės analizės linija į bendrą kultūros ir sąmonės teoriją buvo išplėtota didžiąja dalimi remiantis „sudaiktinimo“ supratimu, kuris vėlesniems marksistams – pradedant Lukácsu, – palaikiusiems dialogą su Weberiu bei Simmeliu, padėjo nuo prekinio fetišizmo pereiti prie kapitalistinės kultūros teorijos (žr., pvz., Frisby 1988; Rose 1978). Theodorui Adorno daugeliu atžvilgių labiausiai pavyko, pasitelkus sudaiktinimo sąvoką, nuo rinkos santykių teorijos pareiti prie moderniosios sąmonės ir kultūros aiškinimo. Adorno nuomone, kultūrinės rinkos blogybės tėra platesnio instrumentinio racionalumo įsiviešpatavimo apraiška (šitaip jis išplečia Weberio ir Simmelio teoriją, aptartą 3-iame skyriuje), kurią Maxas Horkheimeris ir jis (1979) nusakė „Apšvietos dialektika“. Filosofiniame ir kultūriniame lygmenyje instrumentinį racionalumą Adorno apibūdina „tapatumo mąstymo“ sąvoka. Tapatumo mąstymas konkretybę visiškai įtraukia į universalybę. Šitai geriausiai išryškina pozityvizmas, – tas moderniųjų laikų įsitikinimas, jog neaprėpiamą gamtinių ir socialinių objektų pasaulio įvairovę su visa jos juslinių savybių, istorinių aplinkybių ir socialinių santykių konkretybe galima be nuostolių užfiksuoti moksliniais principais, neutralia stebėjimo kalba, kiekybinėmis išraiškomis arba abstrakčia mainomąja verte. Kalbant abstrakčia vokiečių filosofinės tradicijos kalba, visos skirtingos modernaus ratio apraiškos grindžiamos prielaida, jog objektai ir jų sąvokos gali būti laikomi tapačiais arba identiškais dalykais. Adorno įsitikinimu, tiesa ir kritika kyla suvokiant objektą ir sąvoką skiriančią spragą, jas nulemia esamų ir galimų būti dalykų prieštaravimas. Rinkos institucijos (kaip išsiaiškinome 3-iame skyriuje)

grindžiamos formalia prielaida esą ekonominiai veikėjai yra laisvi ir lygūs. Netapatumo mąstymas arba „negatyvioji dialektika" supriešina realų objektą su jo sąvoka; šiuo atveju stengiamasi – šitai darė ir Marxas – formalias kapitalistinės rinkos laisves priešinti su joje glūdinčiais laisvės supratimais ar pažadais, statyti akistaton, kas yra objektas ir kuo jis „pats norėtų būti". Pavyzdžiui, savarankiško vartotojo figūra ideologiniu požiūriu įkūnija laisvės sampratą ir palaiko (klaidingą) tvirtinimą esą ši laisvė jau pasiekta rinkoje. Kritiškai nusiteikusio teoretiko uždavinys yra išsiaiškinti rinkos santykių įkūnytą utopinį aspektą („laisvė") ir priešpriešinti jam „tai, kas yra": begėdišką spragą tarp formalios laisvai sutartis sudarančių rinkos veikėjų lygybės ir išnaudojimo, gamybos priemonių nuosavybės neturėjimo bei pajamų nelygybės prievartos. Tiesą sakant, vartotojo savarankiškumo fikcija iškreiptu būdu pasitarnauja kaip viena priemonių realiai nelaisvei palaikyti ir socialinėms tos nelaisvės sąlygoms (gamybos santykiams) užmaskuoti.

Netapatumo mąstymas iš esmės gilinasi į formalaus ir substancinio racionalumo sritį: tapatumo mąstymo viešpatavimo problema kaip tik ir glūdi būde, kuriuo į bendrybę įtraukiant konkretybę iš pastarosios atimama jos ypatinga vertė bei savybės. Visos konkretybės tampa priemonėmis kitiems tikslams siekti; netekdamos savaiminės vertės, visos jos pasidaro vienodos, žvelgiant dieviškojo, mokslinio, filosofinio *cogito* arba naudos siekiančių rinkos veikėjų požiūriu, pastarieji meta lauk visas (substancines, konkrečias) vartojamąsias vertes ir lyg apsėsti puola kaupti (bendrąsias, abstrakčias) mainomąsias vertes. Netapatumo mąstymo atstovai, atsigręždami į „sąvoką", siekia sugrąžinti objektui ir prasmę, ir tiesą ir vėl kelti klausimus apie vertes, tikslus ir troškimus, o ne vien svarstyti meistriškumo ir

efektyvumo dalykus. Apšvietos dialektikos tragedijos esmė ta, kad konkretybės įtraukimo į bendrybę procesas, kuris racionalumu ir empiriniu stebėjimu numitino gamtą, sykiu pavertė ją beprasmiu viešpatavimo objektu, visus substancinės vertės klausimus pakeitęs gryna manipuliacija.

Adorno laiko rinką konkrečiu tokio viešpatavimo proceso pavyzdžiu, bet kartu ir privilegijuotu jo vykdymo mechanizmu. Jis pasitelkia beveik pažodinę Marxo versiją: rinkos tarpininkavimas esąs mainomosios vertės viešpatavimas vartojamosios vertės atžvilgiu, vadinasi, universalybė (pinigų kiekis, kaip „abstraktaus turto forma") visiškai nustelbia konkretybę (vartojamąsias vertes, kaip unikalias juslines konkrečių *daiktų* savybes). Tiesą sakant, utilitarizmo taip aiškiai atskleistas vyksmas, kai žmogaus paskatų ir jų objektų įvairovė pajungiama vienai vienintelei esmei – naudai, rutuliodamasis rinkoje visiškai suvienodina įvairialypį objektų pasaulį – jie skiriasi tik kaip tam tikri kiekiai. Kapitalistinė gamyba neišvengiamai pajungta rinkai, todėl viskas gaminama ne vartojimui, o pelnui. Jai nerūpi (arba rūpi tik nepaprastai tarpiškai) konkretūs žmonių poreikiai ir troškimai, vidinės objektų savybės, juslinis žmonių ir daiktų santykis. Į visus šiuos dalykus žvelgiama vien abstrakčios vertės kiekio maksimizavimo (kaupimo) požiūriu. Abstrakti mainomosios vertės logika valdo kultūros esmę ir vertę (vartojamąją vertę). Taigi kapitalizmui būdingas vartojamosios vertės pajungimas mainomajai vertei tėra vienas Apšvietos racionalumo vykdyto juslinės daiktų konkretybės ištirpdymo bendrybėje pavyzdys.

Adorno įtikinamai parodo, jog šis įtraukimas persmelkia visus objektų apytakos aspektus, tokiu požiūriu grindžiama Adorno ir Horkheimerio „kultūros industrijos" teorija. Nesyk įspė-

jama (pavyzdžiui, Adorno 1991: 87), jog šia fraze anaiptol nenorima pasakyti esą šiuo metu kultūra yra tiesiogine žodžio prasme gaminama pramoniniu būdu. Tačiau tvirtinama, jog visi kultūros gamybos, paskirstymo ir vartojimo aspektai racionalizuojami, atsižvelgiant į mainomąją vertę. Nors suprekinimas ir rinkos mainai anaiptol nėra naujas dalykas, vis dėlto kultūros industrijos iškilimas rodo esminį kokybinį perėjimą iš liberalios buržuazinės visuomenės į monopolinio kapitalizmo tarpsnį. Anksčiau

> kultūra, suprantama tikrąja šio žodžio prasme, ne tik prisiderindavo prie žmonių, bet ir visada protestuodavo prieš sustabarėjusius juos valdančius santykius, šitaip išreikšdama pagarbą žmonėms. Kultūrą įtraukiant ir integruojant į tuos sustabarėjusius santykius, žmonės dar kartą pažeminami. Kultūros objektai, būdingi kultūros industrijai, nebėra ir prekės, jie yra grynų gryniausios prekės (87).

Štai, tarkim, meninė technika kadaise reiškė meno kūrinio „vidinę organizaciją“ arba „vidinę logiką“ (kaip vėlyvajame modernizme), o technika kultūros industrijoje nusako rinkos paskirstymą ir industrinę-mechaninę reprodukciją, taigi dalykus, kurie „visada yra išoriški jos objektui“. Šitaip kultūra ir visuomenė, užuot buvusios savarankiškos ir vidujai viena kitai priešingos, tampa vienu ir tuo pačiu dalyku. Praktiniu ir sociologiniu požiūriu, kultūra jau nebėra „išorinis savo objektui“ dalykas, nes dabar ji atlieka integruojantį ir funkcinį – o ne kritiškai atitolinantį – vaidmenį visuomeninėje santvarkoje: kultūra įtraukiama į reklamą, pardavimus, laisvalaikį bei pramogas. Ji tampa priemone didinti pardavimus bei pelną ir sykiu įtraukti moderniuosius piliečius, kaip vartotojus, į kapitalistinę santvar-

ką: tam ji pasitelkia įvairias eskapizmo ir pramogų formas, kurios teikia žmonėms pasitenkinimą, taip pat padeda jiems atgauti proto bei kūno jėgas, kad galėtų dar daugiau dirbti.

Taigi šiuolaikinei kultūrai būdingi ir netikras universalumas, ir netikras konkretumas. Nepaisant pliuralizmo ir įvairovės regimybės, kultūros industrija priskiria kultūros produktus įvairioms bendrybių rūšims. Pirma, visa kultūra racionaliais būdais gaminama kaip plataus vartojimo prekės. Antra, funkciniu požiūriu akivaizdi kultūros prekių įvairovė suvedama į pramogų, poilsio bei eskapizmo patirtis – šioms sritims būdinga integruojanti funkcija. Trečia, šitai įgyvendinama per formalias paties kultūros objekto savybes – tame objekte po apgaulinga tariama įvairove iš tikrųjų glūdi vienodumas ir lygiavertiškumas. Adorno ir Horkheimeris iškelia būdus, kuriais „pseudoindividualizmas“ užtamsina tikrojo individualumo stygių kultūros industrijos produktuose: tie produktai iš tikrųjų yra standartizuotos prekės, kurias tam tikromis gudrybėmis mėginama pateikti kaip išskirtinumo apraišką. Merginų popgrupė „Spice Girls“ nešioja beprasmius „merginų galios“ simbolius, o grupė „All Saints“ išreiškia savo moteriškumą gatvės žargonu. Kultūros industrijos produktai visiškai pavaldūs aiškiai „formulei“, kuri visas konkretybes funkciškai susieja su tam tikrais bendresniais lūkesčiais – ritminė džiazo figūra, serialų struktūra ir siužetas, simboliškos kino žvaigždžių figūros ir visi kiti dalykai turi skatinti vartojimą, tad maksimizuoti pardavimus. Kad įteisintų savo pretenzijas teikti kultūrines pramogas, kultūros industrijai nepaprastai svarbu visais šiais atvejais palaikyti vartojamosios vertės ir konkretybės iliuziją.

Kultūrinės industrijos produktų ir jų priešingybės – savarankiško meno – skirtingumo nereikėtų painioti su prekių ir ne-

prekių arba rinkos gamybos ir savarankiško kūrybinio genijaus skirtingumu. Adorno teigia, jog didysis savarankiško ir kritiško meno tarpsnis buvo įmanomas buržuazinėje epochoje kaip tik dėl to, kad menininko sugebėjimas išlaikyti save parduodant kūrinius leido užmegzti su auditorijomis netiesioginius, tarpininkavimu grindžiamus santykius, išlaisvinusius iš tiesioginės Bažnyčios, valstybės ar mecenatų globos. Tokią kultūrinę dialektiką mes ir aptarėme, kalbėdami apie Brewerio ir Featherstone'o teorijas. Adorno teigia, jog aukštasis menas susilaukdavo mokios buržuazinės publikos auditorijos dėmesio kaip tik dėl to, jog (veidmainingai) skelbėsi grynuoju menu, esančiu aukščiau vertės ir mainų, poreikio ir pelno žaidimų. Be to, Adorno svarbu ir tai, kad aukštasis menas ir autonomiškas menas nėra vienas ir tas pats dalykas: aukštasis menas, – kurį iliustruoja paniekos vertas dirigentas Toscanini, perkamiausias aukštojo kultūrinio legitimumo žymeklis, – itin lengvai pasiduoda visiškam suprekinimui, industrinės gamybos racionalumui, funkcinei integracijai, šabloniškai standartizacijai ir pseudoindividualizmui perleisdamas visas konkretybes. Priešingai perkamam aukštajam menui, autonomišką meną išreiškia vos keletas kūrinių, gebančių išlaikyti kritišką atstumą suprekinimo atžvilgiu ir nevirsti preke. Adorno tikrai nėra elitistas pagal Leaviso šabloną, veikiau jis yra radikalus, – iš tiesų netgi įkyrus – dialektikas. Jis puikiai suvokia, jog palaikydamas vieną ar kitą didžiosios perskyros tarp autonomiškos ir vartotojiškos kultūros (kurią išreiškia ir aukštieji, ir populiarieji menai) pusę, šiurkščiai išduotų pagrindinius principus, nes „pats padalijimas yra [rinkos kapitalizmo] tiesa" (Horkheimer ir Adorno 1979: 6). Nei autonomiškas, nei aukštasis menas savaime nėra geras ar tikras, tačiau geriausiu atveju tie menai kreipia į skilimą, kuris

atskleidžia socialinius jį sukėlusios rinkos visuomenės prieštaravimus. Net jei autonomiškas menas išlaiko kritišką atstumą nuo rinkos visuomenei būdingų lygiavertiškumo ir tapatumo dėsnių, jis tai daro kaip tik varžančių, nelygių, ribotų „socialinių prielaidų", klasinės ir išnaudotojiškos sistemos pagrindu arba jos kaina. Nei aukštasis, nei autonomiškas menas nėra skirti vien elitiniam jų, kaip paskutinio tiesos prieglobsčio, branginimui; veikiau jie yra patogi pozicija, leidžianti suvokti, jog – laikantis įkvepiančios formuluotės, kurią Adorno pasiūlė Benjaminui, – ir aukštasis menas, ir industriškai pagamintas vartotojiškas menas „nešioja kapitalizmo stigmas, abiejuose juose glūdi pokyčio elementai. Abu jie yra atplėštos integralios laisvės pusės, laisvės, kuria jie vis dėlto taip ir nesutampa" (Bloch et al. 1980: 123).

Šitoks yra ir Adorno atsakymas konservatyviems kultūros kritikams, niekinantiems komercija ir materializmu susiteršusios kultūros netyrumą: „visai kultūrai tenka visuomenės kaltė" (Adorno 1967: 19), visa kultūra yra prisidėjusi prie kapitalistinės modernybės ir sykiu jos suformuota. Kad ir kokia kritiška būtų kultūra, ji visada yra privilegijuota sritis. Tiesą sakant, kuo kritiškesnė, tuo labiau ji nutolusi nuo engiamųjų, nes kritiško aštrumo ji gali pasiekti tiktai būdama techniškai „sunki", tiktai nepasiduodama lengvam vartojimui (tad ir jo integruojančiai funkcijai) ir atsiribodama nuo kasdienio gyvenimo. Tikrųjų kultūros tikslų galima pasiekti tik tada, kai pati kultūra yra panaikinama laisvoje visuomenėje, kuri leidžia jai iš naujo įsijungti į tikruosius visuomeninės santvarkos gyvybinius procesus, tačiau ta visuomenė jau turi būti peržengusi padalijimą į protinį ir fizinį darbą, taip pat išsivadavusi iš netikrų universalijų, pavyzdžiui, pinigų valdžios.

Rinkos, kultūra ir veikla

Remdamasis idėja, jog mainomoji vertė užgožia vartojamąją vertę, Adorno aiškina, kaip sistema valdo žmogaus veiklą ir kritinę sąmonę. Jo aiškinimas išreiškia vieną rafinuočiausių požiūrių į rinkų ir kultūrų sąveiką; šis požiūris grindžiamas masių visuomenės ir manipuliacijų supratimu. Tiesa, šiandien manoma, kad šis požiūris labai prieštarauja šiuolaikinėms ir dešiniosioms, ir kairiosioms nuomonėms, kurios vienu balsu iškelia aktyvų ir netgi ardomąjį rinkos prekes ir potyrius vartojančio žmogaus veikimą. Negana to, šiais laikais daugiausia dėmesio skiriama gamybos ir vartojimo netolydumams, kurie dabartinėms socialinėms aplinkybėms teikia tam tikros realios autonomijos ir nenuspėjamumo bruožų. Esama labai keistų neoliberalų ir postmodernistų sąlyčio taškų – jie vienbalsiai laiko žmonių atsidavimą prekinei kultūrai ne išdavyste ar nešvankybe, o veikiau pagrindu, palaikančiu tikruosius malonumus, tikrąsias autonomijas ir tikruosius išpuolius prieš kultūrinį ir socialinį elitą (ši tema juos sieja su pačiais ankstyviausiais marketizacijos, kaip išpuolio prieš tradicinę *ancien régime* tvarką, šalininkais).

Vis dėlto toks dėmesys žmonių atsidavime rinkos kultūrai glūdinčiam sudėtingumui ir veiklumui radosi dar iki XX a. devintojo dešimtmečio kultūrinių judėjimų; iš tikrųjų jis kilo kiek anksčiau, iš septintojo dešimtmečio revoliucijų, o labiausiai jį paskatino jaunimo kultūros susiklostymas, taip pat kultūros studijų disciplinos išplitimas. XX a. šeštajame dešimtmetyje į avansceną išeina paauglys ir išplinta pačių įvairiausių stilių subkultūros – visiems jiems būdinga atsiduoti kultūriniam komerciškai pagamintų prekių vartojimui, apimančiam muziką, naujas lais-

valaikio leidimo erdves, drabužius, motociklus, kino filmus, rinkoje pateiktus vizualius stilius. Nors kai kurie kritikai visus šiuos dalykus laikys paprasčiausiomis verslo manipuliacijomis, tačiau aptikus šiose vartotojų grupėse naujų rinkų, paskui ėmus gaminti joms reikalingus stilius, tapo aišku, jog net gamintojų turima galia buvo įtraukta į kur kas sudėtingesnio pobūdžio dinamiką. Svarbiausia tai, kad dauguma subkultūrų ėmėsi interpretuoti naujas masiškai gaminamas prekes. Literatūroje aprašyta daugybė perkodavimų: pavyzdžiui, modai* (aprašyti svarbiose Hebdige 1979 ir 1988 studijose) pasitelkė itališką stilių biuro uniformų kostiumus paversti naujojo dendizmo ženklu, kuris padėjo jiems taikytis prie klasių kultūros kitimo ir socialinio mobilumo; savo tikslams jie pritaikė apsipirkimo išvykoms po Romą sukonstruotą mopedą; pankai šiukšliamaišius bei žiogelius pavertė aprangos ir mados dalykais.

Komercinio kapitalizmo produktus jaunimo kultūra pavertė regimu šiuolaikinės visuomenės komentaru ir dažniausiai tos visuomenės kritika. Tačiau maištingas komercinių produktų vartojimas įgaudavo materialią ir stilizuotą formą, kurią jau buvo galima paversti preke. Gatvės subkultūros daugybei kultūros industrijos šakų tapo neišsenkantys naujų idėjų ir produktų telkiniai, jos padėdavo kurti naujas rinkas tiems produktams parduoti. Šitai lėmė ganėtinai prieštaringą požiūrį į rinką ir jos santykius su kultūra. Viena vertus, manipuliaciniai modeliai, teigę esą gamyba visiškai nulemia vartojimą, o ne vartojimas – gamybą, virto sudėtingesniais kultūros dirbinių daugybinio pervarymo per rinką vaizdiniais – iš gatvės pas kapitalistą ir at-

* Modai – XX a. septintojo dešimtmečio britų jaunimo sambūris, kuriam būdingas savitas gyvenimo stilius; *mod* sutrumpinta iš *modern*. *(Vert. past.)*

virkščiai (žr., pvz., Frith 1983). Pasitelkus septintojo dešimtmečio įvaizdžius, galima sakyti, jog vienokia rinka apima Carnaby gatvę, King's Roadą ar Portobello turgų, o visai į kitą patenkame, užėję į prekybos centrą. Kita vertus, daugkartinio perdirbimo ir kultūrinės įvairovės modelis galėjo būti suvokiamas ir kaip subtilesnis, labiau užmaskuotas manipuliavimas vartotojais. Marcuse'ės (1964) „vienmačio žmogaus", Situacionistų* „reginių visuomenės" ar – kiek vėliau – Baudrillard'o „kodo" ir masių „juodosios skylės" įvaizdžiai liudijo esant jaunimo kultūros ir kapitalizmo sąmokslą, patvirtinantį pastarojo galią suvirškinti visą sąmonę bei kritiką. Net ir revoliuciją buvo galima paversti perkamu stiliumi: tą paliudijo visur šmėžuojantys Che Guevaros plakatai, be kurių neapsiėjo nė vienas madingas baras.

Atsiribojus nuo šių abejonių, buvo plėtojamas ir kitoks požiūris į modernųjį vartojimo ir vartotojų kapitalizmą: rinkai pateikiamos prekės laikomos naujo kultūrinio populizmo šerdimi (žr. McGuigan 1992), o rinkos – įvairovės, žaidimų ir antielitiškumo vieta. Pavyzdžiui, Paulo Williso (1990) studijoje *Paprastoji kultūra,* kurios pirminis tikslas buvo išsiaiškinti, koks dabartinis jaunimo santykis su menu, teigiama, jog klaidinga vertinti žmonių kultūrą pagal jų (minimalų) domėjimąsi oficialiuoju menu ir jo įteisintais objektais. Būtinas platesnis „simbolinio kūrybiškumo" supratimas, nusakantis kultūrą kaip „įžemintą estetiką", kasdieniam gyvenimui būdingą nuolatinę prasmės ir interpretacijos įstangą. Šis gyvenimo aspektas pirmiausia apima „būtiną simbolinį darbą", būdingą visiems var-

* Situacionistai – tarptautinė intelektualų grupė, prisidėjusi prie 1968 m. gegužės įvykių Prancūzijoje. *(Vert. past.)*

tojimo veiksmams, pradedant pačiais paprasčiausiais ir baigiant pačiais „kultūringiausiais“: „interpretacija, simbolinis veiksmas ir kūrybiškumas“ būtini tam, kad žmonės galėtų įtraukti tuos objektus į savo kasdienį gyvenimą, o šie interpretaciniai įtraukimo veiksmai kildina naujas prasmes, kurių gamintojai bei rinkodaros specialistai nė nenujautė ar nepageidavo: „Kodėl miegamojo dekoravimo ir asmeninių stilių, derinių iš kitų pagamintos produkcijos negalėtume laikyti estetinės raiškos sritimis kaip literatūros, dainų ar muzikos kūrimą?“ (20). Kadangi „paprastoji kultūra“, kaip priešingybė oficialiajai ir elitinei kultūrai, yra įsišaknijusi kasdienėje simbolinėje veikloje, todėl, savaime suprantama, žmonės savo simbolinių išteklių ieškos ne muziejuje ar akademijoje, o moderniojoje rinkoje. Willisas taip pagrindžia savo teigiamą sušvelnintą ir patikslintą rinkos kultūrinio populizmo versiją:

> Senosios „masės“, jei tokios kada ir egzistavo, įsitraukdamos į kaskart platesnį prekinių santykių ratą, patyrė kultūrinį išlaisvinimą ir virto populiarios kultūros išskaidytais piliečiais. Šie vyksmai suteikė gerokai daugiau tinkamų vartoti simbolinių išteklių kasdienei kultūrai laisvinti bei plėtoti. Suprantama, tas išlaisvinimas buvo dalinis ir prieštaringas, nes vartojimo industrijos stengėsi pateikti kultūrinei veiklai tam tikrą turinį, taip pat, aišku, formas bei galimybes. Komercija reikalingos išnaudotinos simbolinės produkcijos sritį aptiko iki tol nežinomame neoficialybės žemyne. Jokia kita veikla nepripažino šios srities ir neaprūpino jos tinkama vartoti simboline medžiaga (18).

Pats Willisas „postmodernizmo“ terminą tapatina su jo nihilistine, Baudrillard'o nusakytąja atmaina, teigiančia, jog spartus kultūros išteklių daugėjimas – estetizavimas, jį aptarsime

kitame skyriuje, – skatina prasmės sunykimą ir socialumo mirtį. Vis dėlto jo požiūris visai neblogai dera tiek su optimistiniais postmodernizmo vertinimais, tiek su daugeliu liberalizmo ir neoliberalizmo temų. Kaip matėme, rinkos ir kultūros sąveika jau nuo XVIII a. buvo suvokiama kaip pozityvi – ne vien negatyvi – sulyginanti jėga, kuri nukreipta prieš elitą ir mažina estetinių praktikų atotrūkį nuo paprastų žmonių kasdienio gyvenimo. Nepaisant esminių išlygų, kurias Williso pakraipos autoriai daro, gvildendami gamintojo ir vartotojo santykius, rinka vis dėlto siūlo ne tik vartojimui tinkamos kultūros gausą bei įvairovę, bet ir atokvėpio vietą, kurioje pateiktus dalykus galima perinterpretuoti ir savaip, net priešingam panaudoti. Tokios pačios temos vyravo ir žiniasklaidos studijose bei tyrimuose, kurie nagrinėjo kultūrinio pobūdžio vartojimą (žr., pvz., Ang 1985, 1991; Morley 1980, 1986; Radway 1987; Storey 1999).

Tokių tyrinėjimų kontekste rinka jau nebeatrodo esanti aštrusis kapitalizmo pleišto galas ar kokia ekonominė dėmė, suteršusi tikrąją kultūrą. Tiesą sakant, vis labiau linkstama ją apskritai atsieti nuo ekonominės analizės. „Kultūralizmo“ atstovai kultūros studijose jau iš pat pradžių visą dėmesį sutelkė į populiariąją kultūrą, laikydami ją tam tikra ideologija, kurią reikia tyrinėti atidžios tekstinės analizės būdu. Pavyzdys galėtų būti reklamos tyrinėjimai: nors reklama yra išsivysčiusio kapitalizmo simbolis, jos studijos (Brown 1977; Cook 1992; Dyer 1982; Goffman 1976; Goldman 1992; Leiss, Kline ir Jhally 1986; Messaris 1985; Packard 1977; Schudson 1984; Vestergaard ir Schroder 1985; Williams 1980; Williamson 1978; Winship 1980) buvo beveik vien reklamos tekstų studijos, beveik nekreipusios dėmesio į komercinę reklamą kuriančią veiklą

nei į konkurencines rinkos sąlygas, kuriomis tie tekstai veikė. Iš tikrųjų reklamos studijos iki šiol įprastai pradedamos įrodinėjimu, jog pirmiausia reikėtų aiškintis „platesnį“ kultūrinį ar ideologinį reklamos poveikį, nes komerciniai reklamos padariniai gali būti nežinomi arba nesvarbūs (pvz., Myers 1999: 3–5). Tyrinėjimams atsiplėšus nuo tekstų ir pasukus kita linkme, imta gvildenti reklamą ir vartojimą ne tiek ekonominiu, kiek pozityvios ar griaunamosios galios teikimo atžvilgiu. Viena vertus, Fiske (1989) savo veikale nagrinėja būdus, kuriais eiliniai vartotojai pasitelkia rinkos pagamintą kultūrą savo galiai didinti; kita vertus, kai kurie tyrinėtojai, pavyzdžiui, Nava (1987, 1992) vartojimą ir rinką aiškiai susieja su politiniu aktyvizmu ir pasipriešinimu; šis požiūris toks visa apimantis, jog netgi XX a. septintojo dešimtmečio JAV juodaodžių judėjimai už pilietines teises gali būti interpretuojami kaip vartotojų teisių judėjimai (jie juk reikalavę lygių teisių į tokias prekes kaip autobusai).

Naujesnės studijos, priešingai, rodo aiškų polinkį į ekonomiką ir iškilusį būtinumą aiškintis kultūrinių ekonominių reiškinių sudėtingumą. McRobbie (1998, 1999; žr. taip pat Ross 1997, 1998) dėmesį sutelkia į darbo ir užimtumo struktūrą įvairiose kultūros industrijos srityse. Tai ypač svarbu kultūros darbuotojams, pavyzdžiui, jauniems muzikantams ar madų dizaineriams, kadangi jiems gamyba ir vartojimas yra susisaistę su klubine kultūra, gatvės stiliais ir nedideliais ekonomikos sektoriais – juose dirbantiems veikiausiai tenka pabūti ir gamintojais, ir vartotojais, turinčiais interpretuoti savo egzistavimo sąlygas tiek ekonomikos, tiek kultūros atžvilgiu. Be to, gilinantis į šių sektorių ypatumus paaiškėja, jog kultūrinės viltys ir perspektyvos (sau dirbantis dizaineris gali patirti kūry-

binį džiaugsmą, būti visiškai savarankiškas, daryti kultūrinį poveikį ir žavėti) gali įtvirtinti ekonominį išnaudojimą ir savęs išnaudojimą. Panašiai du Gay (1996, 1997) ir Noxonas (1997) mėgino parodyti, kaip kultūra įžengia į pačios ekonomikos sritį, pasinaudodama dvigubu darbuotojo-vartotojo ir gamintojo vaidmeniu.

Vis dėlto daugiausia įžvalgų šiuose ginčuose, ko gero, paskatino apsipirkimo tyrinėjimai; tą moderniosios rinkos vietą aptarėme 1-ame skyriuje. Kadaise laikytos intelektualine banalybe arba taikomųjų tyrinėtojų monopoliu, apsipirkimo ir mažmeninės prekybos institucijos, vietos bei būdai nuo XX a. devintojo dešimtmečio pabaigos davė peno daugybei specialios literatūros tomų (išsamią apžvalgą žr. Falk ir Campbell 1997) kaip tik dėl to, kad apsipirkimas ir mažmeninė prekyba buvo peržvelgta nauju žvilgsniu – šie dalykai imti suvokti kaip didžiulis kultūrinių potyrių laukas, o ne vien siauras ekonominis „stūmoklis“, atliekantis utilitarines funkcijas (paskirstymą, tiekimą). Šio pervertinimo įkvėpėjai, be abejonės, buvo Walteris Benjaminas ir Georgas Simmelis. Abu jie plėtojo modernioj o gyvenimo fenomenologiją, o tas gyvenimas buvo nusakomas kaip vartojamas reginys arba juslinės objektų ir socialumo pagavos srautas, siejamas su didmiesčiu ir apsipirkimu. Vartotojo ir prekės susidūrimas yra esminis kultūrinis įvykis; tiesą sakant (kaip aptarėme 1-ame skyriuje), žmonių susiėjimas per prekes ir prie prekių kildina specifinius, tačiau nepaprastai įvairius socialumo, pilietinio tapatumo, reguliavimo ir kitus reiškinius (Slater 1993). Svarbiausia tai, jog pats apsipirkimas grindžia įvairius malonumus ir laisves, kurios yra susijusios su pirkimo arba vartojimo veiksmais, tačiau sykiu ir nuo tų veiksmų nepriklausomos, – tai fantazavimo, troškimo, žiūrėjimo ir juti-

mo, ilgėjimosi ir kitų pojūčių teikiami malonumai. Juos skatina ir, galima sakyti, eksploatuoja kaskart rafinuotesni mažmenininkai, tačiau, kita vertus, jie suteikia erdvę, kurioje išlaisvinamos patirtys, ne visada galimos lengvai suvaldyti. Negana to, galima aiškinti, jog viešo hedonizmo įteisinimas, kurį supponuoja apsipirkimas, legitimuoja tam tikrą utopinį kapitalistinės rinkos kultūros aspektą. Šitai ypač svarbu moterims, kadangi esama glaudaus lyties ir apsipirkimo ryšio. Todėl naujų apsipirkimo erdvių atsiradimas, pavyzdžiui, universalinės parduotuvės XIX a., aiškinamas kaip reikšmingas (buržuazijos sluoksnio) moterų laimėjimas – joms buvo suteikta teisė vaikščioti viešose vietose (didmiestyje, parduotuvių gatvėje, parduotuvėje) vien savo malonumui. Fiske (1989) aiškina, jog ir šiuo metu apsipirkimas teikia moterims galimybių įgyti naujų teisių ir galių.

Toks požiūris į apsipirkimą keičia rinkos sampratą – ji jau laikoma galių teikiančiais kultūros ištekliais, o ne fetišavimo vieta. Keista, kad kultūrinio teisių ir galių įgijimo įvaizdis, kurį pateikia šie iš esmės postmodernistiniai požiūriai, pasirodo esąs labai vartotojiškas, žvelgiant tradicinio liberalo akimis: individas yra geidžiantis subjektas (nors akivaizdžiai ne utilitariškas). Visai ne pro šalį būtų priešpriešinti šį įvaizdį alternatyviam rinkos kultūros supratimui, išdėstytam Danielio Millerio (1998b) veikale *Apsipirkimo teorija:* aktyvūs ir socialiai susaistyti rinkos veikėjai tiriami labiau kasdieniškos, o ne įspūdingos kultūrinės veiklos aplinkoje. Milleris etnografiškai tyrinėjo kasdienį apsipirkimą šiaurės Londono prekybos centre: iš žmonių pasakojimų galima susidaryti vaizdą, jog apsipirkimas yra utopiškas, hedonistiškas, fantastiškas ir išlaisvinantis užsiėmimas, tad tikrai aiškintinas kaip iš esmės kultūrinė veikla. Vis dėlto, to

nerodo žmonių veiksmai ir būdai, kuriais jie praktiškai išreiškia rinkos patirtį. Šiuo atžvilgiu apsipirkimo kultūra yra ne postmoderni, o intymi ir šeimyniška – žmonėms rūpi taupymas, globa, jiems brangių žmonių poreikiai. Tiesą sakant, apsipirkimas, Millerio požiūriu, yra meilės ir (tiesiogine žodžio prasme) aukojimo veiksmas, kuriame kitas (vaikas, partneris, tėvas arba motina) yra konstruojamas kaip poreikio objektas, kad būtų galima jam pateikti įsigytus dalykus kaip savotišką ištikimybės ir atsidavimo ženklą. Tad rinkos kultūrą reikia suvokti sulytintos galios ir šeimyninių santykių prasmių kontekste.

Apibendrinimas

Šiame skyriuje apžvelgėme, kaip moderniojoje socialinėje teorijoje suvokiama rinkų ir kultūros sąveika: rinkos jėgos gali būti laikomos grėsme kultūrai arba mechanizmu, padedančiu išlaisvinti kultūrą iš elitų ir kitokios valdžios viešpatavimo (taip pat ir pačių kapitalistinių firmų valdžios). Tiesą sakant, tos jėgos gali vienu metu veikti ir į vieną, ir į kitą pusę. Tokiomis sąlygomis kultūros pobūdis taip pat yra prieštaringas. Vienoks „kultūros“ termino vartojimas rodo, jog estetinės produkcijos gamintojai dėl gynybos sumetimų traukiasi tolyn nuo materialių interesų ir kasdienio gyvenimo, siekdami modernios santvarkos aplinkybėmis išlaikyti kritišką sąmonę arba neutilitarines vertybes. Alternatyvaus požiūrio atstovai aiškina, jog tiek ankstyvosios modernios, tiek postmodernios kultūros strategijos stengėsi suvesti sąskaitas su rinka ir kasdieniu materialiu gyvenimu, sutelkdamos dėmesį į kultūros potencialą, glūdintį jos prekiniame pavidale. Kaip tik šis ypatumas, išryškėjęs au-

tonomiškumo ir priklausomybės dialektikoje, būdingoje rinkų ir kultūros sąveikai, taip pat kreipia mus į vis labiau plėtojamą rinkos aptarimo plotmę, vadinamąjį „kultūros posūkį“, kuris bus paskutinio šios knygos skyriaus tema. Nors mūsų ką tik aptartos prieigos suponuoja ekonomikos ir kultūros atskyrimą, juos siejančių santykių išoriškumą ir daugių daugiausia stengiasi užfiksuoti rinkos jėgų daromą poveikį kultūrai, „kultūros posūkis“ žymi kitokios rūšies santykius, – pačios rinkos ekonomikos prigimtis ir funkcionavimas kaskart vis labiau imami laikyti kultūrinio pobūdžio reiškiniais.

) 7 (

Kultūros posūkis

Kritinė socialinė analizė iš tradicijos labiausiai stengėsi išsiaiškinti, kaip kultūroje įsivyrauja ekonominis racionalumas, o šiuolaikinės socialinės teorijos dėmesys nukreiptas į tą vaidmenį, kurį kultūros procesai ir institucijos atlieka tvarkant bei valdant ekonomiką. Kai kurie teoretikai šį reiškinį pavadino „kultūros posūkiu" socialinėje mintyje (pvz., Ray ir Sayer 1999). Tam tikrais atžvilgiais ši slinktis siejasi su 4-ame skyriuje aptartais požiūriais į įsišaknijimą, tačiau skirtumas tas, kad dabar jau ne tik įrodinėjama, jog būtina pripažinti kultūrinį ir socialinį ekonominių procesų saistymąsi, o kad pati ekonomika bei joje cirkuliuojantys „dalykai" šiuo metu didžiąja dalimi kuriami informaciniais bei simboliniais procesais.

Pavyzdžiui, Philipas Crangas (1997: 4), aptardamas „kultūros posūkį" ekonominės geografijos atžvilgiu, pažymi penkis galimus būdus ekonomikos teorijos ir kultūros santykiui aptarti. Pirma, galima ir toliau ekonomiką priešinti kultūrai, laikyti jiedvi pavienėmis tikrovėmis ir aptarinėti vienos poveikį kitai. Ray ir Sayeris (1999; taip pat žr. Sayer 1997) teigia, jog įmanoma ekonominį aspektą, apimantį priemonių ir tikslų sąveiką, atskirti nuo kultūrinio aspekto, kuris nukreiptas į savaiminius tikslus, – galime sakyti, jog tai savitas formalumo ir substancialumo perskyros, kurią jau keliais požiūriais aptarėme, pakartojimas. Antra, galima „eksportuoti ekono-

miką į kultūrą" pačiais įvairiausiais būdais: pavyzdžiui, įrodinėti esą naujus kultūros darinius nulemia ekonomika (taip teigia Harvey 1989 arba Jamesonas 1984) arba kad kultūra veikianti pagal ekonomikos modelius (Bourdieu atvejis). Vis dėlto šiuo atžvilgiu darosi aišku, kad „nesama vienpusio kultūrinės praktikos ekonomizavimo; įtraukiama į kultūrinį gyvenimą ekonominė praktika ir jos produktas taip pat perdirbami" (Crang 1997: 10). Ši išvada nurodo trečiosios galimybės esmę: laikoma, kad ekonomika yra įsišaknijusi kultūroje arba veikia jos sąlygomis. 4-ame skyriuje išsiaiškinome, jog įsišaknijimą teigiantys požiūriai laiko ekonomiką platesnės kultūrinės tvarkos dalimi; vis dėlto kyla klausimas apie ekonomikos pobūdį, į kurį tie požiūriai jau nepajėgia atsakyti: Crango teigimu, būtina nustatyti ne tik ekonominės veiklos vietą kultūrinėje tvarkoje, bet ir „pereiti nuo kultūros sąlygų ir įsišaknijimo prie simbolinės ir diskursyvios ekonominio gyvenimo sandaros":

> Kalbėdami apie įsišaknijimą, ekonomiką įtvirtiname kultūroje, tam tikroje kultūros vietoje, nesvarbu, ar ta vieta būtų individas <...>, firma, regionas, tautinė valstybė. Kalbėdami apie ekonomikos raišką kultūroje, turime išryškinti, kaip kultūra kuria visas šias „vietas" ir kaip tos vietos – kultūros konstruktai – susiderina viena su kita, padėdamos sukurti daugybę ekonominių darinių, susisaistančių į ekonomiką (darbo jėga, darbas, namai, darbo vaisiai, pelnas ir t. t.) (12).

Toliau gvildensime kai kuriuos rinkos vaizdinius bei konstruktus, ypač pačios ekonomikos teorijos, kaip ekonomikos kultūrinės sandaros vaidmenį. Vis dėlto Crangas nužymi dar ir penktą analizės perspektyvą. Vienas aspektas yra tas, kad ekonomikos

išreiškiamos bei simbolizuojamos ir kad šie dalykai reikšmingi jų sandarai, tačiau šiuo metu svarbu suvokti, jog ekonomikos vis labiau priklauso nuo „kultūrinių medžiagų gamybos, apyvartos ir vartojimo“ (4). Šią temą pačiais įvairiausiais aspektais analizuoja daugelis tyrinėtojų. Juos paskatino kultūros posūkis, mat ši tema siejasi su įvairiausiais bandymais suvokti tuos neretai esminiais vadinamus rinkos visuomenės pokyčius, kurie nusakomi taip: perėjimas nuo fordizmo prie postfordizmo, kasdienio gyvenimo estetizavimas reklama, rinkodara, dizainu ir gyvenimo būdo vaizdinija, didėjanti rinkodaros ir informacijos svarba ekonominių institucijų bei procesų valdymui, spartus plataus vartojimo prekių „dematerializavimas“. Kai kurių autorių įsitikinimu, šios temos ženklina socialiniame ekonominiame mąstyme vykstančią revoliuciją, kitų manymu, jos žymi pačioje ekonomikoje ir jos sąveikoje su socialiniu gyvenimu įvykusią esminę slinktį.

Šiame skyriuje mums labiausiai rūpės paskutiniai du Crango pasiūlyti analitiniai būdai ekonomikos teorijos ir kultūros sąveikai aptarti. Pirmiausia pasiaiškinsime argumentus, teigiančius, jog rinkos ekonomikos vis labiau aprėpia kultūrines prekes ir kultūrinę logiką. Čia labiausiai pasitelkiamos postfordizmo, postmodernizmo, vartojimo ir vartotojų kultūros bei globalizacijos sąvokos. Galiausiai aptarsime vis daugiau susidomėjimo keliantį būdą, kaip ekonomikos teorija virsta kultūrine galia, lemiančia ekonomikų ir ekonominių darinių kūrimą.

Kultūros ekonomikos

Daugelyje šiuolaikinių veikalų, ypač susijusių su postfordizmo ir postmodernizmo kontekstu, kultūros posūkis laikomas tokiu ekonomikos ir kultūros susipynimu, „implozija“ (Ray ir Sayer 1999: 5–9), jog jųdviejų skirtumai darosi nebereikšmingi. Toks tvirtinimas iš dalies grindžiamas įrodinėjimu esą ekonomika vis daugiau gamina informacinių ir simbolinių prekių, kuriose vis mažiau materialaus substrato (nesvarbu, ar jas vadiname paslaugomis, ar kultūrinėmis plataus vartojimo prekėmis – medijų ir pramogų prekėmis). Šitai esą keičia ekonomikos pobūdį: ekonomikos srautų ir procesų logika geriau suprantama, aiškinantis ženklų prigimtį, informacijos ir kultūros dinamiką. Be to, šie procesai verčia prie ekonominių institucijų vairo stoti kultūros žinovus, ypač besispecializuojančius pažinimo, dizaino, konceptualizacijos ir rinkodaros srityse. Nepaisant akivaizdaus ekonomikos dekonstravimo, kultūros posūkis vėlei įstato rinką į patį socialinio gyvenimo centrą, gal tik dar radikaliau, negu kada nors anksčiau. Firmos atžvilgiu kultūros posūkis siejamas su rinkodaros įsivyravimu, o rinkodaros uždaviniai – prekių kultūrinių bruožų ir reikšmių nustatymas, kuo geresnis vartotojo pažinimas ir orientavimasis į jo poreikius, visų įmanomų socialinės patirties ir prasmės aspektų suprekinimas, sparčiai didėjanti kultūrinės informacinės bei tarpasmeninės kompetencijos svarba darbo rinkoje. Kita vertus, apie tai užsiminėme ankstesniame skyriuje, vartotojo atžvilgiu rinka vis labiau suvokiama kaip vieta, kurioje kuriamas asmeninis tapatumas ir prasmingas socialinis gyvenimas, nes rinka parūpina simbolinių išteklių ir kultūrinių būdų socialiniam skirtingumui bei išskirtinumui plėtoti.

Kultūros svarbos tema moderniojoje ekonomikoje iš tiesų bus ilgai narpliojama. Pirmiausia, jau nustatyta nuosekli (ir problemiška) kultūrinimo ir gausos sąsaja (žr. Berry 1994; Scitovsky 1976, 1986; Sekora 1977; Slater 1997a, 1997b). Įvairiai įrodinėjama, jog didėjant materialinei gerovei, Vakarų visuomenėms ima neberūpėti būtiniausių materialinių dalykų gamyba ir vartojimas, todėl jos pereina prie kultūrinių prekių. Silpstant fizinės reprodukcijos būtinumui, prekės perkeliamos į socialinės reprodukcijos aplinką, kur jų svarbumą lemia ne tiek kūno gyvybės bei sveikatos palaikymas, kiek socialinio išskirtinumo, statuso ir kultūrinio rafinuotumo ženklinimas. Šiuo atžvilgiu nedideli prekių prasminiai skirtingumai svarbesni negu funkcijos ar kainos skirtumai. Tiesą sakant, funkcija ir kaina pačios pradeda reikšti tapatumą ir statusą; pavyzdžiui, žmonės nori nusipirkti brangius kailinius prestižinėje parduotuvėje, užuot pirkę pigesnius paprastoje krautuvėje, suvokdami kainos ir parduotuvių skirtumo reikšmę. Pasitelkus, regis, labai tolimų sričių – Vebleno (1953 [1899]) ir Bataille'o (1991) argumentus, rinkose galima įžiūrėti jau nebe ekonomišką racionalumą, o į akis krintantį švaistymą, kurį palaiko kultūros atsiribojimas nuo „prigimtinio" ir funkcinio būtinumo. Todėl rinkos gebėjimas veikti kaip kultūrinė tapatumo ir išskirtinumo kūrimo vieta dažnai laikomas natūraliu visuotinės gausos ir sėkmingo moderniųjų ekonomikų veikimo rezultatu (pvz., Galbraith 1969).

Šią vyraujančią temą tam tikrais aspektais rutulioja siauresnio pobūdžio tyrinėjimai, gvildenantys šiuolaikinio kapitalizmo slinktis. Pirma, daug teoretikų nuo XX a. septintojo dešimtmečio pradžios (Bell 1976, liet. 2003; Block 1990; Galbraith 1972; Lyotard 1993, liet. 1993; Piore ir Sabel 1984; Poster 1990; Touraine 1971) svarbiausiu dalyku laikė ekonominio svo-

rio centro perėjimą iš gamybos į paslaugų ir informacijos industrijas. Ekonominė veikla iš pažiūros mažiau susijusi su materialinių dalykų perdirbimu, o labiau su veiklos, tarpasmeninių santykių ir žinių gaminimu bei suprekinimu. Tą patvirtina tiek vis labiau vartojimo rinkoje įsivyraujančios plataus vartojimo prekių rūšys, tiek gamybai tiekiamos „žaliavos" – ypač informacija ir sociokultūrine kompetencija pasižyminti darbo jėga. Vadinasi, klostosi naujos rūšies darbo jėgos rinka, jaučianti kultūrinį bei ekonominį gyvenimą; šitai įžvelgė Riesmanas (1961), kiek vėliau – Bellas (1976, 2003), Bourdieu (1984), Featherstone'as (1987, 1991, 1995), Hochschildas (1983), du Gay (1996) ir Sennettas (1998). Jų teigimu, įgūdžiai ir kapitalas, kurių reikalaujama iš kaskart gausėjančio būrio mokslo bei žinijos darbuotojų ir kultūrinių tarpininkų, gerokai skiriasi nuo reikalaujamų iš fizinio darbo darbininkų ar žemdirbių – pirmuoju atveju kalbama apie asmeninio bendravimo įgūdžius, skonį ir stilių, pažintinį, emocinį bei socialinį lankstumą ir kitus panašius dalykus. Daugelis šių įgūdžių labai artimi asmens savasčiai: norint sėkmingai darbuotis šiose srityse, darbo jėgos rinkoje reikia pateikti ne tik savo materialią darbinę jėgą, bet ir *save,* kaip plataus vartojimo prekę, o šitai apsunkino plintančios trumpalaikės ar subrangos sutartys, privati praktika ir konsultavimo susitarimai, įsivyravę daugybėje šių ekonomikos sektorių (pavyzdys, kaip šie klausimai sprendžiami aplinkybėmis, kuriomis svarbus yra lyties skirtingumas, yra Entwistle (1997a, 1997b, 2000a, 2000b). Žinojimo sritis kultūriniam darbuotojui bei tarpininkui yra būtina, kad jis estetiškai ugdytų save, mokytųsi save pateikti; tokie darbuotojai įtraukiami į skonio struktūras ir darbo santykius su kultūra – jie virsta vartotojiškais santykiais (žr. ypač Featherstone 1991). Postmodernizacija tapo atpažįstamu moderniosios rin-

kodaros ir vartojimo bruožu iš dalies dėl to, kad žinojimo srities darbininkai ir kultūriniai tarpininkai pateikia rinkai prekes, kurias iš esmės skiria sau patiems kaip vartotojams arba „virtualiems vartotojams", sukonstruotiems pagal savo pačių vaizdinį. Kultūrinės gamybos ir vartojimo santykius reklamos srityje išsamiai gvildeno Nixonas (1996, 1997), mažmeninės prekybos – du Gay (1996), o bendresnio pobūdžio tyrimo rezultatai pateikti du Gay (1997) veikale.

Pastaraisiais metais tokie aiškinimai buvo įtraukti į platesnio pobūdžio svarstymus apie kapitalizmo sistemos perėjimą iš fordizmo į postfordizmą arba iš organizuoto į dezorganizuotą kapitalizmą, kitaip sakant, į naujus „lankstaus kaupimo" režimus (Aglietta 1979; Amin 1994; Harvey 1989; Lash ir Urry 1987, 1994). Terminu „fordizmas" apibūdinamos kapitalistinės ekonomikos nuo XX a. pradžios iki aštuntojo dešimtmečio (žr. su tuo susijusią diskusiją 5-ame skyriuje), kai masinė produkcija, remdamasi vis racionalesniais gamybos procesais, susisiejo su masinio vartojimo kultūra, apimančia nacionalinių ir tarptautinių rinkų kūrimą, suracionalintą standartinių prekių paskirstymo pagrindu. Vartotojai buvo laikomi masėmis, kadangi rinkodaros taikinys buvo kiek įmanoma didesnė homogeniškų vartotojų visuma, geriausiu atveju išskaidoma pagal tiesmukus demografinius duomenis – klasė, lytis ar amžius. Tokios sistemos sąlygomis kultūrinė tiek prekių, tiek vartotojų diferenciacija yra minimali dėl gamybos diktato: šitai išreiškia garsusis Henry Fordo aiškinimas, jog vartotojai gali turėti kokios tik nori spalvos automobilį, kad tik jis būtų juodas. Masto ekonomika, didžiulė produkcijos išeiga ir mažėjantys vieneto kaštai valdė rinkos pardavimo logiką. Todėl tokio pobūdžio analizė fordizmą sieja su atskiru gamybos ir rinkodaros veikimu. Pre-

kių gamybai vadovauja inžinieriai ir dizaineriai, o ne kultūriniai tarpininkai, kuriems – reklamos agentūroms – tenka tik antraeilis vaidmuo: jie vykdo nurodymą įvilkti į kultūros apvalkalą gamintojų suformuotus objektus. Galų gale fordizmas siejamas su platesniu gamybos ir vartojimo pasidalijimu: masiškai suracionalinant gamybos procesus, būtina darbo jėgą visiškai pajungti kibernetinėms gamybos sistemoms (geriausias pavyzdys – judantis surinkimo konvejeris). Darbuotojas privalėjo liautis kontroliavęs darbo procesą mainais už nepaliaujamai didėjantį darbo užmokestį ir pingančias masinės gamybos prekes; kitaip tariant, savo tapatumą ir galių įgijimo galimybes jis iš gamybos perkėlė į vartojimą.

Postfordizmo teoretikų teigimu, ši sistema pasiekė savo galimybių ribas septintojo ir aštuntojo dešimtmečių sandūroje. Masinės gamybos didinimas darėsi vis keblesnis, didėjo investicijų į konkrečią įmonę rizika. Darbo jėga tapo vis karingesnė, – ji nebesitaikstė nei su susvetimėjimu darbo vietoje, nei su kompensacijomis masinio vartojimo pavidalu namuose. Masinei produkcijai ėmė kelti grėsmę ir didėjantis bazinių vartotojų rinkų prisotinimas. Tvirtinama, jog tuo metu ir atsirado naujos technologijos, susiklostė organizacinės bei socialinės galimybės nuo masinės gamybos ir masinio vartojimo pereiti prie lanksčios, vis labiau kultūriškai išsiskaidantiems vartotojams reikalingo prekių asortimento gamybos. Pavyzdžiui, „Benetton" (arba „Nike") kapitalizmo pasaulyje (Murray 1989a, 1989b) firma jau gali tiesiogiai ir nebevaldyti jokių gamybos priemonių, net ir mažmeninių parduotuvių. Firma iš esmės yra nepaliaujamas, kas sekundę kintantis informacijos srautas, teikiantis duomenis apie pasiūlos šaltinius ir paklausos lygį itin specifiškiems jos produktų variantams. Tikslas yra lanksčiai reaguoti į kultū-

riškai išsiskaidžiusius, o ne masinius vartotojus. „Nišos rinkodaros“ idėja byloja, kad pardavimų ir pelno siekiama vartotojų poreikius nustatant iš jų gyvenimo būdų, skonių ir kitų kultūrinių matmenų, kurie ne tik kerta „objektyvesnius“ demografinius duomenis, nusakančius, pavyzdžiui, klasę ar lytį, bet ir yra akivaizdžiai takesni, juos galima valdyti, pasitelkus kultūrinę kompetenciją, kitaip tariant, mokėjimą kurti, interpretuoti vartojimo tendencijas. Galų gale su postfordizmu siejamas gamybos ir vartojimo išskaidymas pasireiškia ir medijose, reklamoje bei mažmeninėje prekyboje – jos vis labiau kreipiasi į kultūriškai apibrėžtus vartotojų segmentus bei patirtis.

Visi šie procesai ir teoretikus, ir praktikus vertė suvokti rinkas ne tik kaip prekių pardavimą, o labiau kaip ženklų gamybą ir srautą, kurį palaiko kultūrinis žinojimas bei įgūdžiai. Išties didėjantį rinkų sukultūrinimą galima apibendrinti terminu „dematerializacija“, kuris apima mažiausiai keturis procesus: poslinkį nuo materialių prie nematerialių prekių gamybos, atitinkantį perėjimą nuo gamybos (apdirbamosios pramonės) prie paslaugų, kaip bazinių industrijų; didesnę nematerialią dalį net ir materialiose prekėse, dalį, kurią nusako „plataus vartojimo prekių estetika“ ir „ženklo vertės“, kuriamos dizaino ir reklamavimo; didėjantį simbolinį tarpininkavimą prekėms per objektyvuotas kultūrines formas (reklama, medijos, prekybos reginiai); didėjančią nematerialių žaliavų – informacijos, planavimo, valdymo kompetencijos ir korporacijos kultūros – svarbą ekonomikos procesams (Slater 1997a: 193–195). Lashas ir Urry (1994) šiuos įvairius procesus suskirsto į dvi kategorijas:

> Vis labiau gaminami nebe materialūs objektai, o ženklai. Šie ženklai yra dviejų tipų. Vieniems būdingas pirminis pažintinis (kognityvinis) turinys,

> jie yra postindustrinės arba informacijos prekės. Kitiems būdingas pirminis estetinis turinys, jie yra vadinamosios postmoderniosios prekės. Pastarųjų plėtrą liudija ne tik daugėjimas objektų, kuriems būdinga esminis estetinis dėmuo (popmuzika, kinas, laisvalaikis, žurnalai, video ir pan.), bet ir sparčiai plintantis ženklo vertės arba įvaizdžio įsikūnijimas *materialiuose objektuose*. Materialūs objektai suestetinami tokių prekių gamyboje, apyvartoje arba vartojime (4).

Į pastarąjį aspektą verta atkreipti dėmesį: estetizavimas būdingas visoms prekės gyvavimo ciklo stadijoms ir išties sujungia proceso etapus – gamybą, apyvartą ir vartojimą, – kuriuos ankstesnė ekonominė ir socialinė mintis laikė atskirais vyksmais. Būtiną šių etapų integravimą ženklų apyvartos atžvilgiu laiduoja rinkodara. Kaip žinoma, tvirtinama, jog ir gamintojai, ir vartotojai atsisakė minties esą vienos firmos tiesiog gamina galimus panaudoti daiktus, o kitos firmos paskirsto juos vartotojams, kuriems būdingi savaime suprantami poreikiai. Rinkodaros diskursais ir institucijomis korporacinė kultūra – panašiai kaip socialinis mokslas – pripažįsta, kad vartotojai įtraukia prekes į savo gyvenimus prasmingais pavidalais, o šias prasmes kuria daugialypiai ir susisaistę procesai: patys vartotojai, kaip būtinas vartojimo aspektas, įvairiausi apyvartos procesai – prekių demonstravimo ir reklamavimo reginiai, pati gamyba, pasitelkusi tyrimo ir plėtros programas bei dizainą. Prasmė būdinga ekonominiam srautui, ji *nėra* koks nors naujas modernybės ar postmodernybės dalykas: jokių gamybos, vartojimo ar mainų negalime suvokti ir konceptualizuoti vien grubaus materializmo pagrindu (Douglas ir Isherwood 1979; Sahlins 1976). Vis dėlto kalbama apie tai, jog plataus vartojimo prekių apyvartos aspektas darosi vis svarbesnis ekonominei veiklai, jį in-

tensyvina ekonomikos veikėjų bei institucijų refleksyvumas. Aiškinama, jog postmoderniame, arba vėlyvosios modernybės, pasaulyje vartotojų susisaistymas su daiktų prasmėmis yra toks visa apimantis ir refleksyvus, koks anksčiau buvo neįsivaizduojamas, o nuo tų prasmių ima priklausyti esminiai tapatumo ir socialinės padėties dalykai. Negana to, firmos vis puikiau įsisąmonina prasmės gaminimo svarbą ir ja grindžia savo strategijas: šį poslinkį pažymi rinkodaros terminas, nusakantis požiūrį į rinkos konkurenciją, – prekių gamyba ir paskirstymas sujungiami į visumą vartotojų savivokos pagrindu.

Lasho ir Urry vadinamos postmodernistinės, arba informacinės, prekės – ženklai, kuriuose vyrauja kognityvinis turinys, – pirmiausia pasirodo duomenų ar informacijos pavidalu tradiciniame „ekonomikos vyksme". Šitai apima kompetencijos formas, kibernetines ir planavimo funkcijas, finansinę, organizacinę ir techninę statistiką, padedančią plėtoti racionalią firmų apskaitą bei valdymą, vis labiau ženklais tampančius arba „suženklintus" (Waters 1995) pinigus, nuo šiol tekančius elektroniniais tinklais skaitmenų pavidalu. Informacinės prekės tampa ne tik svarbiausiu gamybos ir koordinavimo aspektu firmose, bet perauga į neaprėpiamas prekių rinkas, apimančias informaciją ir duomenų bazes, naujienas, kompetenciją, konsultacijas, informacijos sistemų aprūpinimą ir palaikymą (pavyzdžiui, elektroninės prekybos sistemos). Be to, technopanika – tarkime, automatinių prekybos sistemų vaidmuo paskatinant 1987 m. akcijų rinkos griūtį arba „pasaulio pabaigos" scenarijai, pagal kuriuos globalinę ekonomikos sistemą tūkstantmečių sąvartoje turėjo parklupdyti kompiuterio programos klaida, – yra įrodymas, kad aukščiausio lygio ekonominė veikla jau nebėra plieno gamyklų ir automobilių surinkimo fabrikų monopolis.

Ženklo vertė ir visuomeninė santvarka

Spartėjantį rinkos sukultūrinimą galima laikyti abstraktėjimo plėtros aspektu. Šį procesą kildina rinka, tačiau čia pat apsigręžęs jis praryja ir perkeičia patį rinkos kapitalizmo kraštovaizdį. Aiškiausiai, nors ir neįprasčiausiai tokį požiūrį išsakė Baudrillard'as (1975, 1981, 1998 [1970]), iš esmės semiotikos sąvokomis perrašęs ekonomikos istoriją. Ilgą laiką rinkos mainai buvo suprantami, ypač marksizme, kaip abstrakcijos pergalė, abstrakčiai mainomajai vertei nustelbiant vartojamąją vertę. Baudrillard'o teigimu, šį abstrakcijos procesą užvaldo kitas procesas: plataus vartojimo prekė, išsilaisvinusi iš savo vartojamosios vertės, vadinasi, ir iš poreikių, darbo jėgos bei realių medžiaginių savybių konkretybės, gali prisiimti kitokios rūšies vertę – „ženklo vertę". Ženklo vertė kyla ne iš objekto vietos realioje poreikių ir objektų tvarkoje nei iš jo vertės mainų santykiuose, o veikiau iš prasmės koduose ir semiotiniuose procesuose jam tenkančios padėties. Be to, tokių kodų ir ženklo verčių gamyba, taip pat manipuliavimas jais gali tapti funkcinės specializacijos (arba „plataus vartojimo prekės estetikos" – Haug 1986) reikalu: atsiranda institucijos, išplinta įvairūs veiklos būdai, kurių specializacija – semiotikos išmanymas. Jie apima ne tik reklamą, bet ir visą vartotojų kapitalizmo „svajonių pasaulį" (Williams 1982), sudarytą iš parduotuvių vitrinų, prekybos centrų, parodų ir kitų vaizdinių, kuriais modernybė pati save pavertė reginiu (Slater 1993, 1995).

Ženklai ir jų gamybos logika įgauna gana didelę autonomiją savo objektų ir materialios tų objektų gamybos atžvilgiu. Tiesą sakant, daiktų tvarka apverčiama aukštyn kojomis. Tokia minčių eiga, kurią iš dalies paskatino Marxo atlikta fetišizmo ana-

lizė, teigia, jog intensyvus tiek pasaulio, tiek troškimo tarpininkavimas komerciškai sukurtais įvaizdžiais galiausiai „nutikrovina tikrovę“ (Featherstone 1991: 68). Pagal vieną iš daugelio apibrėžimų postmodernizmas yra rinkos visuomenės kultūra, kurią visiškai suabstraktina estetizavimas: „Ne kas kita, o reklama, jos tirštumas ir vientisa, visa aprėpianti vaizdinių gamyba, įsivyravusi šiuolaikinėje visuomenėje, mus įstūmė į kokybiškai naują visuomenės būvį, kuriame tikrovės ir įvaizdžio skirtumas išsitrina, o kasdienis gyvenimas tampa suestetinamas“ (68). Tikriau, kapitalistinė postmodernybė kildina hipertikrovę, estetinį pasaulio apvalkalą su įvaizdžiais, kurie pakeičia, išstumia ir patys kuria tai, kas buvo vadinama visuomene. Mes jau nebegalime manyti, visuomeninė santvarka kyla iš savarankiškų subjektų sąveikos; greičiau ją jau tvirtina prasmės santykiai – pats ženklas žmones susieja tarpusavyje socialiniais saitais (Kellner 1989). Net ir darbo jėga tapo „ženklu tarp ženklų“: ne materiali gaminimo ir suprekinimo jėga, o ženklas, pažymintis „sistemoje“ individo socialinę padėtį: „Darbo jėga jau nebėra aršiai perkama ir parduodama; ji yra kuriama, pateikiama rinkai, ja prekiaujama. Tokiu būdu gamyba įsijungia į vartotojišką ženklų sistemą“ (61). Objektyvios struktūros, kurios, manyta, kuria socialinę tikrovę (pavyzdžiui, socialiniai gamybos santykiai, lemiantys klasės būvį, vadinasi, ir padėtį rinkoje) arba ją įrėmina (pavyzdžiui, laikas ir istorija), dabar laikomos paprasčiausiais ženklais visa persmelkiančiuose koduose, kurie sistemina tikrovę semiotinių struktūrų elementų sąryšiais.

Nors tokia padėtis susiklosto rinkos kapitalizme, galiausiai pati rinkos samprata postmodernybėje Baudrillard'ui (1981, 1983) pasirodys esanti nebesuvokiama: rinkos, konkurencijos, mainų ir vartojamosios vertės baigtis yra bendros sociumo mir-

ties aspektas. Norint, kad rinkos veiktų, jose glūdinti vertė turėtų ir toliau išreikšti tam tikras realijas (tarkim, darbo jėgą ir naudingumą), dėl kurių ir toliau galėtų tęstis tikros socialinės kovos; tačiau šios realijos įtraukiamos į patį reprezentavimo vyksmą ir gyvuoja tik kaip simuliakrai arba kodo artefaktai. Rinkos išnyksta, yra tik prekybos centrai, simuliuojantys senąją prekyvietę, verčiantys mus įsivaizduoti – kultūriškai, – kad gyvename rinkos visuomenėje, nors iš tikrųjų jau gyvename ženklų visuomenėje, srautų erdvėje (Ritzer 1999; Slater 1993). Prekyvietės ir apsipirkimo atžvilgiu rinka jau suvokiama ne kaip techniniai vertės kiekių santykiai, o veikiau kaip taki sureikšminto skirtingumo magma, kuri tampa žaliava lygiai tokiems pat takiems tapatumams, malonumams bei troškimams.

Tiek kultūros, tiek sudaiktinimo kritikai, kuriuos aptarėme 6-ame skyriuje, labai abejojo, ar rinkos visuomenėje apskritai yra galimybė „kultūrai" prasmingai egzistuoti: jie siekė marketizacijos sukeltus ženklus ir regimybes atskirti nuo alternatyvių ir priešingų kultūros sampratų. Tas anksčiau aptartas temas ypač suaktualino Baudrillard'o išskleista estetizacijos samprata, kurianti ženkluose skendinčio pasaulio vaizdinį ir iškelianti funkcinę ženklų gamybos svarbą šiuolaikinei gamybai ir vartojimui. Vis dėlto jos žymi galimą esminį lūžį. Postmodernizmo atveju, kaip ką tik teigėme, ženklo pergalė kelia grėsmę pačiai socialinės tikrovės sampratai, laikančiai tą tikrovę socialinės analizės ar kritikos pagrindu, alternatyvių kultūrinių vertybių šaltiniu. Vartojimo visuomenės arba vartojimo ir vartotojų kultūros samprata labai aiškiai užfiksavo šiuos nuogąstavimus. Kaip ir pačios kultūros sąvoką, vartojimo ir vartotojų kultūrą galima sieti su marketizacijos įtvirtinta galimybe nepriklausomai rinktis; arba ji gali būti tiesiog karčios ironijos išraiška – vartotojų

kultūra yra loginis prieštaravimas, nes jokios tikros kultūros nėra įmanoma kurti prekių tarpininkaujamo individualaus pasirinkimo pagrindu (Slater 1997a: 63–83). Be to, vartotojų kultūra ima virsti kultūriniu vartotojo manipuliavimu, kurį vykdo rinkos ir nerinkos galias (pavyzdžiui, reklamos) pasitelkusios firmos ir kurį netiesiogiai skatina kasdienio gyvenimo suprekinimas ir monetarizavimas.

Terminas „vartojimo kultūra“ pirmiausia mėgina įrodinėti esą esminės vertybės ir tapatumai nuo šiol yra susiję su vartojimu ir prekėmis arba jais kuriamos. Taigi mes nepaliaujamai kalbame apie tam tikras vertybes – pasirinkimą, troškimą ir malonumą, privatumą ir laisvę, išvaizdą, madą ir stilių, materializmą ir didėjančius gyvenimo standartus, ištaigą, patogumus ir t. t. Visi šie dalykai yra labai svarbūs moderniesiems piliečiams ir visai rimtai laikomi idealais (nesvarbu, ar gali juos įsigyti), kurie suvokiami rinkos atžvilgiu ir patiriami atliekant „vartotojo“ vaidmenį, o ne kokius nors alternatyvius prestižinius socialinius vaidmenis (pilietis, šeimos narys, darbininkas, religijos išpažinėjas), nes ir į pastaruosius pamažu imama žvelgti kaip į vartotojo atmainas (balsavimas prilyginamas sprendimui pirkti, tikėjimai laikomi asmeninio pasirinkimo reikalu, santuokos teisėtai išardytinos, jeigu neteikia asmeninio pasitenkinimo ir pan.). Rinkos visuomenė naikina ir stabilias socialines hierarchijas, kurios priskiria individams tapatumus; vartotojų kultūra įkūnija rinkos visuomenės pažadus laiduoti egalitarinį ir socialiai mobilų tapatumą, o sykiu destabilizuoja statuso sistemas. Mes skatinami konstruoti savo tapatumus: pavyzdžiui, iš prekių susidėlioti savo pačių asmeninį gyvenimo būdą, priklausyti bendroms subkultūroms arba skonio bendruomenėms. Daugelio žinovų nuomone (pvz., Marcuse 1964), tai reiš-

kia, jog kaip tik vartotojų ir vartojimo kultūra mus įtraukia į rinkos visuomenę, ir beviltiškas, nepasotinamas tapatumų bei malonumų poreikis supančioja mus prekių mainais, o tą poreikį gali tenkinti tik rinkai pateikiamos prekės, kurios jį ir uždega; vadinasi, mes skatinami – klasikinė iš rinkos kilusios klaidingos sąmonės apraiška – savo asmeninius ir politinius interesus tapatinti ne su galia gamybos santykių atžvilgiu, kurie iš tikrųjų valdo mūsų gyvenimus, o veikiau su mistifikuojančiais vartojimo žaidimais (Williamson 1978). Tada tiek individualūs, tiek kolektyviškesni tapatumai atrodo „sudaryti" iš rinkos pasirinkimų, kuriančių nestabilumo ir nerimo būseną, kurią nuraminti gali dar labiau rinkai skirti estetiniai produktai: reklama, žurnalai ir filmai pateikia ne tik ypatingų trokštamų prekių vaizdus, bet ir begales paveikslėlių, kaip iš šių prekių susidėlioti prasmingus tapatumus ir gyvenimo būdus, taip pat ekspertų patarimus bei pasiūlymus saviugdai, kaip įveikti pasirinkimo keliamą nerimą (Bauman 1990; Beck 1992; Giddens 1991, liet. 2000; Warde 1994a; 1994b).

Kas teikia galimybę vartojimui taip veikti asmeninio ir socialinio tapatumo kūrimą? Kultūrinis jo pobūdis ir tie estetizavimo procesai, kuriuose jis gali dalyvauti ir kuriuos gali palaikyti. Vadinasi, nors vartojimo prekėms ir procesams visada būdinga kultūrinė prasmė, vartotojų kultūros sąlygomis tos prasmės tampa pagrindine žaliava tiek gamintojams – pardavimams didinti, tiek vartotojams – savo tapatumams, troškimams ir pasirinkimams derinti. Kaip matėme, „daiktų prasmės" tampa neaprėpiamo specialistų darbo vieta, kurioje sukasi dizaineriai, reklamos specialistai, pardavimų pajėgos, medijos ir laisvalaikio industrijos. To darbo užduotis yra kurti tokias prasmes, kad jos laiduotų vis didėjančią pardavimų apimtį, plėstų

pajungtų vartotojų ratą, įtvirtintų prasmingus sąveikos darinius, kurie per gyvenimo būdo sampratas paplinta po įvairias rinkas bei medijas. Gebėjimas elgtis su paklausiais daiktais, išnaudojant jų ženklinę galią, iš pažiūros juos išlaisvina arba destabilizuoja: štai ir turime modernybei būdingą kultūrinį kraštovaizdį, kuriame visus mus baigia užlieti akinantis ir nepaliaujamai kintantis vaizdų, madų, stilių, būdų susieti daiktus su kasdienybe, tapatumų ir tarpusavio santykių srautas. Kadangi tai ženklų srautas, jis leidžia objektams, tapatumams ir rinkoms vis iš naujo apsibrėžti, keltis į vis kitas sąlygas ir atsinaujinti – šitaip skatinama ir nepasotinamas poreikis (kadangi naujus poreikius ir naujus daiktus visada galima sugalvoti), ir nesustabdomas ekonominis bei kultūrinis augimas.

Tiek vertybės, įrašytos vartotojų ir vartojimo kultūroje, tiek prasmės, kurią ta kultūra eksploatuoja ir suintensyvina, nestabilumas kelia aibę klausimų apie kasdienio gyvenimo reprodukciją rinkos kapitalizmo ir prekės viešpatavimo sąlygomis. Neretai šitai aiškinama kaip iš esmės postmodernus dalykas: jau aiškinome, jog tariamą komercinės kultūros autonomiškumą lemia jausmas esą ji neteko šaknų išoriniuose socialiniuose dariniuose ir nebegali būti svarstoma klasės, lyties ar rasės atžvilgiu, ginčijama istorijos arba realistinės filosofinės sampratos, laikančios ekonomines ir politines jėgas objektyviomis bei nepriklausomomis, – visa tai gali būti ir jau yra sugerta autonomiškų, apskritai rinkos varomų ženklų sistemų. Baudrillard'o žodžiais, rinkos jėgų pergalę atspindi vartotojų kultūros gebėjimas dematerializuoti socialinę struktūrą ir socialinį procesą, įtraukiant juos į be galo lanksčių komercinių ženklų veikimo sferą.

Šie procesai ir toliau nesiliauja kėlę klausimus apie socialinių veikėjų laisvę arba manipuliavimą jais. Viena vertus, Baud-

rillard'o (1983) išsakytas dabarties gyventojų apibūdinimas „juodoji skylė" arba tylinti dauguma, kurios vienintelė įmanoma pasipriešinimo strategija yra pasyviai sugerti estetinius vartojimo kapitalizmo pliūpsnius, kuo puikiausiai dera su ankstesnėmis kultūros manipuliacinio vartojimo sampratomis. Vartotojai ir esminiai jų troškimai eina koja į koją su reklamos ritmu: mums būdinga pasyvi prekinė psichika, kurią struktūrina instrumentiškai racionalios ženklų sistemos. Kita vertus, remdamiesi ankstesniu skyriumi, galime teigti, kad komercializacija – dėl kažkokių niekingų, jai vienai žinomų priežasčių – paprastai (kasdienei) kultūrai suteikė neaprėpiamas simbolinių išteklių atsargas (Willis 1990), iš kurių žmonės ir kuria savo pačių simbolinius pasaulius. Tai nereiškia (kaip kad sakytų, tarkim, de Certeau 1984 ir Fiske 1989) esą žmonės prekes būtinai vartoja maištingai, oponuojančiai arba aiškiai autonomiškai – tenorime pasakyti, jog gal dar per anksti skelbti sociumo mirtį.

Sukultūrinimas kaip srautas, judrumas

Crangas (1997:13) tvirtina, jog „ekonominės veiklos materializacija yra svarbi pačios tos veiklos pobūdžiui <...> Taigi gaminama, leidžiama į apyvartą bei vartojama žaliavinė nafta, muzikos kūrinys, automobilis ar koks nors mandagus pokalbis veikia ir tas gamybos, apyvartos ir vartojimo aplinkybes, o tiesą sakant ir pobūdį tų kultūros schemų, kuriomis šios aplinkybės susisieja". Turint tai omenyje, visai nenuostabu, kad ekonomikos ir jos objektų dematerializavimas sukels dramatišką derinį. Šiuo atžvilgiu svarbiausias yra teiginys esą dematerializacija suintensyvina „daiktų" srauto judrumą bei greitumą erd-

vėje ir laike. Dematerializacija siejama su daiktų ir žmonių „išteritorinimu“ bei atsaistymu nuo jų aplinkos: daiktai vis labiau užplūsta pasaulį, nepaisydami teritorinių ribų ar vietų. Išties tvirtinama, jog ankstesnę XX a. pasaulio, kaip „vietų erdvės“, prasmę keičia postmoderni pasaulio, kaip „srautų erdvės“, patirtis (Castells 1996). Aiškiausiai savo argumentus išdėsto Watersas (1995: 9): „Materialūs mainai lokalizuoja, politiniai mainai internacionalizuoja, o simboliniai mainai globalizuoja“. Taip yra todėl, kad „simboliniai mainai išlaisvina santykius nuo erdvinių referentų. Simboliai gali būti gaminami bet kur ir bet kada, jų produkciją ir reprodukciją ištekliai palyginti nelabai apriboja. Be to, jie yra lengvai pernešami į kitą aplinką. Svarbu tai, kad, kreipdamiesi į esminius žmogiškus dalykus, jie neretai gali pretenduoti į visuotinę reikšmę“ (9). Waterso supratimu, du ekonominiai procesai, kuriuos jau esame aptarę, paskatino prekių gamybos dematerializaciją, o sykiu ir simbolinių mainų įsivyravimą: postindustrializacija (perėjimas nuo gamybos prie paslaugų) ir „kultūros hipersuprekinimas bei suindustrinimas“ (75). Abu šie procesai verčia galvoti apie „judresnių ir greičiau parduodamų produktų gamybą“, tad, „apskritai kalbant, globalizacijos plėtrą lems tai, kaip sparčiai pasaulinėje produkcijoje didės nematerialių prekių dalis kaip tik dėl nepaprasto jų judrumo“ (75).

„Srautų“ supratimas tampa pagrindiniu analizės instrumentu, kuris – panašiai kaip „tinklai“ – suima atskirai gvildentus socialinius procesus. Kadaise rinkos sąvoka apytikriai nusakė prekių apyvartą erdvėlaikio taške, kur susitinka pirkėjai ir pardavėjai, pavyzdžiui, turguje, kurį aptarėme 1-ame skyriuje. O naujose „ženklų ir erdvės“ (Lash ir Urry 1994) ekonomikose sunku atskirti prekių apyvartą nuo, tarkim, žiniasklaidos pra-

nešimų ar duomenų srautų apyvartos. Taip yra ne tik dėl to, jog žiniasklaidos pranešimai ir duomenų bazės gali būti parduodamos kaip prekės, o kad prekės cirkuliuoja ženklų pavidalu žiniasklaidos skleidžiamuose gyvenimo būdo vaizdiniuose arba kad ir, pavyzdžiui, dizaino techninių specifikacijų ar gamybos statistikos duomenų pavidalu. Tad rinka jau laikoma ne pavieniu procesu ar institucija, o nusakoma kaip vienoks daiktų srautas, kuriam būdingi tam tikri bruožai, tačiau tas srautas vis dėlto susipynęs ir su kitais politiniais, kultūriniais, taip pat socialiniais tikrovės vaizdiniais bei simboliais. Toks požiūris apibrėžtas originaliame Appadurai (1990) straipsnyje: jame aptariami „įsivaizduoti pasauliai“ (296), kuriame žmonių gyvenimus palaiko penki globaliniai kultūriniai srautai *(ethnoscapes, mediascapes, technoscapes, finanscapes ir ideoscapes),* – juose žmonių, vaizdinių ir simbolių, technologijų, kapitalų ir idėjų tėkmės kuria įvairius socialinius kraštovaizdžius, jie rutuliojasi patys ir atsiriboja vienas nuo kito, tačiau visada yra glaudžiai susiję ir bendrauja, kartais su didele įtampa, tose pačiose socialinėse erdvėse. Pavyzdžiui, rinkos, kaip atskiros institucijos, samprata beveik niekuo nepasitarnauja jo aprašomai būsenai, kada transnacionaliniai pinigų ir žmonių srautai gali vienu metu sukelti Bombėjaus ir Londono gyventojų susirūpinimą dėl turtingų arabų antplūdžio, nes jie keičia vietinių laisvalaikio malonumus – viešbučius, restoranus ir kitas paslaugas:

> Vis dėlto dauguma Bombėjaus gyventojų nevienareikšmiškai nusiteikę čia atvykusių arabų atžvilgiu, mat išvirkščioji jų buvimo pusė ta, kad šalia jų nėra draugų ir giminaičių, kurie uždirba didžiulius pinigus Artimuosiuose Rytuose, ir tiek pinigus, tiek prabangos prekes pargabena į Bombėjų ir kitus Indijos miestus. Tos prekės keičia vartotojų skonį šiuose miestuose,

> neretai jos atkeliauja kontrabanda per oro ir jūrų uostus ir yra pardavinėjamos pilkosiose rinkose Bombėjaus gatvėse. Pilkosiose rinkose Bombėjaus viduriniosios klasės atstovai ir jo liumpenproletariatas gali įsigyti kai kurių atgabentų prekių, pavyzdžiui, „Marlboro" cigarečių blokų, „Old Spice" skutimosi kremo, Madonnos dainų kasečių. Panašiai pilkieji maršrutai, kuriuos neretai įtvirtina reguliariai atvykstančių į šalį ir iš jos išvykstančių jūreivių, diplomatų ir stiuardesių veikla, pripildo Bombėjaus, Madraso ir Kalkutos pilkąsias rinkas prekių ne tik iš Vakarų, bet ir iš Artimųjų Rytų, Honkongo bei Singapūro (302).

Appadurai peržengė paprastą prekyvietės idėją – jis aprašinėja erdves, kurias apibūdina įvairūs srautai: žmonių (tarptautinės darbo jėgos ir turizmo rinkos, taip pat etninės migracijos, kurios gali būti politinio, ekonominio, kultūrinio ar net religinio pobūdžio), prekių (ne tik mainomųjų plataus vartojimo, bet ir asmeninio vartojimo prekių, suvenyrų ir kultūrinių simbolių), kultūros ir medijų patirčių (savivaizdžiai ir kitų vaizdiniai, besikeičiančios daiktų reikšmės, keliant juos iš vienų aplinkybių į kitas įvairiu laiku ir įvairiose erdvėse).

Virš visų šių procesų sklando viena metafora – „globalizacija". Nors kartais laikomasi prielaidos esą globalizacija yra dabartinių laikų sąvoka, tačiau mintis, jog rinkos turi įgimtą polinkį nepaisyti nacionalinių ribų, plėstis toliau vietinės aplinkos ir vyrauti vietinių etninių grupių atžvilgiu, siekia ankstyvosios modernybės laikus. Pavyzdžiui, tarpusavyje susijusi rinkų ir socialinio darbo pasidalijimo plėtra, kaip aptarėme 1-ame skyriuje, gali būti siejama su taikos įsigalėjimu tarptautiniuose santykiuose ir suvokimu, jog tarpusavio priklausomybė yra naujasis solidarumo pagrindas. Marxas laikėsi gerokai pesimistiškesnio požiūrio, pagal kurį būdi~ŗ ı kapitalizmui būtinybė plėstis verčia

jį ieškoti rinkų po visą pasaulį, todėl visi žmogiški ir gamtiniai ištekliai įtraukiami į išnaudojimo, konkurencijos ir monetarizacijos veikimo sritį. Tačiau Marxas šiuose vyksmuose sugeba įžvelgti ir teigiamą aspektą: techninės kapitalistinės gamybos pajėgos stumia visuomenę į išplėstinių poreikių ir įvairesnių prekių, techninio žinojimo plėtros ir gerovės pasaulį. Šiuo atžvilgiu globalizacija yra pažangios kapitalizmo misijos savybė, didinanti visuomenės gamybinę galią belaukiant labiau lygiavinės visuomenės, kuri iškils žlugus kapitalizmui ir gyvuos anapus „būtinybės karalystės". Tačiau kol kas globalizacija siejama su imperializmu, reikalaujančiu apsaugoti rinkas politinio dominavimo, karinių avantiūrų ar ekonominių ir techninių laimėjimų priemonėmis: jas pasitelkusi rinkos visuomenė rodo ne daugiau pagarbos savos šalies tradicinėms kultūroms negu svetimų šalių: „visa, kas tvirta, išnyksta be pėdsakų", kai gyvenamuosius pasaulius ima keisti ir sisteminti pasauliniai rinkos santykiai. Mintį, jog rinkos santykių įsigalėjimas grindžia globalinį kapitalizmą ir kapitalistinės kultūros galią, labai suprantamai atskleidžia samprotavimai apie medijas ir kultūrinį imperializmą (pavyzdžiui, pasaulio suamerikietinimo samprata): Jungtinių Valstijų ekonominė, karinė ir ideologinė galia užtikrino jai nepaprastai palankias rinkos sąlygas įvairiausioms gaminamoms kultūrinėms prekėms, pavyzdžiui, filmams ir televizijai, o jos galia marketizuoti svetimas kultūras įtvirtino ekonominę, karinę bei ideologinę hegemoniją. Svarbiausia tai, kad ji skleidė marketizaciją pasitelkusi galingą gundymo jėgą, glūdinčią vartotojų ir vartojimo kultūros vaizdiniuose.

Turint omenyje tokius ilgai gyvuojančius įrodinėjimus esą rinkos keičia kultūras globaliniu ar transnacionaliniu mastu, kultūros posūkiu grindžiami požiūriai į globalizaciją ganėtinai

skiriasi: aiškinama, jog rinkos tėra vienas kompleksiškesnės ir daugiakryptės dinamikos aspektų, vienas iš daugelio srautų bei varomųjų jėgų, o ne esminė varomoji kapitalizmo jėga, padėjusi jam įsiviešpatauti pasaulyje. Pirma, kaip teigiama Appadurai darbuose, globalizacija dažniausiai suvokiama kaip srautų darinys, o ne marketizacijos, racionalizacijos ar darbo pasidalijimo vyksmas, kuriam aiškinti pakanka vienos priežasties. Antra, šiuolaikinėse diskusijose „globalizacija“ nėra jau susiklosčiusio viešpatavimo pobūdžio analizė arba nuoroda į vienpusį kultūrų susiliejimą ar homogenizaciją globaliniu lygiu. Priešingai, „globalizacija“ dažniausiai iškelia dialektiką, teigiančią, jog transnacionaliniu lygiu veikiančios jėgos vis dėlto turi būti prijaukintos ar pasisavintos konkrečiose vietose. Anot Robinso (1997: 14), „globalizacija reiškia didėjantį, ribas įveikiantį gėrybių ir prekių, informacijos ir komunikacijų, produktų ir paslaugų, taip pat žmonių mobilumą“, o „mobilumas ir susidūrimai eina greta“ (18). Globalizacijos paskatintų kultūrinių susidūrimų padariniai iš esmės nėra vienodi nei numatomi ar vienareikšmiai: apskritai galima pasakyti tik tai, kad globalizuojantys procesai – tarp jų ir marketizacija – vis labiau įtraukia žmones, prekes ir įvykius į bendras erdves, priverčia bendrauti ir taip keičia ankstesnes aplinkybes, kuriose juos skyrė įvairūs erdvės (atstumo, sienų, judėjimo sąnaudų) ir laiko suvaržymai. Be to, kaip erdvės-laiko atsaistymo sampratą pasitelkęs pažymi Giddensas, žmonės vis labiau įsigyvena į bendras abstrakcijas arba laiko ir erdvės išraiškas – vieningą žemėlapį ir vieningą laiką. Šios bendros erdvės ir joje vykstančių susidūrimų nevaldo joks vieningas globalinis žaidėjas, o jų padarinys nėra kultūrinis homogeniškumas. Iš tiesų, daugiausia dėmesio kreipiama į hibridizaciją: senąsias vietines arba regione vyrau-

jančias kultūros formas neatpažįstamai keičia nauji kultūriniai sąlyčiai dažnai su jų iki tol stelbiamomis kultūromis.

Taigi – priešingai anksčiau reikštiems požiūriams – yra lygiai taip pat svarbu pripažinti globalizaciją esant aplinka, kurioje keičiama rinkos elgsena bei institucijos, kaip ir laikyti marketizaciją globalizacijos jėga. Kaip prekių srautas prisiderina prie išvietintų žmonių, informacijos, pinigų ir kitų srautų (prie *scapes,* apie kuriuos kalbėjo Appadurai)? Pavyzdžiui, klasikiniame ir dažnai cituojamame Theodoro Levitto (1983) straipsnyje „Rinkų globalizacija" teigiama, jog firmos, atsižvelgdamos į tarptautinę padėtį, privalo mąstyti savo prekiniais ženklais ir stengtis gaminti globalius prekinius ženklus globaliems vartotojams. Šiuo atžvilgiu pripažįstama bendra vartojimo rinka, tačiau ji nusakoma remiantis ankstesne homogenizacijos samprata, tarsi firmos galėtų kurti tarptautines rinkas pagal tą patį modelį, kaip buvo kuriamos nacionalinės rinkos fordizmo klestėjimo laikais. Anot Kline'o (1995: 108): „Globalinei rinkodarai buvo lemta skatinti kultūrų susiliejimą, korporacijoms persitvarkant taip, kad pasinaudotų globaliniu prieinamumu, didesnėmis rinkomis ir pažangesnėmis gamybos technologijomis", laikantis ankstesnės masto ekonomijų plėtros nuostatos. Klasikinis pavyzdys yra „Coca-Cola" firmos mėginimas XX a. septintajame dešimtmetyje „išmokyti pasaulį tobulai sutartinai dainuoti": pasak Kline'o, į „tarptautinį jauną vartotoją" kreiptasi optimistiškais globalinio kaimo įvaizdžiais, priimtinais universaliam vartotojui, „kuris giliai širdyje iš tikrųjų yra amerikietis" (109). Šį metodą išstūmė *„glo-local"* arba *„glocal"* rinkodaros strategijos: prekybininkai produktus, prekinius ženklus, įpakavimus, paskirstymo kanalus ir netgi reklaminius kreipinius taiko konkrečiai vietinei socialinei aplin-

kai, kurioje tų produktų ieškoma ir kurioje jie naudojami" (122). Juos Kline'as tyrinėja, pasitelkęs tarptautinės vaikiškų žaidimų rinkodaros pavyzdį.

Tokie rinkodaros metodai iš pažiūros pripažįsta du svarbius dalykus: prekes vartoja ne globalūs vartotojai, o konkretūs žmonės, vartojantys daiktus vietinės kasdienės kultūros aplinkoje, ir sykiu šios prekės bei vartotojai gyvena kultūrinėje erdvėje, kurią globalizuojančios jėgos nepaprastai išplėtė ir padarė sudėtinga, o rinkos ir prekybininkai yra tik vienas tų jėgų aspektas. Nesama globalios rinkos, kaip homogeniškos kultūrinės erdvės, – juo globalesnė darosi rinka, juo daugiau vietų tenka aprėpti prekybininkui, o daugėjant sąlyčių bei atsakų į juos, mišresnės bei sudėtingesnės tampa ir šios vietinės aplinkos. Šią dialektiką dar sustiprina naujosios medijų technologijos, pavyzdžiui, internetas, kurios taip pat laikomos ir naujomis transnacionalinėmis rinkomis. Pavyzdžiui, Milleris ir Slateris (2000) savo etnografinėje studijoje apie Internetą Trinidade nustatė, jog internetinė žiniasklaida išplėtė Trinidado gyventojų sąlyčių su kitomis pasaulio vietomis apimtį ir netarpiškumą, tačiau sykiu sustiprino nacionalinio tapatumo ir gyvenamosios vietos pojūtį. Metafora, kuria dažniausiai nusakomi šiuolaikiniai santykiai su rinkomis ir prekėmis, yra ne homogenizacija, o veikiau „kreolizacija" (žr. Howes 1996), apimanti prekių prasmių kitimą joms kertant sienas ir patenkant į naujas aplinkas, rinkos elgsenai susiduriant su kultūrų, kuriose daiktai gali būti gaminami, mainomi ir vartojami, skirtingumu. Tad Classenui (1996), rašančiam apie atokios šiaurės vakarų Argentinos vietą pasaulinėse vartojimo rinkose, svarbūs siurrealistiškai atrodantys, iš pažiūros atsitiktiniai prekių sugretinimai, kuriuos nulemia globaliniai srautai: „japoniški argentinietiškų tango įrašai

ir amerikietiški televizijos šou, dubliuoti Meksikos ispanų kalba“ (39). Ypatingas vietos sąlygas iš dalies suformavo Argentinoje įvesta neoliberali laisvos rinkos politika, panaikinusi ilgai trukusį protekcionizmą ir atvėrusi šalies šiaurės vakarus naujoms prekėms:

> Keliaudamas iš vienų savo namų Kanadoje į kitus Argentinoje, jau beveik nežinau, ką pasiimti ar parsivežti dovanų, nes tokios pačios prekės pardavinėjamos abiejose vietose. Pirkti prekes palyginimui miestuose, esančiuose šiauriniame ir pietiniame pusrutuliuose, atrodo absurdiška, tačiau dvidešimtojo amžiaus pabaigos globalinėje gyvenvietėje tai visiškai įmanoma. Mano motina priperka šokoladinių Kanados dolerių savo brolių ir seserų vaikaičiams Argentinoje, tačiau nuvykusi į Argentiną aptinka jais prekiaujant ir tenykštes parduotuves – ir už mažesnę negu Kanadoje kainą (45).

Iš tikrųjų Classeno nuomonė apie globalinės vartojimo kultūros siurrealizmą glaudžiai siejasi su marksistiniu požiūriu į fetišavimą: Argentinos gyveniman suplaukiantys produktai ne tik patenka į naują prasmės pasaulį, atitrūkusį nuo (metropolijos) kultūros, kurioje buvo pagaminti – jie „patenka į šiaurės vakarų Argentiną *be jokios* istorijos. <...> Įvairios sąvokos, – pavyzdžiui, nešiojamas kompiuteris, sausi pusryčiai ar prekybos centrai – neturi vietinių šaknų tame regione, jos tiesiog pasirodo arenoje, lyg būtų materializavęsi iš kokio nors Holivudo filmo. <...> Dėl to tarp tradicinio ir naujojo gyvenimo šiaurės vakaruose beveik nesama tęstinumo – vien tik siurrealistinis sugretinimas“ (52). Classenas pažymi, jog šis siurrealizmas iš tikrųjų nėra naujas, bet labai svarbus prekių rinkodarai vartojimo kultūroje: visos prekės yra reklamuojamos nelyg „nepaprastumo įsiveržimas į kasdienybę“ (52).

Ekonomikos teorija *kaip* kultūra

Jau vien tas dalykas, kad rinkos yra ne natūralūs, o socialiniai dariniai, leidžia manyti jas esant prasmingo žmonių veiksmo rezultatu ir tvarkant kultūrinius įsitikinimus apie žmogaus prigimtį, socialinį veiksmą bei santykius. Konkrečiau kalbant, Polanyi teigimu, rinkos „įsteigiamos" per socialinį veiksmą, tad joms būdingos programos, grindžiamos sociumo įsivaizdavimais, taip pat socialinių priežasčių bei padarinių teorijomis. Rinkos iškyla ten, kur konkretūs socialiniai veikėjai, veikdami per vyriausybės, valstybės, teisinės sistemos ir verslų institucijas, kuria ir palaiko rinkos institucijas. Šiuo atžvilgiu mums ypač svarbu suvokti ekonomiką ir ekonomikos teoriją *kaip kultūrą,* nesvarbu, ar tas suvokimas būtų reiškiamas akademiniais diskursais, politiniais pareiškimais, sveiku protu bei kasdieniu žinojimu. Todėl ekonomikos teorija nėra vien tam tikras „realių" ekonomikos procesų komentaras, aptariantis už kultūros vykstančius dalykus; kultūra yra persmelkusi rinkų sandarą ir veikimą. Iš tiesų ekonomikos teorija, kaip kultūra, yra galingas socialinio gyvenimo ir valdymo veiksnys kaip tik dėl to, kad ji laiduoja veiksmingus ir įtikinamus socialinių veiksmų, srautų ir tinklų vaizdinius. Juos atspindi retorinės ir lingvistinės konstrukcijos, kurias ta teorija taiko, ir padeda palaikyti jos prestižą (Klamer, McCloskey ir Solow 1988; Lavoie 1990; McCloskey 1986, 1994). Ekonomikos teorija, kaip kultūra, apima ne tik ideologijas, pavyzdžiui, neokeinsizmą ir neoliberalizmą, kurios gali veikti kaip universalizuojančios kosmologijos ir įsitikinimų sistemos lygiai taip pat, kaip, tarkim, kultūriniai *kula* schemos rėmai (Carrier 1997). Ji taip pat aprėpia ir galingas reprezentavimo technologijas, kuriančias itin specifi-

nes percepcines visuomenės suvokimo schemas: pirmiausia, ekonomikos teorija apima kiekybinio skaičiavimo, modeliavimo ir abstrahavimosi nuo konkrečių atvejų kultūrą.

Pavyzdžiui, Doddas (1995) tyrinėja finansinių rinkų atsaką į valstybės iždo statistikos paskelbimą arba pranešimus apie nacionalinių bankų keičiamas palūkanų normas. Kaip informacija, tokie skelbimai neprovokuoja nei automatiško, nei prognozuojamo atsako; atvirkščiai, rinkos veikėjai apdoroja rinkos informaciją ne tik pasitelkdami savo ekonominių priežasčių ir padarinių teorijas („koks turėtų būti nežymaus palūkanų padidėjimo poveikis vidutinės trukmės ekonominio augimo perspektyvoms?“), bet elgiasi kur kas sudėtingiau ir painiau – jie svarsto prielaidas apie *kitų veikėjų* ekonominius teorizavimus („kaip aš apskaičiuočiau esant tokiai padėčiai, kai prognozė apie palūkanų normos padidėjimo poveikį didžiąja dalimi priklauso nuo to, kaip kiti rinkos galią turintys žmonės atsakys į klausimą: *Koks bus nedidelio palūkanų padidėjimo poveikis...?*, tas atsakymas priklausys nuo jų teorinės sistemos, tad būtina į savo teorinę sistemą kaip tam tikrą informaciją įtraukti ir jų sistemas?“). Racionalūs lūkesčiai prieinamų žinių „horizonto“ ribose privalo apimti informaciją, liečiančią kitų žmonių racionalius lūkesčius, kurie savo ruožtu priklauso nuo *jų* socialinių įsitikinimų, teorijų bei vertybių.

Šiuo požiūriu ekonomikos teorija – nesvarbu, formali, praktinė, sveiko proto ar numanoma – laikoma rinkos dalimi, į „realią“ rinką patenkančiais įsitikinimais. Anot Doddo, tokios ekonomikos teorijos, kaip kultūros, sampratą galima tiesiogiai susieti su „postmodernumo“ idėja (aptarta paskutiniame skirsnyje) esą ekonomika labiau kultūrėja. Tačiau tiesi Doddo sąsaja, ko gero, nėra įprasta. Nors daugelis postmodernių teoretikų (Dod-

das cituoja Lashą ir Urry 1994) ekonomikos kultūrėjimą sieja su ženklo vertės įsigalėjimu, Doddas tvirtina taip buvus visada: pasitelkęs pavyzdžiu konkretų pinigų klausimą, jis parodo, kad simbolinės pinigų savybės – neišskiriant nė įsitikinimų apie pinigų prigimtį – visada buvo neatsiejama nuo jų veikimo. O nauja šiandien – tai nepaprastas „medijų skatinamas ekonominių teorijų, suvokinių ir idėjų apie pinigus svarbos pačių pinigų veikime *didinimas*“ (Dodd 1995: 3). Vienas šio didinimo elementų yra tikrasis informacijos srautų greitėjimas. Tačiau lemiamas veiksnys – tai didėjantis medijų reikšmingumas: Doddas gvildena jį XX a. devintojo dešimtmečio vartotojiškumo atžvilgiu, kurį jis apibrėžia kaip išlaidavimo orgiją, pakurstytą nepaprastai išaugusio asmeninio įsiskolinimo. Pakitusį vartotojų santykį su pinigais ir rinkomis, kuris dešimtmetį kurstė poreikių siautulį, reikia aiškinti pagal tai, kaip pati rinkų idėja buvo parduota Vakarų visuomenėms per medijų paskleistą „pasyvaus turtėjimo“ idealą – esą pinigai sukuria daugiau pinigų be jokio sąryšio su gamybos ekonomika. Medijoms skleidžiant tokias neoliberalios kultūros versijas, laikyta visiškai racionaliu dalyku, kad eiliniai piliečiai skolintųsi pinigus ir pirktų privatizuotų paslaugų įmonių, pavyzdžiui, Britų telekomo akcijų, vildamiesi akcijų vertę automatiškai pakilsiant pačią jų išleidimo dieną ir atsirasiant milžinišką privatizuotų valstybinių kompanijų rinką.

Anot Callono (1998a: 2), „ekonomikos teorija plačiausia šio termino prasme ne tiek stebi ekonomikos funkcionavimą, kiek suteikia jai pavidalą ir pobūdį“. Ji yra paties ekonomikos proceso elementas, galima sakyti, ekonominis veikėjas, o ne išorinis požiūrio taškas. Be to, Callonas neiškelia ekonomikos teorijos kaip aukštesnio lygio akademinės disciplinos, o nusako ją rinkodaros, sąskaitybos, vadybos studijų ir kitomis pažinimo

formomis, kurios formalizuoja rinkos institucijose aptinkamas žinias bei praktikas ir tuoj pat diegia tuos suvokinius į rinkos elgseną profesiniu švietimu bei lavinimu. 4-ame skyriuje išsiaiškinome, jog Callonui tokios ekonominės žinios rūpi ne vien kaip „kultūrinė įtaka“, kylanti iš išorinės prasmių sistemos ir paskatinanti ekonominius veikėjus keisti elgseną. Priešingai, ekonomikos teorija, kaip kultūra, veikia nelyg struktūra, sudaranti erdves, kuriose kuriami ir „įrėminami“ patys rinkos veikėjai. Anksčiau atkreipėme dėmesį į Callono pavyzdį apie braškių rinkos sukūrimą, vietos biurokratui sąmoningai taikant neoklasikinę teoriją. Callono įrodinėjimai rodo, jog kuriant rinkas, kultūra ir socialinė technologija veikia ranka rankon, tad jie iš esmės remiasi platesne Foucault pakraipos nuomone esą mums nereikėtų aiškintis, kas yra liberalūs ir neoliberalūs požiūriai į rinką – ideologijos ar pretenzijos į tiesą, o turėtume laikyti tuos požiūrius diskursais, kurie rinkas, taupančius individus ir konkurencinius santykius konstruoja kaip valdymo praktikų objektus ir didžiąja dalimi tai daro *valdymo praktikomis*. Bourdieu (1988) panašiai vadina neoliberalizmą „stipriu diskursu“, kuris turįs „priemonių *padaryti save tikrą* ir empiriškai įgyvendinamą“, nes jis nukreipia „ekonominius pasirinkimus tų, kurie valdo ekonominius santykius“, tad veikia kaip „mokslinė programa, paversta politinio veikimo planu“.

Taigi pagal šias formuluotes, pačios „ekonomikos“ ir „rinkos“ idėjos yra elementas kalbos, kuria socialinis pasaulis yra išreiškiamas ir paveikiamas, o genealoginė analizė turi išaiškinti istorinę tos kalbos raidą: pavyzdžiui, nustatyti, kada ir kokie minties judesiai išskyrė tam tikrą nepriklausomą socialinį darinį ir pavadino jį „ekonomika“, kurią galima paversti „vy-

riausybės įsikišimo“, „reguliavimo“ arba „statistinių žinių“ objektu? (Esama ir intriguojančios idėjos, jog gali būti parašyta ekonomikos teorijos rinkos istorija, pavyzdžiui, Kadishas ir Tribe'as (1993) aptaria ekonomikos teorijos, kaip Britanijos universitetuose dėstomos disciplinos, atsiradimą.) Straipsniuose, išspausdintuose Burchello, Gordono ir Millerio (1991) knygoje, gvildenamas Foucault požiūris į perėjimus nuo ankstesnių tvarkos palaikymo sampratų prie liberalizmo kaip valdomumo formos. Šie perėjimai apėmė ir požiūrio į visuomenę pasikeitimą: visuomenė jau laikoma ne ištekliais, kuriuos valstybės organai turi pažinti ir intensyviai eksploatuoti, o save reguliuojančiu dariniu, pernelyg sudėtingu politiniams organams pažinti ar tiesiogiai valdyti. Smitho požiūris į rinką nelyg apibendrina tokį sociumo vaizdinį. Tas apibendrinimas nėra „kultūra“ – nei kaip elitinės intelektualinės minties raiška, nei kaip išorinė vertybių ar įsitikinimų sistema, kurioje įsišaknijusi ekonominė veikla ir kuri valdo visus veiksmus. Tikriau sakant, kultūra yra idėjos ir vaizdiniai, kuriantys rinką ir ekonomiką kaip pažinimo objektus, kurie tuo pat metu yra ir veiklos objektai.

Galų gale mes galime palyginti šiuos įrodinėjimus su Carrierio ir Millerio (1998) bendraautorių argumentais: komercinis kapitalizmas, kaip Marxo teoriškai aptartas kraštutinės abstrakcijos procesas, XX a. buvo įvairiais būdais suderintas arba prijaukintas. Savo straipsniuose Milleris pasiremia skandinaviško pobūdžio socialdemokratijos vykdytu sociopolitiniu prijaukinimu; Trinidado „organišku kapitalizmu“, vartojimu, suvokiamu kaip „įžemintos“ praktikos, kuriomis žmonės naudoja plataus vartojimo prekėmis virtusias gėrybes tam, kad įveiktų rinkos institucijų ir procesų susvetimėjimą (žr., pvz., Miller 1987, 1994, 1995, 1998a, 1998b). Vis dėlto jis teigia, jog pastarieji

dvidešimt su viršum metų liudija vykstant plataus masto sugrįžimą prie abstrakcijos procesų, kurie vėl nutolina ekonomines institucijas nuo vietinių aplinkybių. Milleris laiko šias institucijas ne tiek „kapitalistinėmis", kiek „virtualiomis", apgyventomis įvairių institucinių veikėjų – ekonomistų, auditorių ir vadybos konsultantų. Institucijos konstruoja abstrakčius pasaulio vaizdinius kaip praktikos objektus, tie vaizdiniai kyla iš reguliavimo praktikų ir sykiu yra tų praktikų objektai. Institucijos vadinamos virtualiomis, kadangi kalba vaizdiniu sukurtų „tikrovių" vardu: virtualus vartotojas, sukuriamas kaip atskaitos taškas rinkos tyrimų statistikoje ir neoliberalų konstruktuose; virtuali ekonomika, kurią išreiškia Tarptautinio valiutos fondo normatyviniai vyriausybės skolos struktūrų modeliai, ir panašiai. Carrierio ir Millerio įrodinėjimus iš kitų panašių požiūrių, pavyzdžiui, Callono, išskiria jų epistemologinis realizmas: veiksminga išlieka socialinė dialektika, tad virtualūs vartotojai ir „realūs vartotojai", virtualios ir realios rinkos negali būti pagrįstai sutapatintos, o virtualybė anaiptol nenumarina ir nepalaidoja sociumo. Priešingai, lygiai kaip ekonomistų negalima iškelti už ekonomikos rėmų, nes jie patys prisideda prie ekonomikos kūrimo, taip ir mes negalime išleisti iš akių vyriausybių, vartotojų bei intelektualų pastangų sukonkretinti prekinį kapitalizmą savo gyvenamuosiuose pasauliuose.

Apibendrinimas

Kultūros posūkis šiuolaikinėje rinkos analizėje paskatino iš esmės kitaip nusakyti ir individo tapatumą, ir visuomeninę santvarką. Svarbiausia, kad jis verčia manyti, jog netenka pras-

mės intelektualinis darbo pasidalijimas, kai vieni į rinką žvelgia kaip į techninės ekonominės analizės objektą, o kiti – kaip į kultūrinės kritikos dėmesio centrą. Tam tikru atžvilgiu rinkos praktika ir analizė nuo šiol vienu ypu apima neatsiejamus prasmės ir tvarkos klausimus. Tačiau svarbu pabrėžti, šitai pažymėjo Ray ir Sayeris (1999), kad visuose šiame skyriuje aptartuose veikaluose apie „kultūrą" ir „ekonomiką" tebekalbama tarsi apie skirtingus ir prasmingus terminus, nepaisant jų be paliovos kartojamos ekonomikos ir kultūros „susiliejimo" *(implosion)*, kultūros įsiviešpatavimo ekonomikos atžvilgiu arba rinkos prekių apyvartos susijungimo su platesniais srautais, *scapes* arba tinklais. Tiesą sakant, visi mes turime atkreipti nors truputį dėmesio į konkrečių rinkos mechanizmų ir praktikų institucionalizavimą, nesvarbu, kad ir ką gvildentume – lanksčią gamybą, naują mažmeninės prekybos organizaciją ar vartotojo tapatumą formuojančias rinkos sąlygas. Net iš pažiūros labiausiai dematerializuotai rinkos institucijai – elektroninei prekybai Internete – prireikė korporacinio reorganizavimo, tarptautinių sutarčių dėl finansinių atsiskaitymo sistemų, taip pat teisinių bei įstatyminių svarstymų nacionalinių vyriausybių lygiu, kad būtų sukurtas pagrindas ypatingiems ekonominių mainų būdams, nesvarbu, kaip glaudžiai jie būtų susiję su kitais informacijos, komunikacijos ir socialumo srautais (Miller ir Slater 2000). Iš tikrųjų kaip tik remdamiesi šiame skyriuje aptartais procesais, galime daryti išvadą, jog rinkos institucija, kad ir kaip pasikeitusi, išlieka XXI a. ir tiek analitikams, tiek eiliniams piliečiams primygtinai kelia svarbius klausimus apie šiuolaikinę visuomeninę santvarką.

Pabaiga: rinkos *versus* rinkos visuomenė

Iš mūsų diskusijos turėjo paaiškėti bent jau du svarbūs dalykai: modernioji socialinė mintis bene daugiausiai gvildeno rinkas, o visi pagrindiniai konceptualiniai dariniai – individas, visuomenė ir racionalumas, iš kurių suręstos moderniųjų socialinių mokslų disciplinos, negali būti suvokiami atsietai nuo modernybės susidūrimo su rinkomis. Kita vertus, net ir akivaizdžiai techninio ekonominio mąstymo srityje teoriniam rinkos suvokimui būdingas ir socialinės teorijos plačiausia prasme aspektas: teoriniai rinkos vaizdiniai yra būdai socialiniam veiksmui, socialinei integracijai ir socialinei vertei konceptualizuoti. Nesvarbu, koks yra oficialiai skelbiamas intelektualinio darbo tarp ekonomikos teorijos ir kitų teorijų pasidalijimas, iš esmės rinkos koncepcijos ir moderniosios visuomeninės santvarkos problemos gyvuoja tame pačiame tyrinėjimų lauke.

„Rinkos visuomenės" kategorija, nužymėjusi viso mūsų svarstymo ribas, rodo, koks svarbus yra rinkos vaidmuo moderniajai socialinei minčiai. Šis terminas perša mintį esą moderniąją visuomenę galima apibūdinti ir netgi paaiškinti XVIII a. prasidėjusiu rinkos mainų įsivyravimu, o svarbiausi visuomeninės santvarkos vaizdiniai, užvaldę moderniąją socialinę mintį, esą kilę iš rinkos patyrimo arba pasipriešinimo tam patyrimui. Viena vertus, „rinkos visuomenė" buvo tam tikras būdas įsivaizduoti tradicinių ir kolektyvinių saitų nusikračiusią modernybę, ku-

rioje racionali visuomeninė santvarka galėjo spontaniškai susiklostyti iš rinkos derinamų laisvų ir racionalių individų veiksmų. Kita vertus, „rinkos visuomenė“ išreiškė nepermaldaujamos kiekybinio apskaičiavimo ir formalaus racionalumo logikos viršenybę socialinio gyvenimo atžvilgiu – ta logika skatina nelygybę, socialinę netvarką, substancinių vertybių nykimą, ir individualių, ir socialinių santykių irimą.

Šiuolaikiniu požiūriu abiems „rinkos visuomenės“ sąvokos, kaip modernybės vaizdinio, vartosenoms būdingas vienas stulbinamas aspektas – jų monolitiškas, „viskas arba nieko“ pobūdis. Tas vaizdinys arba siūlo, arba kritikuoja visuomeninę santvarką, visiškai užvaldytą vieno mainų modelio. „Viskas arba nieko“ perspektyva, susijusi su „rinkos visuomenės“ įvaizdžiais, akivaizdi abiejose kritinės takoskyros pusėse. Pavyzdžiui, Marxas teisingai kritikavo rinkos šalininkus dėl to, kad jie universalizavo rinką, laikydami ją prigimtiniu visuomeninės santvarkos pagrindu, o individualų veiksmą grindė „visuotiniu polinkiu mokėti prekėmis, keistis ir mainytis“ (Smith 1991 [1776]: 21) arba supaprastinta racionalaus egoistinių tikslų siekimo psichologija. Kaip tik šis rinkos tvarkos universalizavimas leido „laisviesiems Vakarams“ laikyti visus alternatyvius visuomenės tvarkymo būdus – tiek kituose kraštuose, tiek pačiuose Vakaruose išlikusius ar atsirandančius – netinkamais ir nepageidautinais nukrypimais nuo visuomeninės santvarkos bei žmogiškos prigimties normų, taip pat nesuderinamais su laisvės, proto ir pažangos diegimu. Štai kodėl žymūs neoliberalų atstovai, pavyzdžiui, Margaret Thatcher galėjo tvirtinti konkretų rinkos elgsenos modelį esant natūralų viso socialinio gyvenimo pagrindą. Bet kokia palikta kolektyvizmo žymė galėjo sukelti nelaimę, tad prireikė kultūrinės ir politinės revoliuci-

jos, kuri išnaikintų socialiniame gyvenime visus dalykus, šiek tiek menkinančius rinkos modelių, kaip visuomeninės santvarkos pagrindo, svarbą.

Tačiau ir rinkos visuomenės oponentai – ypač Marxo sekėjai – teigė panašų absoliutinį rinkos visuomenės modelį. Leninui pareiškus esą vienintelio turgaus prekystalio atsiradimas Sovietų Rusijoje jau rodytų, jog vėl sugrįžo siautėjantis rinkos kapitalizmas (todėl tokius reiškinius būtina likviduoti), buvo paskleista tokia pat absoliutinė rinkos samprata, kaip ir normatyviniai liberalių ekonomistų modeliai. Čia rinkos – tai ne konkreti mainų forma, galinti gyvuoti kartu su kitomis, o veikiau neišvengiamas visuomeninės santvarkos, pajungiančios sau visas kitas santvarkas, principas. Vadinasi, nei socialistas, nei menininkas ar kultūros kritikas negali niekaip bendrininkauti ar sugyventi su rinkomis. Negana to, tokios nuostatos šalininkai teigia, kad egzistuoja radikali rinkos ir nerinkos visuomenių priešprieša, arba romantizuodami ikimodernią visuomeninę santvarką dėl jos tariamai skaidrių, betarpiškų gamybos ir vartojimo santykių, arba pranašaudami utopinę pokapitalistinę visuomeninę santvarką, kurioje gamybą tiesiogiai valdysiantys politiškai artikuliuoti liaudies troškimai.

Taigi rinkos visuomenės idėja iš esmės paveikė nuomonę apie modernią visuomeninę santvarką ir kišimąsi į ją. Šioje knygoje ji tikrai buvo paranki priemonė pagrindinėms moderniosios socialinės teorijos temoms pristatyti ir išdėstyti. Ir vis dėlto norėtume pabaigoje išsakyti dideles abejones dėl pačios rinkos visuomenės idėjos ir jos galios nužymėti produktyvią intelektualinę strategiją. Šias abejones kelia knygą rašant iškilę sunkumai, aiškiai regimi pačiame tekste: laikantis „viskas arba nieko“ požiūrio į rinkos visuomenę, rinkos arba yra, arba jų nėra,

taip pat ir visuomenės – jos arba didžiąja dalimi tvarkomos pagal ypatingus rinkos principus, arba netvarkomos. Tačiau kaip tik toks mąstymo apie rinkas būdas mažiausiai prasmingas istoriniu, socialiniu ar netgi ekonominiu požiūriu. Iš mūsų svarstymų apie, tarkim, istorinį moderniųjų rinkų atsiradimą, apie įsišaknijimą ir kultūros posūkį turėjo paaiškėti, kad jokios visuomenės neįmanoma tvarkyti vieninteliu mainų būdu. Be to, net jeigu rinkos tam tikru atžvilgiu ir vyrauja, jos pačios nėra pavienio ir homogeniško principo išraiška. Šioje knygoje stengėmės paryškinti, jog rinkos išties apima elgsenos būdų, mechanizmų ir institucijų įvairovę, kuri yra įsišaknijusi dar platesniame socialinių ir istorinių aplinkybių lauke. Maža to, aptariant moderniosios socialinės minties ryšį su rinka, paaiškėja, kad kelią pirmyn visada rodė ne liberalaus utilitarizmo titanai ar jo priešininkai, o veikiau painesnės, nelinkusios apibendrinti dalinės perspektyvos, kurias nužymi istorijos studijos – ekonominė antropologija, sociologija bei „kultūros posūkis“.

Įtikinamiausi rinkos visuomenės vertinimai visuomeninės santvarkos atžvilgiu grindžiami labiau niuansuota sudėtingoms socialinėms sistemoms būdingos mainų struktūros analize. Šiuo atžvilgiu apibendrinančius rinkos visuomenės vertinimus privalome griežtai atskirti nuo rinkos analizės. Pirmuoju atveju modernioji visuomeninė santvarka aiškinama remiantis polinkiu į vieningą principą; antruoju – iš pažiūros vieningas principas išsiskaido į smulkesnius tyrimus, etnografijas, kurios aiškinasi, kaip konkrečios mainų ir visuomeninės santvarkos formos yra plėtojamos ir institucionalizuojamos. Apibendrinantys rinkos visuomenės vertinimai žvelgia iš pasaulio istorijos perspektyvos, kurioje, atrodo, ant kortos statoma visa visuomeninė santvarka; rinkos tyrinėjimams būdingas kur kas pragmatiš-

kesnis požiūris – stengiamasi išskirti tam tikrus „rinkos darymo“ atvejus, kurie apima savitą socialinių veikėjų, strategijų, institucijų ir interesų išsidėstymą. Šiuo atžvilgiu būti „už“ arba „prieš“ rinkos visuomenę prasminga tiek, kiek ši sąvoka išreiškia pastangas projektuoti idealius (arba distopiškus) visuomeninės santvarkos vaizdinius, remiantis tam tikru mintyse atliktu eksperimentu, „įrodančiu“ vieno mainų būdo vyravimą. Pavyzdžiui, visiškai prasminga priešintis neoliberalų darbotvarkei, kuri grindžiama siekiu pasitelkti vyriausybės galią visoms socialinėms vertybėms įkainuoti, visiems pasirinkimams paversti individualiais vartotojų sprendimais, visam socialiniam derinimui pritaikyti tam tikrą rinkos sandorio modelį; taip pat prasminga priešintis valstybiniam socializmui, kuris neką mažiau galingą vyriausybinį aparatą (nesėkmingai) panaudoja tam, kad išnaikintų visus savarankiškus ekonominius mainus. Problema būtų pripažinti, kad šis viešpatavimas niekada nebūna iš tikrųjų visiškas.

Kita vertus, daug mažiau prasminga – ir analitiniu, ir politiniu atžvilgiu – užimti poziciją „už“ arba „prieš“ pačias rinkas, nes tai reikštų, jog rinkos laikomos paskirais ir apibrėžtais dariniais, kurie erdvėje ir laike išlaiko savo formą bei funkciją. Priešingai, analizuojant rinkas ir užimant poziciją jų atžvilgiu (socialinę, politinę ir ekonominę), – *jeigu* norima savo poziciją pagrįsti geriausiomis antropologijos ir sociologijos įžvalgomis, – būtina suvokti konkrečias marketizavimo programas ir sąvokas, konkrečius institucionalizuotus mainų darinius, mainų sistemas (Callonas), kurios internalizuoja ar eksternalizuoja būdingus socialinius padarinius, konkrečias technines paskirstymo problemas, vertybinius konfliktus ir kitus dalykus.

Beveik visoje knygoje jaučiama įtampa, kylanti lyginant rin-

kos visuomenės teorijas ir rinkų analizes. Ji buvo akivaizdi, rašant šią knygą. „Rinkos visuomenės" tropas mums pasirodė parankus suvokti, kaip išsirutuliojo modernioji socialinė mintis; vis dėlto, mėginant suprasti ir įvertinti rinkų reikšmę moderniajame socialiniame gyvenime, galiausiai išaiškėja, jog šio termino nepakanka. Išties jį pasitelkus susistemintos socialinės minties formos pasirodė esančios labiau mūšio dalyvės nei to mūšio supratimo būdai. 1-ame skyriuje aptarėme istorines modernybės aplinkybes, kurias stebėtojai plačiai apibūdino kaip rinkų ir rinkos mainų įsivyravimą. Vis dėlto, net norėdami vien apibūdinti šias aplinkybes, turėjome parodyti galinčių sugyventi bei susipinti rinkos patyrimų ir struktūrų įvairovę. Liberalios utilitarinės ir ekonominės minties konfliktas su klasikine sociologijos tradicija reiškiasi keliais pavidalais – techninio ir tikrai socialinio mainų aiškinimų prieštara, taip pat kapitalizmo bei rinkos visuomenės gynėjų ir kritikų kova. Mes pažymėjome, kad toks priešingumas yra klaidingas – ekonominė teorija yra ir socialinė teorija plačiausia šio termino prasme, – tačiau galime eiti toliau ir sakyti, jog tikrieji priešininkai yra pasaulio istorijos perspektyvos, kurias aptarėme pirmuose dviejuose skyriuose, ir įsišaknijimo teorijos, svarstytos 4-ame skyriuje. Ir ekonominė, ir socialinė teorija pripažįsta, kad moderniosios rinkos visuomenės aprašymas remiasi abstrakčiais ir formaliais mainais, o skiriasi jos tik „kryptingumu": viena skatina etinį individualizmą ir racionalią visuomeninę santvarką, o kita – ardo. Ir vis dėlto tiktai ėmę svarstyti įsišaknijimo, rinkos ekonomikos, kaip institucionalizuoto proceso, ir kitas teorijas susiduriame su pačios abstrakcijos idėjos dekonstrukcija. Iš Polanyi ir Callono veikalų matyti, kad prie jiems rūpimos abstrakcijos geriausia priartėti konkrečiais, specifiniais ir įvairiais

būdais, kuriais rinkos yra sukuriamos, o ne tyrinėti visuomeninę santvarką persmelkusio bendro principo pagrindu. Geriausia įsivaizduoti rinkas ne kaip virusinę epidemiją ar organišką augimą, o labiau kaip įvairių politinių, kultūrinių, socialinių ir ekonominių strategijų rezultatą.

5-ame skyriuje gvildenama rinkų ir valstybių opozicija yra aiškiausias apibendrinančių ir doktrinieriškų „rinkos visuomenės“ sampratų pavyzdys: pastarąjį šimtmetį ar net ilgiau vyravo politinio rinkimosi tarp rinkos visuomenės ir planinės visuomenės idėja. Ekonominiai efektyvumo ir politiniai demokratijos principai iš pažiūros buvo nukreipti visiškai išvalyti iš socialinių sistemų arba rinkas, arba planus. Atsižvelgiant į tokių diskusijų kontekstą, būtų galima teigti, jog rinkos visuomenės sąvoka anaiptol negalima pagrįsti nuoseklios analizės, jai galima priskirti tik tinkamą politinės programos funkciją: ta sąvoka nėra nenuginčijamas kokios nors visuomeninės santvarkos apibūdinimas, o labiau primena Jeruzalę, kurią užsimojo statyti revoliucingi neoliberalai. Vis dėlto įdomu pažymėti štai ką: iki XX a. devintojo dešimtmečio kairysis politinis sparnas lyg ir neabejotinai priešinosi rinkoms (rinkos sprendimai *privalo* išreikšti sąskaitų suvedimą su kapitalizmu), o politikoje vyravo pragmatiška kryptis (rinkos turėjo aiškiai apibrėžtą vietą mišriose valdymo ekonomikose), nuo to laiko vaizdas visiškai pasikeitė: mes tik neseniai peržengėme veiksmingiausią nuo XIX a. mėginimą sukurti gryną rinkos visuomenę, ir centro kairė prisitaikė prie naujų sąlygų, atmesdama doktrinišką požiūrį į rinkas, sutariantį su rinkos visuomenės teorijomis. Dabartiniai intelektualiniai *ir* politiniai požiūriai jau gerokai nutolę nuo „viskas arba nieko“ rinkos visuomenės variantų. Pažymėtina, kad iš tikrųjų egzistavusio socializmo griūtis 1989 m.

sutapo ne tiek su ilgai laukta neoliberalizmo pergale (kurios vartojimo terminas taip pat artėjo prie pabaigos), kiek su naujų požiūrių iškilimu: į moderniąją visuomeninę santvarką imta žvelgti ne kaip į tam tikrą pagrindinių principų rinkinį, o veikiau kaip į socialinių mechanizmų mišinį, kuriame atsiduria ir rinkos bei rinkos elgsenos, nemanant, kad jos automatiškai ims vyrauti (žr. Thompson et al. 1991). Tokie yra ir nauji mišrios, tačiau pažangios ekonomikos modeliai (Hodgson 1984; Nove 1983; Nove ir Thatcher 1994), postmoderniais vadinami kultūriniai tvarkos modeliai (Gibson-Graham 1996) ir naujos visuomenės koncepcijos (ypač informacijos visuomenės), apimančios įvairius ryšių tinklus, galinčius netgi įtraukti rinkas (Castells 1996).

Galų gale ne kur kitur, o kultūros srityje išryškėjo labiausiai besąlygiška opozicija modernybei, suvokiamai kaip rinkos visuomenė, – ji įgavo tokį mastą, jog buvo apibūdinama autentiškumo ir susvetimėjimo, tikrosios savasties ir klaidingos sąmonės prieštaromis. Ironiška tai, kad kultūra šiandien yra toji sritis, kurioje pačią ekonomikos ir visų kitų veiklos sričių opoziciją kuo nuosekliausiai ardo „kultūros posūkio“ nužymėtas susisaistymas. Kyla grėsmė, jog kultūralistiniai požiūriai į ekonomiką, kaip ženklų sistemą, gali tapti tokie pat totaliniai kaip ir ligšiolinės rinkos visuomenės teorijos (Baudrillard’as atrodo tiesiog negatyvus Marcuse’es atspindys). Nepaisant to, kultūros posūkis verčia mus rinkas suvokti skaidymosi aspektu. Manant, jog ekonomikos teorijų ir ekonominių institucijų iškilimą iš dalies nulemia jų reprezentavimo būdai, o gamybos priemonėms bei gaminiams būdingas vis didėjantis kultūrinis elementas, reikia daryti išvadą, kad ekonominių mainų struktūra bei jų turinys veikiausiai bus takūs, konkretūs ir kintami.

Tokią nuomonę stiprina įvairios naujos sąvokos, pavyzdžiui, srautai ir tinklai, rodančios, jog neįmanoma pagrįstai rinkos mainų, kaip grynojo „tipo“, išskirti iš begalės kintančių mainų, su kuriais rinkos mainai yra sąlygiškai susipynę.

Negalima teigti, jog iškeliantys rinkų įvairovę, kaip priešingybę rinkos visuomenei, tampa rinkų šalininkais ar kapitalizmui neteisėtai uždega žalią šviesą sukti „trečiuoju keliu“. Neneigia jie ir didžiulės galios, kurią įgauna marketizavimas. Priešingai, su rinkomis susijusias galias ir problemas geriausiai suvokti, vadinasi, ir priešintis galima tik žvelgiant į jas kaip į įvairiapusius ir įvietintus reiškinius, kuriuos kildina sudėtingi socialiniai procesai, o ne laikant jas rūšiniais techniniais sprendimais arba liūdnu neišvengiamos priespaudos padariniu. Geriausias pavyzdys būtų šiuolaikinės globalizacijos intensyvumas. Dalis galingiausių jėgų, kurios kuria nepaprastai parankias tarptautinių bendrovių kapitalui globalines „laisvas rinkas“, yra ideologinės galios – tai įrodinėjimai esą vienintelis įmanomas tarptautinių mainų modelis yra *laissez-faire* variantas, kurį palaiko Pasaulinės prekybos organizacija ir kitos tarptautinės institucijos. Tačiau jei geriausias oponentų atsakas yra lygiai tokia pat apibendrinanti, prieš rinką nukreipta ekonominio savarankiškumo ir vietinės autarkijos retorika, tai šiuolaikinės globalinės tarpusavio priklausomybės ir darbo pasidalijimo sąlygomis jie toli nenueis. Kita vertus, judėjimai, raginantys nurašyti Trečiojo pasaulio valstybių skolą ir skatinantys atkreipti dėmesį į socialinį stabilumą, teisingumą ir ilgalaikius santykius kaip priešingybę vienkartiniams prekybiniams sandoriams, kreipia į kur kas sudėtingesnius tarptautinio lygmens mainų modelius.

Suprantama, pastaraisiais metais plačiai išplito įvairesnių rinkos formų. Rinkos struktūrų ir vertybių plėtra verčia jas atkak-

lios kovos vieta – kovojama ne tik dėl būtinų priimti arba atmesti ekonominių sprendimų, bet ir dėl socialinių bei politinių formų, kurių tikslai bei padariniai yra problemiški ir galimi reguliuoti. Nors rezultatus ne visada lengva pakeisti, nuspėti ar užkirsti jiems kelią (o kartais ir neįmanoma), tačiau tai dar nereiškia, kad rinkos procesai yra arba natūralūs, arba nevaldomi. Kaip galingi socialinės veiklos ir socialinės sąveikos padariniai – ir kaip lygmuo, kuriame vis daugiau žmonių nugyvena savo gyvenimus, – rinkos procesai yra svarbūs socialinės kritikos objektai ir galimo kišimosi sritys.

Bibliografija

Abercrombie, N., Hill, S. and Turner, B. (1986) *Sovereign Individuals of Capitalism.* London: Allen and Unwin.

Adburgham, A. (1979) *Shopping in Style: London from the Restoration to Edwardian Elegance.* London: Thames and Hudson.

Adorno, T. (1967) *Prisms.* London: Neville Spearman.

Adorno, T. (1991) 'Culture industry reconsidered', in T. Adorno, *The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture.* London: Routledge.

Aglietta, M. (1979) *A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience.* London: Verso.

Agnew, J. (1986) *Worlds Apart: The Market and the Theater in Anglo-American Thought, 1550–1750.* New York: Cambridge University Press.

Althusser, L. (1969) *For Marx.* London: Allen Lane.

Althusser, L. (1971) *Lenin and Philosophy and Other Essays.* London: New Left Books.

Altvater, E. (1973) 'Some problems of state interventionism'. *Kapitalistate* 1–2: 96–108; 76–83.

Amin, A. (ed.) (1994) *Post-Fordism.* Oxford: Blackwell.

Amin, A. and Thrift, N. (1995) 'Institutional issues for the European regions: from markets and plans to socioeconomics and powers of association', *Economy and Society,* 24(1): 41–66.

Ang, I. (1985) *Watching 'Dallas': Soap Opera and the Melodramatic Imagination.* London: Methuen.

Ang, I. (1991) *Desperately Seeking the Audience.* London: Routledge.

Appadurai, A. (1986) *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective.* Cambridge: Cambridge University Press.

Appadurai, A. (1990) 'Disjuncture and difference in the global cultural economy', *Theory, Culture and Society,* 7: 295–310.

Arendt, H. (1958) *The Human Condition.* Chicago, IL: University of Chicago Press.

Bakhtin, M. (1984) *Rabelais and his World.* Bloomington, IN: Indiana University Press.

Banfield, E. (1958) *The Moral Basis of a Backward Society.* New York: Free Press.

Baran, P. A. and Sweezy, P. M. (1977) [1966] *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order.* Harmondsworth: Penguin.

Bardhan, P. K. and Roemer, J. E. (eds) (1993) *Market Socialism: The Current Debate.* Oxford: Oxford University Press.

Barnekov, T. K., Boyle, R. and Rich, D. (1989) *Privatism and Urban Policy in Britain and the United States.* Oxford: Oxford University Press.

Barry, A., Osborne, T. and Rose, N. (eds) (1996) *Foucault and Political Reason.* London: UCL Press.

Bataille, G. (1991) *The Accursed Share: An Essay on General Economy.* New York: Zone Books.

Baudrillard, J. (1975) *The Mirror of Production.* St Louis, MO: Telos.

Baudrillard, J. (1981) *For a Critique of the Political Economy of the Sign.* St Louis, MO: Telos.

Baudrillard, J. (1983) *In the Shadow of the Silent Majorities.* New York: Semiotext(e).

Baudrillard, J. (1998) [1970] *The Consumer Society: Myths and Structures.* London: Sage.

Bauman, Z. (1990) *Thinking Sociologically.* Oxford: Blackwell.

Bauman, Z. (1992) 'Communism: a post-mortem', in Z. Bauman, *Intimations of Postmodernity.* London: Routledge.

Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity.* London: Sage.

Becker, G. (1976) *The Economic Approach to Human Behavior.* Chicago, IL: University of Chicago Press.

Becker, G. (1991) *A Treatise on the Family.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Bell, D. (1976) *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting.* New York: Basic Books.

Bell, D. (1979) *The Cultural Contradictions of Capitalism.* London: Heinemann.

Bell, D. (2003) *Kapitalizmo kultūriniai prieštaravimai.* Vilnius: Alma littera.

Benjamin, W. (1989) *Charles Baudelaire: A Lyric Poet in the Era of High Capitalism.* London: Verso.

Berger, P. L. and Luckman, T. (1966) *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge.* New York: Doubleday.

Berger, P. L. ir Luckman, T. (1999) *Socialinis tikrovės konstravimas: žinojimo sociologijos traktatas.* Vilnius: Pradai.

Berger, P. L. (1986) *The Capitalist Revolution: Fifty Propositions about Prosperity, Equality and Liberty.* New York: Basic Books.

Berger, S. D. (ed.) (1981) *Organizing Interests in Western Europe: Pluralism, Corporatism and the Transformation of Politics.* London: Sage.

Berry, C. J. (1994) *The Idea of Luxury: A Conceptual and Historical Investigation.* Cambridge: Cambridge University Press.

Bethell, T. (1998) *The Noblest Triumph: Property and Prosperity Through the Ages.* New York: St Martin's Press.

Bielby, D. and Bielby, W. (1988) 'She works hard for the money: household responsibilities and the allocation of work effort', *American Journal of Sociology,* 93: 1031–1059.

Blackburn, R. (ed.) (1991a) *After the Fall: The Failure of Communism and the Future of Europe.* London: Verso.

Blackburn, R. (1991b) 'Fin de siècle: socialism after the crash', in R. Blackburn (ed.), *After the Fall: The Failure of Communism and the Future of Europe.* London: Verso.

Blair, T. (1998) *The Third Way: New Politics for the New Century.* London: Fabian Society.

Blaug, M. (1985) *Economic Theory in Retrospect.* Cambridge: Cambridge University Press.

Bloch, E., Lukács, G., Brecht, B., Benjamin, W. and Adorno, T. (1980) *Aesthetics and Politics.* London: Verso.

Block, F. (1977) 'The ruling class does not rule', *Socialist Revolution,* 7: 6–28.

Block, F. (1987) *Revisiting State Theory.* Philadelphia, PA: Temple University Press.

Block, F. (1990) *Postindustrial Possibilities.* Berkeley, CA: University of California Press.

Boas, F. (1974) *The Shaping of American Anthropology, 1883–1911: A Franz Boas Reader.* New York: Basic Books.

Boggs, C. and Plotke, D. (1980) *The Politics of Eurocommunism: Socialism in Transition.* Boston, MA: South End Press.

Boland, L. A. (1996) *Critical Economic Methodology: A Personal Odyssey.* London: Routledge.

Bourdieu, P. (1983) 'The field of cultural production', *Poetics,* 12: 311–356.

Bourdieu, P. (1984) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Bourdieu, P. (1989) *Outline of a Theory of Practice.* Cambridge: Cambridge University Press.

Bourdieu, P. (1998) 'The essence of neoliberalism: What is neoliberalism? A programme for destroying collective structures which may impede the pure market logic', *Le Monde Diplomatique,* December.

Boyer, R. (1990) *The Regulation School: A Critical Approach.* New York: Columbia University Press.

Boyer, R. and Durand, J.-P. (1997) *After Fordism.* Basingstoke: Macmillan.

Braudel, F. (1977) *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism.* Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

Braudel, F. (1994) *Kapitalizmo dinamika.* Vilnius: Baltos lankos.

Braudel, F. (1981) *The Structures of Everyday Life: The Limits of the Possible.* London: Fontana.

Braudel, F. (1982) *The Wheels of Commerce.* New York: Harper and Row.

Brewer, J. (1997) *The Pleasures of the Imagination: English Culture in the Eighteenth Century.* London: HarperCollins.

Britnell, R. H. (1978) 'English markets and royal administration before 1200', *Economic History Review,* 31: 183–196

Britnell, R. H. (1993) *The Commercialisation of English Society, 1000–1500.* Cambridge: Cambridge University Press.

Brittan, S. (1988) *A Restatement of Economic Liberalism.* London: Macmillan.

Brown, J. A. C. (1977) *Techniques of Persuasion: From Propaganda to Brainwashing.* Harmondsworth: Penguin.

Brubaker, R. (1984) *The Limits of Rationality: An Essay on the Social and Moral Thought of Max Weber.* London: George Allen and Unwin.

Brus, W. O. and Laski, K. (1989) *From Marx to the Market: Socialism in Search of an Economic System.* Oxford: Clarendon Press.

Buck-Morss, S. (1981) 'Walter Benjamin – revolutionary writer', *New Left Review,* 128: 50–75.

Bull, M. J. and Heywood, P. (eds) (1994) *West European Communist Parties After the Revolutions of 1989.* New York: St Martin's Press.

Bunzel, R. (1938) 'The economic life of primitive peoples', in F. Boas (ed.), *General Anthropology.* Boston, MA: D. C. Heath.

Burchell, G. (1991) 'Peculiar interests: civil society and governing the system of natural liberty', in G. Burchell, C. Gordon and P. Miller (eds), *The Foucault Effect: Studies in Govemmentality.* London: Harvester Wheatsheaf.

Burchell, G., Gordon, C. and Miller, P. (eds) (1991) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality.* London: Harvester Wheatsheaf.

Callon, M. (1998a) 'Introduction: the embeddedness of economic markets in economics', in M. Callon (ed.), *The Laws of the Market.* Oxford: Blackwell/The Sociological Review.

Callon, M. (ed.) (1998b) *The Laws of the Market.* Oxford: Blackwell/The Sociological Review.

Campbell, C. (1989) *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism.* Oxford: Blackwell.

Carrier, J. G. (1994) *Gifts and Commodities: Exchange and Western Capitalism since 1700.* London: Routledge.

Carrier, J. G. (ed.) (1997) *Meanings of the Market: The Free Market in Western Culture.* Oxford: Berg.

Carrier, J. G. and Miller, D. (eds) (1998) *Virtualism: A New Political Economy.* Oxford: Berg.

Castells, M. (1996) *The Rise of Network Society.* Oxford: Blackwell.

Cawson, A. (ed.) (1985) *Organized Interests and the State: Studies in Mesocorporatism.* London: Sage.

Cawson, A. (1986) *Corporatism and Political Theory.* Oxford: Blackwell.

Centeno, M. A. and Font, M. (eds) (1997) *Towards a New Cuba? Legacies of a Revolution.* Boulder, CO: Lynne Rienner.

Chaney, D. (1991) 'Subtopia in Gateshead: the MetroCentre as a cultural form', *Theory, Culture and Society,* 7: 449–469.

Childs, D. (1980) *The Changing Face of Western Communism.* London: Croom Helm.

Clarke, S. (1982) *Marx, Marginalism and Modern Sociology: From Adam Smith to Max Weber.* London: Macmillan.

Classen, C. (1996) 'Sugar cane, Coca-Cola and hypermarkets: consumption and surrealism in the Argentine northwest', in D. Howes (ed.), *Cross-Cultural Consumption: Global Markets, Local Realities.* London: Routledge.

Coase, R. (1937) 'The nature of the firm', *Economica,* 4: 386–405.

Coase, R. (1960) 'The problem of social cost', *Journal of Law and Economics,* 3(1): 1–44.

Coase, R. (1984) 'The New Institutional Economies', *Journal of Law and Economics,* 27: 229–231.

Cohen, J. and Rogers, J. (eds) (1995) *Associations and Democracy.* London: Verso.

Coleman, J. (1988) 'Social capital in the creation of human capital', *American Journal of Sociology,* 94: S95–S120.

Commission on Social Justice (1994) *Social Justice: Strategies for National Renewal.* London: Vintage.

Cook, G. (1992) *The Discourse of Advertising.* London: Routledge.

Cox, A. and O'Sullivan, N. (eds) (1988) *The Corporate State: Corporatism and the State Tradition in Western Europe.* Aldershot: Edward Elgar.

Crang, P. (1997) 'Introduction: cultural turns and the (re)constitution of economic geography', in R. Lee and J. Wills (eds), *Geographies of Economies.* London: Arnold.

Crawford, B. (ed.) (1995) *Markets, States and Democracy: The Political Economy of Post-Communist Transition.* Boulder, CO: Westview Press.

Dalton, G. (1961) 'Economic theory and primitive society', *American Anthropologist,* 63(1/2): 1–25.

Davis, J. (1992) *Exchange.* Buckingham: Open University Press.

de Certeau, M. (1984) *The Practice of Everyday Life.* Berkeley, CA: University of California Press.

Defert, D. (1991)' „Popular Life" and insurance technology', in G. Burchell, C. Gordon and P. Miller (eds), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality.* London: Harvester Wheatsheaf.

Dobbin, F. (1994) *Forging Industrial Policy: The United States, Britain and France in the Railway Age.* Cambridge: Cambridge University Press.

Dodd, N. (1994) *The Sociology of Money: Economics, Reason and Contemporary Society.* Cambridge: Polity.

Dodd, N. (1995) 'Whither Mammon? Postmodern economics and passive enrichment', *Theory, Culture and Society,* 12 (2): 1–24.

Donzelot, J. (1979) *The Policing of Families*. New York: Pantheon.

Donzelot, J. (1991) 'The mobilization of society', in G. Burchell, C. Gordon and P. Miller (eds), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. London: Harvester Wheatsheaf.

Douglas, M. and Isherwood, B. (1979) *The World of Goods: Towards an Anthropology of Consumption*. Harmondsworth: Penguin.

du Gay, P. (1996) *Consumption and Identity at Work*. London: Sage.

du Gay, P. (ed.) (1997) *Production of Culture, Cultures of Production*. London: Sage.

Duncan, S. and Edwards, R. (1997) *Single Mothers in an International Context: Mothers or Workers?* London: UCL Press.

Durkheim, É. (1984) [1933] *The Division of Labour in Society*. London: Macmillan.

Durkheim, E. (1987) [1897] *Suicide: A Study in Sociology*. London: Routledge and Kegan Paul.

Dyer, G. (1982) *Advertising as Communication*. London: Methuen.

Eggertsson, T. (1990) *Economic Behaviour and Institutions*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ekins, P. and Max-Neef, M. (eds) (1992) *Real-Life Economics: Understanding Wealth Creation*. London: Routledge.

Elson, D. (1991) 'The economics of a socialized market', in R. Blackburn (ed.), *After the Fall: The Failure of Communism and the Future of Europe*. London: Verso.

Engels, F. (1975) [1878] *Anti-Dühring*. Moscow: Progress Publishers.

Engelsas, F. (1958) *Anti-Diuringas*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

England, P. (1993) 'The separative self: androcentric bias in neoclassical assumptions', in M. A. Ferber and J. A. Nelson (eds), *Beyond Economic Man: Feminist Theory and Economics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

England, P. and Kilbourne, B. S. (1990) 'Markets, marriages and other mates: the problem of power', in R. Friedland and A. F. Robertson (eds), *Beyond the Marketplace: Rethinking Economy and Society*. New York: Aldine de Gruyter.

Entwistle, J. (1997a) 'Fashioning the self: women, dress, power and situated

bodily practice in the workplace', Ph.D. thesis, Goldsmiths College, University of London.

Entwistle, J. (1997b) 'Power dressing and the fashioning of the career woman', in M. Nava, I. MacRury, A. Blake and B. Richards (eds), *Buy this Book: Studies in Advertising and Consumption*. London: Routledge.

Entwistle, J. (2000a) 'Power dressing: gender, power and the „management" of the female body at work', in M. Talbot and M. Andrews (eds), *All the World and Her Husband: Women and Consumption in the Twentieth Century*. London: Cassell.

Entwistle, J. (2000b) *The Fashioned Body: Theorizing Fashion and Dress in Modern Society*. Cambridge: Polity.

Enzensberger, H. M. (1991) 'Ways of walking: a postscript to Utopia', in R. Blackburn (ed.), *After the Fall: The Failure of Communism and the Future of Europe*. London: Verso.

Etzioni, A. (1988) *The Moral Dimension: Toward a New Economics*. New York: Free Press.

Etzioni, A. and Lawrence, P. R. (eds) (1991) *Socio-economics: Towards a New Synthesis*. Armonk, NY: M. E. Sharpe.

Evans, P. B., Rueschmeyer, D. and Skocpol, T. (eds) (1985) *Bringing the State Back In*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ewald, F. (1991) 'Insurance and risk', in G. Burchell, C. Gordon and P. Miller (eds), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. London: Harvester Wheatsheaf.

Falk, P. and Campbell, C. (eds) (1997) *The Shopping Experience*. London: Sage.

Featherstone, M. (1987) 'Lifestyle and consumer culture', *Theory, Culture and Society*, 4(1): 55–70.

Featherstone, M. (1991) *Consumer Culture and Postmodernism*. London: Sage.

Featherstone, M. (1995) *Undoing Culture: Postmodernism, Globalization and Identity*. London: Sage.

Ferber, M. A. and Nelson, J. A. (eds) (1993) *Beyond Economic Man: Feminist Theory and Economics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Filo della Torre, P., Mortimer, E. and Story, J. (eds) (1979) *Eurocommunism: Myth or Reality?* Harmondsworth: Penguin.

Firth, R. (1965) [1939] *Primitive Polynesian Economy*. London: Routledge and Kegan Paul.

Fiske, J. (1989) *Reading the Popular.* Boston, MA: Unwin Hyman.

Folbre, N. and Hartmann, H. (1988) 'The rhetoric of self-interest: ideology and gender in economic theory', in A. Klamer, D. N. McCloskey and R. M. Solow (eds), *The Consequences of Economic Rhetoric.* Cambridge: Cambridge University Press.

Foucault, M. (1991) 'Governmentality', in G. Burchell, C. Gordon and P. Miller (eds), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality.* London: Harvester Wheatsheaf.

Frances, J., Levăcić, R., Mitchell, J. and Thompson, G. (1991) 'Introduction', in G. Thompson, J. Frances, R. Levăcić and J. Mitchell (eds), *Markets, Hierarchies and Networks: The Coordination of Social Life.* London: Sage.

Friedland, R. and Robertson, A. F. (1990) 'Beyond the marketplace', in R. Friedland and A. F. Robertson (eds), *Beyond the Marketplace: Rethinking Economy and Society.* New York: Aldine de Gruyter.

Friedman, M. (1953) *Essays in Positive Economics.* Chicago, IL: University of Chicago Press.

Friedman, M. (1956) *Studies in the Quantity Theory of Money.* Chicago, IL: University of Chicago Press.

Friedman, M. (1968) 'The role of monetary policy', *American Economic Review,* 58: 1–17.

Friedman, M. and Friedman, R. (1980) *Free to Choose.* London: Penguin.

Frisby, D. (1988) *Fragments of Modernity.* Cambridge: Polity.

Frith, S. (1983) *Sound Effects: Youth, Leisure and the Politics of Rock'n'Roll.* London: Constable.

Fukuyama, F. (1992) *The End of History and the Last Man.* London: Penguin.

Fukuyama, F. (1995) *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity.* London: Penguin.

Fuller, P. (1980) 'The fine arts after modernism', *New Left Review,* 119: 42–59.

Galbraith, J. K. (1969) *The Affluent Society.* London: Hamish Hamilton.

Galbraith, J. K. (1972) *The New Industrial State.* Harmondsworth: Penguin.

Galbraith, J. K. (1992) *The Culture of Contentment.* London: Penguin.

Gane, M. and Johnson, T. (eds) (1994) *Foucault's New Domains.* London: Routledge.

Garcia, M.-F. (1986) 'La construction sociale d'un marché parfait: Le marché

au cadran de Fontaines-en-Sologne', *Actes de la Recherche en Science Sociales,* 65: 2–13.

Geist, J. F. (1983) *Arcades: History of a Building Type.* Cambridge, MA: MIT Press.

Gellner, E. (1988) *Plough, Sword and Book: The Structure of Human History.* Chicago, IL: University of Chicago Press.

Gibson-Graham, J. (1996) *The End of Capitalism (As We Knew It?): A Feminist Critique of Political Economy.* Oxford: Blackwell.

Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age.* Cambridge: Polity.

Giddens, (2000) A. *Modernybė ir asmens tapatumas. Asmuo ir visuomenė vėlyvosios modernybės amžiuje.* Vilnius: Pradai.

Giddens, A. (1994) *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics.* Cambridge: Polity.

Giddens, A. (1998) *The Third Way: The Renewal of Social Democracy.* Cambridge: Polity.

Godelier, M. (1986) *The Mental and the Material: Thought, Economy and Society.* London: Verso.

Godson, R. and Haseler, S. (1978) *Eurocommunism: Implications for East and West.* London: Macmillan.

Goffman, E. (1976) *Gender Advertisements.* London: Macmillan.

Goldman, R. (1992) *Reading Ads Socially.* London: Routledge.

Gordon, C. (1991) 'Governmental rationality: an introduction', in G. Burchell, C. Gordon and P. Miller (eds), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality.* London: Harvester Wheatsheaf.

Gordon, L. (ed.) (1990) *Women and the Welfare State.* Madison, WI: University of Wisconsin Press.

Gough, I. (1979) *The Political Economy of the Welfare State.* London: Macmillan.

Gould, B. (1985) *Socialism and Freedom.* London: Macmillan.

Granovetter, M. (1973) 'The strength of weak ties', *American Journal of Sociology,* 78: 1360–1380.

Granovetter, M. (1985) 'Economic action and social structure: the problem of embeddedness', *American Journal of Sociology,* 91: 481–510.

Granovetter, M. and Swedberg, R. (eds) (1992) *The Sociology of Economic Life.* Boulder, CO: Westview Press.

Gudeman, S. (1986) *Economics as Culture: Models and Metaphors of Livelihood.* Boston, MA: Routledge and Kegan Paul.

Habermas, J. (1970) *Toward a Rational Society: Student Protest, Science and Politics.* Boston, MA: Beacon Press.

Habermas, J. (1976) *Legitimation Crisis.* Boston, MA: Beacon Press.

Habermas, J. (1985) 'Modernity – an incomplete project', in H. Foster (ed.), *Postmodern Culture.* London: Pluto.

Habermas, J. (1987) *The Theory of Communicative Action: The Critique of Functionalist Reason.* Cambridge: Polity.

Habermas, J. (1990) 'What does socialism mean today? The rectifying revolution and the need for new thinking on the left', *New Left Review,* 183: 3–21.

Hacking, I. (1990) *The Taming of Chance.* Cambridge: Cambridge University Press.

Halevy, E. (1972) [1928] *The Growth of Philosophical Radicalism.* London: Faber and Faber.

Hall, J. (1995) 'After the vacuum: post-communism in the light of Tocqueville', in B. Crawford (ed.), *Markets, States and Democracy: The Political Economy of Post-Communist Transition.* Boulder, CO: Westview Press.

Hart, K. (1988) 'Kinship, contract and trust: the economic organization of migrants in an African city slum', in D. Gambetta (ed.), *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations.* Oxford: Blackwell.

Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Culture.* Oxford: Blackwell.

Haskell, T. L. and Teichgraeber, R. F. (eds) (1996) *The Culture of the Market: Historical Essays.* Cambridge: Cambridge University Press.

Haug, W. F. (1986) *Critique of Commodity Aesthetics: Appearance, Sexuality and Advertising.* Cambridge: Polity.

Hayek, F. von (1941) *A Pure Theory of Capital.* London: Routledge and Kegan Paul.

Hayek, F. von (1945) 'The use of knowledge in society', *American Economic Review,* 35: 519–530.

Hayek, F. von (1976) [1949] *Individualism and Economic Order.* London: Routledge and Kegan Paul.

Hayek, F. A. von (2002) *Individualizmas ir ekonominė tvarka.* Vilnius: Eugrimas.

Hayek, F. von (1991) 'Spontaneous („grown") order and organized („made") order', in G. Thompson, J. Frances, R. Levačić and J. Mitchell (eds), *Markets, Hierarchies and Networks: The Coordination of Social Life.* London: Sage.

Hebdige, D. (1979) *Subculture: The Meaning of Style.* London: Methuen.

Hebdige, D. (1988) *Hiding in the Light: On Images and Things.* London: Routledge.

Heelas, P. and Morris, P. (eds) (1992) *The Values of the Enterprise Culture: The Moral Debate.* London: Routledge.

Heilbroner, R. L. (1953) *The Wordly Philosophers.* New York: Touchstone.

Heilbroner, R. (1995) *Didieji ekonomistai.* Vilnius: Amžius.

Heilbroner, R. L. (1972) *The Economic Problem.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Hennis, W. (1987) 'Personality and life orders: Max Weber's theme', in S. Whimster and S. Lash (eds), *Max Weber, Rationality and Modernity.* London: Allen and Unwin.

Herskovits, M. J. (1940) *The Economic Life of Primitive Peoples.* London: A. A. Knopf.

Hindess, B. (ed.) (1990) *Reactions to the Right.* London: Routledge.

Hirschman, A. (1977) *The Passions and the Interests.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Hirschman, A. (2001) *Aistros ir interesai: politiniai argumentai kapitalizmo naudai dar prieš jo triumfą.* Kaunas: UAB „Poligrafija ir informatika".

Hirst, P. (1994) *Associative Democracy: New Forms of Social and Economic Governance.* Cambridge: Polity.

Hirst, P. and Thompson, G. (1996) *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance.* Cambridge: Polity.

Hirst, P. and Zeitlin, J. (eds) (1989) *Reversing Industrial Decline?* Oxford: Berg.

Hobbes, T. (1968) [1651] *Leviathan.* Harmondsworth: Penguin.

Hobbes T. (1999) *Leviatanas.* Vilnius: Pradai.

Hochschild, A. (1983) *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling.* Berkeley, CA: University of California Press.

Hodgson, G. (1984) *The Democratic Economy: A New Look at Planning, Markets and Power.* Harmondsworth: Penguin.

Hodgson, G. (1988) *Economics and Institutions: A Manifesto for a Modern Institutional Economics.* Cambridge: Polity.

Hodgson, G. (1993) 'Evolution and institutional change: on the nature of selection in biology and economies', in U. Mäki, B. Gustafsson and C. Knudsen (eds), *Rationality, Institutions and Economic Methodology.* London: Routledge.

Hodgson, G. (1994) *Economics and Evolution.* Cambridge: Polity.

Hoggart, R. (1977) [1957] *The Uses of Literacy.* Harmondsworth: Penguin.

Holmes, L. (1997) *Post-Communism: An Introduction.* Cambridge: Polity.

Holton, R. J. (1992) *Economy and Society.* London: Routledge.

Holton, R. J. and Turner, B. (1986) *Talcott Parsons on Economy and Society.* London: Routledge and Kegan Paul.

Holton, R. J. and Turner, B. S. (1989) *Max Weber on Economy and Society.* London: Routledge.

Hood, C. (1991) 'A public management for all seasons?', *Public Administration,* 69: 3–19.

Horkheimer, M. and Adorno, T. (1979) *Dialectic of Enlightenment.* London: Verso.

Howes, D. (ed.) (1996) *Cross-Cultural Consumption: Global Markets, Local Realities.* London: Routledge.

Hunter, I. (1988) *Culture and Government: The Emergence of Literary Education.* Basingstoke: Macmillan.

Huyssen, A. (1986) *After the Great Divide: Modernism, Mass Culture and Postmodernism.* London: Macmillan.

Jameson, F. (1984) 'Postmodernism, or the cultural logic of late capitalism', *New Left Review,* 146: 53–92.

Jennings, A. L. (1993) 'Public or private? Institutional economics and feminism', in M. A. Ferber and J. A. Nelson (eds), *Beyond Economic Man: Feminist Theory and Economics.* Chicago, IL: University of Chicago Press.

Jessop, B. (1990) 'Recent theories of the capitalist state', in B. Jessop (ed.), *State Theory: Putting the Capitalist State in its Place.* Cambridge: Polity.

Jessop, B. (1995) 'The regulation approach, governance and post-Fordism: alternative perspectives on economic and political change', *Economy and Society,* 24(3): 307–333.

Johnson, S. and Loveman, G. (1995) *Starting Over in Eastern Europe: Entrepreneurship and Economic Renewal.* Boston, MA: Harvard Business School Press.

Kadish, A. and Tribe, K. (1993) *The Market for Political Economy: The Advent of Economics in British University Culture, 1850–1905.* London and New York: Routledge.

Kellner, D. (1989) *Jean Baudrillard: From Marxism to Postmodernism and Beyond.* Cambridge: Polity.

Keynes, J. M. (1936) *General Theory of Employment, Interest and Money.* London: Macmillan.

Kirzner, I. M. (1973) *Competition and Entrepreneurship.* Chicago, IL: University of Chicago Press.

Klamer, A., McCloskey, D. N. and Solow, R. M. (eds) (1988) *The Consequences of Economic Rhetoric.* Cambridge: Cambridge University Press.

Kline, S. (1995) 'The play of the market: on the internationalization of children's culture', *Theory, Culture and Society,* 12(2): 103–129.

Knight, F. (1941) 'Anthropology and economies', *Journal of Political Economy,* 49: 247–68.

Kolakowski, L. (1972) *Positivist Philosophy: From Hume to the Vienna Circle.* Harmondsworth: Penguin.

Kriegel, A. (1978) *Eurocommunism: A New Kind of Communism?* Stanford, CA: Hoover Institute Press.

Lane, R. E. (1991) *The Market Experience.* Cambridge: Cambridge University Press.

Lange, O. (1970) *Papers in Economics and Sociology.* Oxford: Pergamon.

Lange, O. (1994) [1938] 'On the economic theory of socialism', in A. Nove and I. D. Thatcher (eds), *Markets and Socialism.* Aldershot: Edward Elgar.

Lange, O. and Taylor, F. M. (1964) *On the Economic Theory of Socialism.* New York: McGraw-Hill.

Lash, S. and Urry, J. (1987) *The End of Organized Capitalism.* Cambridge: Polity.

Lash, S. and Urry, J. (1994) *Economies of Signs and Space.* London: Sage.

Lavigne, M. (1995) *The Economics of Transition: From Socialist Economy to Market Economy.* Basingstoke: Macmillan.

Lavoie, D. (ed.) (1990) *Economics and Hermeneutics.* London: Routledge.

Lazar, D. (1990) *Markets and Ideology in the City of London.* London: Macmillan.

Leach, E. (1970) *Lévi-Strauss.* London: Fontana.

Leavis, F. R. (1930) *Mass Civilisation and Minority Culture.* Cambridge: Minority Press.

Ledeneva, A. V. (1998) *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange.* Cambridge: Cambridge University Press.

Le Grand, J. and Estrin, S. (1989) *Market Socialism.* Oxford: Clarendon Press.

Leibenstein, H. (1976) *Beyond Economic Man.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Leiss, W., Kline, S. and Jhally, S. (1986) *Social Communication in Advertising: Persons, Products and Images of Well-Being.* London: Methuen.

Lenin, V. I. (1970) [1917] *State and Revolution.* Moscow: Progress Publishers.

Leninas, V. I. (1954) *Valstybė ir revoliucija.* Raštai, t. 25, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 357–464.

Levačić, R. (1991) 'Markets and government: an overview', in G. Thompson, J. Frances, R. Levačić and J. Mitchell (eds), *Markets, Hierarchies and Networks: The Coordination of Social Life.* London: Sage.

Levitt, T. (1983) 'The globalization of markets', *Harvard Business Review,* 83(3): 92–102.

Leyshon, A. and Thrift, N. (1997) *Money/Space: Geographies of Monetary Transformation.* London: Routledge.

Lipietz, A. (1987) *Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism.* London: Verso.

Locke, J. (1960) [1690] *Two Treatises of Government.* Cambridge: Cambridge University Press.

Lokas, Dž. (1992) *Esė apie pilietinę valdžią.* Vilnius: Mintis.

Löwith, K. (1982) [1932] *Max Weber and Karl Marx.* London: George Allen and Unwin.

Lyotard, J.-F. (1986) *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge.* Manchester: Manchester University Press.

Lyotard, J.-F. (1993) *Postmodernus būvis: šiuolaikinį žinojimą aptariant.* Vilnius: Baltos lankos.

McCarthy, T. (1984) *The Critical Theory of Jürgen Habermas.* Cambridge: Polity.

McCloskey, D. (1986) *The Rhetoric of Economics.* Brighton: Wheatsheaf.

McCloskey, D. (1994) *Knowledge and Persuasion in Economics.* Cambridge: Cambridge University Press.

McGuigan, J. (1992) *Cultural Populism.* London: Routledge.

Mackay, C. (1995) [1841] *Extraordinary Popular Delusions and the Madness of Crowds.* Ware, Herts: Wordsworth Reference.

McNally, D. (1993) *Against the Market: Political Economy, Market Socialism and the Marxist Critique.* London: Verso.

Macpherson, C. B. (1962) *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke.* London: Oxford University Press.

McRobbie, A. (1998) *British Fashion Design: Rag Trade or Image Industry?* London: Routledge.

McRobbie, A. (1999) *In the Culture Society: Art, Fashion and Popular Music.* London: Routledge.

Mäki, U., Gustaffsson, B. and Knudsen, C. (eds) (1993) *Rationality, Institutions and Economic Methodology.* London: Routledge.

Malinowski, B. (1922) *The Argonauts of the Western Pacific: An Account of Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea.* London: G. Routledge and Sons.

Mandel, E. (1976) *Late Capitalism.* London: New Left Books.

Mandel, E. (1978) *From Stalinism to Eurocommunism.* London: New Left Books.

Marcus, G. E. (1990) 'Once more into the breach between economic and cultural analysis', in R. Friedland and A. F. Robertson (eds), *Beyond the Marketplace: Rethinking Economy and Society.* New York: Aldine de Gruyter.

Marcuse, H. (1964) *One Dimensional Man.* London: Abacus.

Marcuse, H. (1972) 'Industrialization and capitalism in Max Weber', in H. Marcuse, *Negations: Essays in Critical Theory.* Harmondsworth: Penguin.

Marshall, T. H. (1950) *Citizenship and Social Class.* Cambridge: Cambridge University Press.

Martinelli, A. and Smelser, N. J. (eds) (1990) *Economy and Society: Overviews in Economic Sociology.* London: Sage.

Martinez, J. and Diaz, A. (1996) *Chile: The Great Transformation.* Washington, DC: Brookings Institution.

Marx, K. (1935) [1875] 'Critique of the Gotha Programme', in K. Marx and F. Engels, *Selected Works.* Moscow: Progress Publishers.

Marksas, K. (1975) Gotos programos kritika. Vilnius: Mintis.

Marx, K. (1959) [1844] *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844.* Moscow: Progress Publishers.

Marksas, K. (1986) *Ekonominiai ir filosofiniai 1844 m. rankraščiai*, in Marksas, K. *Anskstyvieji filosofijos raštai.* Vilnius: Mintis, 311–452

Marx, K. (1974) [1845–6] *The German Ideology*. London: Lawrence and Wishart.

Marksas, K. ir Engelsas, F. (1974) *Vokiečių ideologija*. Vilnius: Mintis.

Marx, K. (1975a) [1843] 'On the Jewish Question', in K. Marx, *Collected Works*. Moscow: Progress Publishers.

Marksas, K. (1986) Žydų klausimu, in Marksas, K. *Ankstyvieji filosofijos raštai.*Vilnius: Mintis, 275–310.

Marx, K. (1975b) [1843] 'Contribution to the critique of „Hegel's Philosophy of Right"', in K. Marx, *Collected Works*. Moscow: Progress Publishers.

Marksas, K. (1985) *Dėl Hėgelio teisės filosofijos kritikos. Įvadas.* Vilnius: Mintis.

Marx, K. (1976a) [1867] *Capital,* vol. I. London: Penguin/New Left Review.

Marksas, K. (1957) *Kapitalas. Politinės ekonomijos kritika.* T. 1. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Marx, K. (1976b) [1859] 'Preface to „Contribution to the critique of political economy"', in K. Marx, *Capital,* vol. 1. London: Lawrence and Wishart.

Marksas, K. (1950) *Dėl politinės ekonomijos kritikos. Pratarmė,* in: Marksas, K. ir Engelsas, F. Raštai dviem tomais. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 302–307.

Marx, K. (1977) *Selected Writings* (D. McLellan, ed.). Oxford: Oxford University Press.

Marx, K. and Engels, F. (1973) [1848] *The Communist Manifesto.* Harmondsworth: Penguin.

Marksas, K. ir Engelsas, F. (1970) *Komunistų partijos manifestas.* Vilnius: Mintis.

Massey, P. (1995) *New Zealand: Market Liberalization in a Developed Economy.* New York: St Martin's Press.

Matzner, E. and Streeck, W. (eds) (1991) *Beyond Keynesianism: The Socioeconomics of Production and Full Employment.* Aldershot: Edward Elgar.

Mauss, M. (1973) 'Techniques of the body', *Economy and Society,* 2(1): 70–89.

Mauss, M. (1990) *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies.* New York: Norton.

Mead, L. M. (1986) *Beyond Entitlement: The Social Obligations of Citizenship.* New York: Free Press.

Messaris, P. (1997) *Visual Persuasion: The Role of Images in Advertising.* London: Sage.

Meuret, D. (1988) 'A political genealogy of political economy', *Economy and Society*, 17(2): 225–250.

Miliband, R. (1968) *The State in Capitalist Society*. London: Weidenfeld and Nicolson.

Miller, D. (1987) *Material Culture and Mass Consumption*. Oxford: Blackwell.

Miller, D. (1989) *Market, State, and Community: Theoretical Foundations of Market Socialism*. Oxford: Clarendon Press.

Miller, D. (1994) *Modernity – An Ethnographic Approach: Dualism and Mass Consumption in Trinidad*. Oxford: Berg.

Miller, D. (ed.) (1995) *Acknowledging Consumption: A Review of New Studies*. London: Routledge.

Miller, D. (1998a) 'Conclusion: a theory of virtualism', in J. G. Carrier and D. Miller (eds), *Virtualism: A New Political Economy*. Oxford: Berg.

Miller, D. (1998b) *A Theory of Shopping*. Cambridge: Polity.

Miller, D. and Slater, D. R. (2000) *The Internet: An Ethnographic Approach*. Oxford: Berg.

Miller, P. and Rose, N. (1990) 'Governing economic life', *Economy and Society*, 19(1): 1–31.

Mommsen, W. F. (1989) *The Political and Social Theory of Max Weber*. Cambridge: Polity.

Morley, D. (1980) *The 'Nationwide' Audience*. London: Comedia.

Morley, D. (1986) *Family Television: Cultural Power and Domestic Leisure*. London: Comedia.

Murray, R. (1989a) 'Benetton Britain', in S. Hall and M. Jacques (eds), *New Times: The Changing Face of Politics in the 1990s*. London: Lawrence and Wishart.

Murray, R. (1989b) 'Fordism and post-fordism', in S. Hall and M. Jacques (eds), *New Times: The Changing Face of Politics in the 1990s*. London: Lawrence and Wishart.

Myers, G. (1999) *Ad Worlds: Brands, Media, Audiences*. London: Arnold.

Nava, M. (1987) 'Consumption and its contradictions', *Cultural Studies*, 1(2): 204–218.

Nava, M. (1992) *Changing Cultures: Feminism, Youth and Consumerism*. London: Sage.

Nicholson, L. (1986) *Gender and History: The Limits of Social Theory in the Age of the Family*. New York: Columbia University Press.

Nixon, S. (1996) *Hard Looks: Masculinities, Spectatorship and Contemporary Consumption*. London: UCL Press.

Nixon, S. (1997) 'Circulating culture', in P. du Gay (ed.), *Production of Culture, Cultures of Production*. London: Sage.

North, D. (1981) *Structure and Change in Economic History*. New York: Norton.

North, D. (1990) *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.

North, D. C. (2003) *Institucijos, jų kaita ir ekonomikos veiksmė*. Vilnius: Eugrimas.

North, D. (1993) 'Institutions and economic performance', in U. Mäki, B. Gustafsson and C. Knudsen (eds), *Rationality, Institutions and Economic Methodology*. London: Routledge.

Nove, A. (1983) *The Economics of Feasible Socialism*. London: George Unwin and Allen.

Nove, A. and Thatcher, I. D. (eds) (1994) *Markets and Socialism*. Aldershot: Edward Elgar.

Oakley, A. (1974) *The Sociology of Housework*. New York: Pantheon.

Offe, C. (1984) *Contradictions of the Welfare State*. London: Hutchinson.

O'Neill, J. (1998) *The Market: Ethics, Knowledge and Politics*. London: Routledge.

Osborne, D. and Gaebler, T. (1992) *Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector*. Reading, MA: Addison-Wesley.

Packard, V. (1977) *The Hidden Persuaders*. Harmondsworth: Penguin.

Parsons, T. and Smelser, N. J. (1956) *Economy and Society: A Study in the Integration of Economic and Social Theory*. Glencoe, IL: Free Press.

Phillips, A. W. (1958) 'The relation between unemployment and the rate of change of money wages in the United Kingdom, 1861–1957', *Economica*, 25: 283–299.

Piore, M. J. and Sabel, C. F. (1984) *The Second Industrial Divide*. New York: Basic Books.

Piven, F. F. and Cloward, R. A. (1972) *Regulating the Poor: The Functions of Public Welfare*. London: Tavistock.

Plattner, S. (1989) 'Markets and marketplaces', in S. Plattner (ed.), *Economic Anthropology*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Pocock, J. G. A. (1985) *Virtue, Commerce and History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Polanyi, K. (1957) [1944] *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston, MA: Beacon Press.

Polanyi, K. (2002) *Didžioji transformacija: politinės ir ekonominės mūsų laikų ištakos*. Vilnius: Algarvė.

Polanyi, K. (1977) *The Livelihood of Man*. New York: Academic Press.

Polanyi, K. (1992) 'The economy as an instituted process', in M. Granovetter and R. Swedberg (eds), *The Sociology of Economic Life*. Boulder, CO: Westview Press.

Polanyi, K., Arensberg, C. M. and Pearson, H. W. (eds) (1957) *Trade and Market in the Early Empires*. Glencoe, IL: Free Press.

Poster, M. (1990) *The Mode of Information*. Cambridge: Polity.

Poulantzas, N. (1973) *Political Power and Social Classes*. London: New Left Books.

Procacci, G. (1991) 'Social economy and the government of poverty', in G. Burchell, C. Gordon and P. Miller (eds), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. London: Harvester Wheatsheaf.

Prout, C. (1985) *Market Socialism in Yugoslavia*. Oxford: Oxford University Press.

Przeworski, A. (1991) *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pusey, M. (1991) *Economic Rationalism in Canberra: A Nation-Building State Changes its Mind*. Sydney: Cambridge University Press.

Putnam, R., with Leonardi, R. and Nanetti, R. (1993) *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Putnam, R. (2001) *Kad demokratija veiktų: pilietinės tradicijos šiuolaikinėje Italijoje*. Vilnius: Margi raštai.

Putnam, R. (1995) 'Bowling alone: America's declining social capital', *Journal of Democracy*, 6(1): 65–78.

Radway, J. (1987) *Reading the Romance: Women, Patriarchy and Popular Literature*. London: Verso.

Randall, A. and Charlesworth, A. (1996) *Markets, Market Culture and Popular*

Protest in Eighteenth-Century Britain and Ireland. Liverpool: Liverpool University Press.

Ranney, A. and Sartori, G. (eds) (1978) *Eurocommunism: The Italian Case.* Washington, DC: American Institute for Public Policy Research.

Ray, L. and Sayer, A. (ed.) (1999) *Culture and Economy: After the Cultural Turn.* London: Sage.

Richardson, G. B. (1972) 'The organisation of industry', *Economic Journal* 82: 883–896.

Riesman, D. (1961) *The Lonely Crowd: A Study of the Changing American Character.* New Haven, CT: Yale University Press.

Ritzer, G. (1999) *Enchanting a Disenchanted World: Revolutionizing the Means of Consumption.* London: Sage.

Robbins, L. (1935) *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science.* London: Macmillan.

Robins, K. (1997) 'What in the world's going on?', in P. du Gay (ed.), *Production of Culture, Cultures of Production.* London: Sage.

Romer, P. (1993) 'Ideas gaps and object gaps in economic development', *Journal of Monetary Economics,* 32: 543–573.

Rose, G. (1978) *The Melancholy Science: An Introduction to the Thought of Theodor W. Adorno.* London: Macmillan.

Rose, N. (1992) 'Governing the enterprising self, in P. Heelas and P. Morris (eds), *The Values of the Enterprise Culture: The Moral Debate.* London: Routledge.

Rose, N. (1993) 'Government, authority and expertise in advanced liberalism', *Economy and Society,* 22(3): 283–299.

Rose, N. (1999) *Powers of Freedom: Reframing Political Thought.* Cambridge: Cambridge University Press.

Rose, N. and Miller, P. (1992) 'Political power beyond the state: problematics of government', *British Journal of Sociology,* 43(2): 1–36.

Ross, A. (ed.) (1997) *No Sweat: Fashion, Free Trade and the Rights of Garment Workers.* London: Verso.

Ross, A. (1998) *Real Love: In Pursuit of Cultural Justice.* New York: New York University Press.

Rowling, N. (1987) *Commodities: How the World was Taken to Market.* London: Free Association Books.

Rowthorn, B. (1980) 'Marx's theory of wages', in B. Rowthorn (ed.), *Capitalism, Conflict and Inflation*. London: Lawrence and Wishart.

Ryan, A. (ed.) (1987) *Utilitarianism and Other Essays: J. S. Mill and Jeremy Bentham*. London: Penguin.

Sahlins, M. (1974) *Stone Age Economics*. London: Tavistock.

Sahlins, M. (1976) *Culture and Practical Reason*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Samuelson, P. A. (1955) *The Foundation of Economics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sayer, A. (1997) 'The dialectic of culture and economy', in R. Lee and J. Wills (eds), *Geographies of Economies*. London: Arnold.

Schama, S. (1989) *Citizens: A Chronicle of the French Revolution*. London: Penguin.

Scholten, I. (ed.) (1987) *Political Stability and Neo-corporatism: Corporatist Integration and Societal Cleavages in Western Europe*. London: Sage.

Schudson, M. (1984) *Advertising, the Uneasy Persuasion: Its Dubious Impact on American Society*. New York: Basic Books.

Schumpeter, J. A. (1943) *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Allen and Unwin.

Schumpeter, Josepf A. (1998) *Kapitalizmas, socializmas ir demokratija*. Vilnius: Mintis.

Scitovsky, T. (1976) *The Joyless Economy*. New York: Oxford University Press.

Scitovsky, T. (1986) *Human Desire and Economic Satisfaction*. Brighton: Wheatsheaf.

Sekora, J. (1977) *Luxury: The Concept in Western Thought, Eden to Smollet*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

Seligman, A. B. (1992) *The Idea of Civil Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Seligman, A. B. (1997) *The Problem of Trust*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Sen, A. (1977) 'Rational fools: a critique of the behavioral foundations of economic theory', *Philosophy and Public Affairs*, 6(4): 317–344.

Sennett, R. (1998) *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York: Norton.

Shaw, G. K. (1997) 'Policy implications of endogenous growth theory', in

B. Snowdon and H. R. Vane (eds), *A Macroeconomics Reader.* London: Routledge.

Shields, R. (1992) 'The individual, consumption cultures and the fate of community', in R. Shields (ed.), *Lifestyle Shopping: The Subject of Consumption.* London: Routledge.

Sidorenko, E. (1999) 'Neo-liberalism after communism: constructing a sociological account of the political space of post-1989 Poland', Ph.D. thesis, Goldsmiths College, University of London.

Sik, O. (1976) *The Third Way.* London: Wildwood House.

Simmel, G. (1950) 'The metropolis and mental life', in K. Wolff (ed.), *The Sociology of Georg Simmel.* London: Collier-Macmillan.

Simmel, G. (1990) [1907] *The Philosophy of Money.* London: Routledge.

Simmel, G. (1991) [1896] 'Money in modern culture', *Theory, Culture and Society,* 8: 17–31.

Sklair, L. (1994) 'Capitalism and development in global perspective', in L. Sklair (ed.), *Capitalism and Development.* London: Routledge.

Slater, D. R. (1993) 'Going shopping: markets, crowds and consumption', in C. Jenks (ed.), *Cultural Reproduction.* London: Routledge.

Slater, D. R. (1995) 'Photography and modern vision: the spectacle of „natural magic"', in C. Jenks (ed.), *Visual Culture.* London: Routledge.

Slater, D. R. (1997a) *Consumer Culture and Modernity.* Cambridge: Polity.

Slater, D. R. (1997b) 'Consumer culture and the politics of need', in M. Nava, A. Blake, I. MacRury and B. Richards (eds), *Buy This Book: Contemporary Issues in Advertising and Consumption.* London: Routledge.

Slater, D. R. (1998) 'Needs/wants', in C. Jenks (ed.), *Core Sociological Dichotomies.* London: Sage.

Smelser, N. J. and Swedberg, R. (eds) (1994) *The Handbook of Economic Sociology.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Smith, A. (1853) [1759] *The Theory of Moral Sentiments.* London: Henry G. Bohn.

Smith, A. (1991) [1776] *The Wealth of Nations.* London: Everyman's Library.

Smith, C. W. (1983) *The Mind of the Market.* New York: Harper Colophon.

Smith, W. C. and Korzeniewicz, R. P. (eds) (1997) *Politics, Social Change and Economic Restructuring in Latin America.* Boulder, CO: Lynne Rienner.

Snowdon, B. and Vane, H. R. (eds) (1997) *A Macroeconomics Reader.* London: Routledge.

Solow, R. (1994) 'Perspectives on growth theory', *Journal of Economic Perspectives,* 8: 45–54.

Sombart, W. (1902) *Der Moderne Kapitalismus.* Leipzig: Duncker und Humbolt.

Soper, K. (1981) *On Human Needs: Open and Closed Theories in a Marxist Perspective.* Brighton: Harvester.

Soper, K. (1990) *Troubled Pleasures: Writings on Politics, Gender and Hedonism.* London: Verso.

Stallybrass, P. and White, A. (1986) *The Poetics and Politics of Transgression.* London: Methuen.

Stiglitz, J. E. (1994) *Whither Socialism?* Cambridge, MA: MIT Press.

Storey, J. (1999) *Cultural Consumption and Everyday Life.* London: Arnold.

Streeck, W. (1988) *The Social Institutions of Economic Performance.* London: Sage.

Streeck, W. (1995) 'Inclusion and secession: questions on the boundary of associative democracy', in J. Cohen and J. Rogers (eds), *Associations and Democracy.* London: Verso.

Streeck, W. and Schmitter, P. C. (eds) (1985) *Private Interest Government: Beyond Market and State.* London: Sage.

Swedberg, R. (1994) 'Markets as social structures', in N. J. Smelser and R. Swedberg (eds), *The Handbook of Economic Sociology.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Taussig, M. (1980) *The Devil and Commodity Fetishism in South America.* Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.

Taylor, C. (1989) *Sources of the Self: The Making of Modern Identity.* Cambridge: Cambridge University Press.

Thomas, C. and Wilkin, P. (1997) *Globalization and the South.* New York: St Martin's Press.

Thompson, E. P. (1971) 'The moral economy of the English crowd in the eighteenth century', *Past and Present,* 50: 78–98.

Thompson, E. P. (1975) *Whigs and Hunters: The Origin of the Black Act.* Harmondsworth: Penguin.

Thompson, G. (1986) 'The firm as a „dispersed“ social agency', in G. Thompson (ed.), *Economic Calculation and Policy Formation.* London: Routledge and Kegan Paul.

Thompson, G., Frances, J., Levačić, R. and Mitchell, J. (eds) (1991) *Markets, Hierarchies and Networks: The Coordination of Social Life*. London: Sage.

Thompson, K. (ed.) (1985) *Readings from Émile Durkheim*. London: Ellis Horwood/Tavistock.

Titmuss, R. M. (1958) *Essays on 'The Welfare State'*. London: Allen and Unwin.

Tonkiss, F. (1998) 'Civil/political', in C. Jenks (ed.), *Core Sociological Dichotomies*. London: Sage.

Tonkiss, F. (2000) 'Trust, social capital and economy', in F. Tonkiss and A. Passey (eds), *Trust and Civil Society*. Basingstoke: Macmillan.

Tönnies, F. (1957) *Community and Association*. East Lansing, MI: Michigan State University Press.

Touraine, A. (1971) *The Post-Industrial Society*. New York: Random House.

Turner, B. S. (1986) 'Simmel, rationalisation and the sociology of money', *The Sociological Review*, 34(1): 93–114.

Turner, B. S. (1988) *Status*. Milton Keynes: Open University Press.

Turner, M. (1984) *Enclosures in Britain*, 1750–1830. London: Macmillan.

Veblen, T. (1953) [1899] *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*. New York: Mentor.

Vestergaard, T. and Schroder, K. (1985) *The Language of Advertising*. Oxford: Blackwell.

Warde, A. (1994a) 'Consumers, identity and belonging: reflections on some theses of Zygmunt Bauman', in R. Keat, N. Whiteley and N. Abercrombie (eds), *The Authority of the Consumer*. London: Routledge.

Warde, A. (1994b) 'Consumption, identity-formation and uncertainty', *Sociology*, 28(4): 877–898.

Waters, M. (1995) *Globalization*. London: Routledge.

Weber, M. (1947) *The Theory of Social and Economic Organization*. New York: Free Press.

Weber, M. (1949) *The Methodology of the Social Sciences*. New York: Free Press.

Weber, M. (1958) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. New York: Scribner.

Weber M. (1997) *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*. Vilnius: Pradai.

Weber, M. (1978) *Economy and Society*. Berkeley, CA: University of California Press.

Weber, M. (1991a) 'Politics as a vocation', in H. Gerth and C. W. Mills (eds), From Max Weber: Essays in Sociology. London: Routledge.

Weber, M. (1991b) 'Science as a vocation', in H. Gerth and C. W. Mills (eds), *From Max Weber: Essays in Sociology.* London: Routledge.

Weeks, J. (1995) 'The contemporary Latin American economies: neoliberal reconstruction', in S. Halebsky and R. L. Harris (eds), *Capital, Power and Inequality in Latin America.* Boulder, CO: Westview Press.

Weils, R. (1996) *Red Cat, White Cat: China and the Contradictions of 'Market Socialism'.* New York: Monthly Review Press.

Wheelock, J. (1990) *Husbands at Home.* London: Routledge.

Whimster, S. and Lash, S. (1987) *Max Weber, Rationality and Modernity.* London: Allen and Unwin.

Williams, R. (1980) 'Advertising: the magic system', in R. Williams (ed.), *Problems in Materialism and Culture.* London: Verso.

Williams, R. (1985) *Culture and Society: 1780–1950.* Harmondsworth: Penguin.

Williams, R. H. (1982) *Dream Worlds: Mass Consumption in Late Nineteenth-Century France.* Berkeley, CA: University of California.

Williamson, J. (1978) *Decoding Advertisements: Ideology and Meaning in Advertising.* London: Marion Boyars.

Williamson, O. E. (1975) *Market and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications.* New York: Free Press.

Williamson, O. E. (1985) *The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets, Relational Contracting.* New York: Free Press.

Willis, P. (1990) *Common Culture: Symbolic Work at Play in the Everyday Cultures of the Young.* Milton Keynes: Open University Press.

Wilson, E. (1977) *Women and the Welfare State.* London: Tavistock.

Wilson, T. and Skinner, A. S. (eds) (1976) *The Market and the State: Essays in Honour of Adam Smith.* Oxford: Clarendon Press.

Winch, D. (1978) *Adam Smith's Politics: An Essay in Historiography Revision.* Cambridge: Cambridge University Press.

Winship, J. (1980) 'Sexuality for sale', in S. Hall, D. Hobson, A. Lowe and P. Willis (eds), *Culture, Media, Language.* London: Hutchinson.

Woolcock, M. (1998) 'Social capital and economic development: towards a theoretical synthesis and policy framework', *Theory and Society,* 27: 151–208.

Wrong, D. (1961) 'The oversocialized conception of man in modern sociology', *American Sociological Review,* 26(2): 184–193.

Zelizer, V. A. (1997) *The Social Meaning of Money: Pin Money, Paychecks, Poor Relief, and Other Currencies.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Zelizer, V. A. (1998) 'The proliferation of social currencies', in M. Callon (ed.), *The Laws of the Market.* Oxford: Blackwell/The Sociological Review.

Zhang, W. (1996) *Ideology and Economic Reform Under Deng Xiaoping, 1978–1993.* New York: Kegan Paul International.

Zukin, S. and DiMaggio, P. (eds) (1990) *Structures of Capital: The Social Organization of the Economy.* New York: Cambridge University Press.

Asmenvardžių rodyklė

Sl-12
Slater, Don
Tonkiss, Fran
Rinkos visuomenė: sociologinė studija / Don Slater, Fran Tonkiss;
iš anglų kalbos vertė Rūta Tumėnaitė. – Vilnius:
Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004. – 341 p. –
Bibliografija: p. 311–337, asmenvardžių rodyklė: p. 338–341

ISBN 9986-39-365-5

Originaliai ir kritiškai mąstančių sociologų, Londono ekonomikos
mokyklos dėstytojų Dono Slaterio ir Fran Tonkiss studijoje „Rinkos visuomenė“
analizuojama moderniojoje visuomenėje besikeičianti rinkos samprata.

UDK 316.3+339.14

Don Slater, Fran Tonkiss
RINKOS VISUOMENĖ

Mokslinis redaktorius Vytautas Rubavičius
Leidyklos redaktorius Saulius Repečka
Dailininkas Alvydas Ladyga
Korektorės Rymutė Kvaraciejienė, Virginija Savickienė
Maketavo Dalia Kavaliūnaitė

2004 07 23. 14,6 apsk. leidyb. l. Užsakymas 9.
Tiražas 1500. 468-oji leidyklos knyga.
Išleido Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla,
K. Sirvydo 6, LT-01101 Vilnius.
www.rsleidykla.lt / info@rsleidykla.lt
Spausdino UAB „Vilniaus spauda“,
Viršuliškių skg. 80, LT-05131 Vilnius.

n Slater (Donas Sleiteris) tyrinėja sociologijos problemas Londono ekonomikos mokykloje. Domisi ku ekonomikos ryšiais, ekonominio gyvenimo sociologija, ypač vartotojų kultūra ir rinkos visuomene, taip pat daug dėmesio skiria interneto ir naujųjų medijų raidai.
Dr. Fran Tonkiss (Fren Tonkis) dėstė sociologiją Goldsmito koledže, Londono universitete. Nuo 2004 m. – Londono ekonomikos mokyklos mokslinė bendradarbė. Tyrinėjimų sritis – ekonomikos sociologija, urbanistinė sociologija, erdvės ir miesto teorijos.

Rinkos visuomenė (2001) – originali besikeičiančios rinkos sąvokos moderniojoje visuomenėje bei sociologijoje analizė. Knygoje nagrinėjami istoriniai požiūriai į moderniosios rinkos visuomenės radimąsi, aptariami pagrindiniai ekonominės sociologijos bei antropologijos argumentai, apibrėžiami rinkų ir valstybių, kritinių ir kultūrinių rinkos teorijų santykiai.

Skaidri, labai reikalinga ir išsami rinkos idėjos ir prigimties teorijų bei jų įtakos moderniosios visuomenės tvarkai bei kultūrinei raidai apžvalga.

Prof. Alanas Warde'as, Mančesterio universitetas

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų veikalais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ISSN 1382-1673

Rekomenduojama kaina
32,76 Lt.